

BİLİMSEL EKSEN

SCIENTIFIC AXIS - НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

Kış-Bahar/Winter-Spring /Зима-Весна 2016 • Yıl/Year/Год 6 • Sayı/Number/Число 17

DÖRT AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ

[İletişim-Arkeoloji-Sosyoloji-Felsefe-Tarih-Antropoloji-Etnoloji-Onomastik-Sanat Tarihi-Hukuk]

FOUR MONTH INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

[communication- archeology -sociology- philosophy- history-anthropology- ethnology - onomastic- art history-law.]

РЕФЕРИРУЕМЫЙ ЖУРНАЛ ИЗДАВАЕМЫЙ ОДИН РАЗ В ЧЕТЫРЕ МЕСЯЦА

[Социальные науки- Археология- Социология- Философия- История- Антропология-
Этнография- Ономастика- Искусствоведение- Юриспруденция]

ISSN: 1309-5811

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. - Konur Sokak 66/7 Bakanlıklar-ANKARA

Tel: 0090.312 4259353 – bilimseleksendergisi@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editörler Kurulu/ Editorial Board/

Руководитель работы

Hayrettin İVGİN

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Osman BAŞ – Ayşe İKİZ

Yayın Kurulu/Editorial Board/Редколлегия

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Dr. Yaşar KALAFAT • Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof. Dr. Taciser ONUK • Prof. Dr. İsmail PARLATIR • Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU

Nail TAN • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Kültür Ajans Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 66/7 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) - Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: bilimseleksendergisi@gmail.com

www.bilimseleksen.com

Dil Danışmanları/Foreign Language Consultants/Советники по иностранным языкам

Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ • Doç. Dr. Çulpan Zaripova ÇETİN • Yrd. Doç. Dr. Vedî ASKAROĞLU

Dr. Reşide GÜRSERES • Yalçın GÜLPINAR • Atilla BAĞCI • Gül Mükerrrem ÖZTÜRK

Fiyatı / Price /

Стоимость

20 TL (Yurt içi / Domestic)

20 \$ / 15 Euro (Yurt dışı / Abroad)

Abone Bedeli / Subscription Price/ Стоимость

подписки

80 TL (Yurt içi / Domestic)

80 \$ / 60 Euro (Yurt dışı / Abroad)

Baskı Tarihi/ Press Date/ Год Издания

04 Mayıs 2016

Baskı / Pres / Типография

Atalay Matbaası

Temsilcilikler / Representative / Представители

AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE

e-mail: gabdullazade@rambler.ru Tel: 00994506737860

NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ

Akd. Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU

e-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com Tel: 00994503218726

KAZAKİSTAN

Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

TÜRKMENİSTAN

Wezir AŞİRNEPESOW

e-mail: wezdip@gmail.com Tel: 0099365681139

KOSOVA

Dr. Taner GÜÇLÜTÜRK

e-mail: tanergucluturk@hotmail.com Tel: 0037744237570

RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SIBGATULLIONA

e-mail: alfine2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

ÖZBEKİSTAN

Doç. Dr. Tahir KAHHAR

e-mail: tahirkahhar@mail.ru Tel: 00998712241310

GÜRCİSTAN

Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

e-mail: roinkav@rambler.ru Tel: 00995599588461

Bilimsel Eksen dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler,
yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for
manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале **Вселенная Культуры** следует оформлять материалы в соответствии
с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Kapak Resmi/ Cover Photo/Рисунок На Обложке

Sanatçı Embiya Çavuş'un tuval üzeri yağlı boya tablosundan
Oğuz Kağan detayı (1995)

Danışma Kurulu
Advisory Board
Консультативный Совет

- Akd. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
- Akd. Prof. Dr. İsmayıl HACIYEV (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölmesi/AZERBAYCAN)
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (Gazi Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN (Necmettin Erbakan Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Necmettin Erbakan Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK (Necmettin Erbakan Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Amanjol KALISH (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
- Prof. Dr. Asker KARTARI (Kadir Has Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Kurtuluş KAYALI (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Aynur KOÇAK (Yıldız Teknik Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Bereket KARİBAEV (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
- Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversite/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE (Üzeyir Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi/AZERBAYCAN)
- Prof. Dr. Maarife HACIYEVA (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi/AZERBAYCAN)
- Prof. Dr. Madiyar ELEUOV (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
- Prof. Dr. Mahir NAKİP (Çankaya Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Hitit Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi-/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Metin ERGUN (Ege Üniversitesi, Em./TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Muhtar KUTLU (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Nabijan MUHAMETHAN (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
- Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Niğde Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN (Ankara Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Nikolos AKHALKATSİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
- Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ (Piriştina Üniversite Em. /KOSOVA)
- Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi. Em./TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
- Prof. Dr. Sağıngali AYDARBAEV (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
- Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi. Em. /TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Şeref BOYRAZ (Cumhuriyet Üniversitesi/TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Tacida HAFİZ (Piriştina Üniversitesi. em./KOSOVA)
- Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi. Em. /TÜRKİYE)
- Prof. Dr. Telgoja JANUZAKOV (Ahmet Baytursunuly Dil Bilimi Enstitüsü/KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi. Em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tülay ER (Başkent Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi, Em./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bakıtgül KULCANOVA (El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Erciyes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Çulpan Zaripova ÇETİN (Kars Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Iryna M. DİRYGA (Ukrayna Bilimler Akademisi/UKRAYNA)
Doç. Dr. Tahir KAHNAR (Devlet Cihan Dilleri Üniversitesi/ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Vasili MOSİAŞVİLİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet KILDIROĞLU (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Veli AŞKAROĞLU (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Yaşar KALAFAT (Araştırmacı-Yazar/TÜRKİYE)

Dil Danışmanları/Foreign Language Consultants/Советники по иностранным языкам

Atila BAĞCI (Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Çulpan Zaripova ÇETİN (Kars Üniversitesi/TÜRKİYE)
Gül Mükerrrem ÖZTÜRK (Artvin/TÜRKİYE)
Dr. Reşide GÜRSER (Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ (Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN)
Yrd. Doç. Dr. Veli AŞKAROĞLU (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yalçın GÜLPINAR (Ankara/TÜRKİYE)

Not : Ada göre Alfabetik olarak sıralanmıştır.
Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.
К сведению : Следует в алфавитном порядке

* * *

Bilimsel Eksen Dergisi'ne, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı abonedir.

•

Ministry of Turkish republic Culture and Tourism is a subscriber to Scientific Axis Magazine

•

Министерство Культуры и Туризма Республики Турция является абонементом на журнал «Bilimsel Eksen» («Научный Меридиан»)

İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Editör'den/From The Editor	
Hayrettin İvgin/Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak	7
Anadolu ve Rumeli'de Oğuz Boy ve Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Assesment About Oghuz Tribe And Place Names In Anatolia And Rumelia</i> <i>К Оценке Огузских Географических Названий Анатолии И Румелии</i>	
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy	9
1380 Rus-Kıpçak Savaşı'ndan Önce ve Sonra Aziz Georgy İkonaları <i>Before And After 1380 Russian-Kipczak War, Saint Georgiy Icons</i> <i>Иконы Святого Георгия До И После Русско-Кыпчакской Войны 1380 Года</i>	
Hayrettin İvgin	13
Türk Ailesinde Çocukların Türk Töresi Çerçevesinde Yetiştirilmesiyle İlgili Yarım Kalmış Bir Devlet Projesi <i>An Incomplete State Project About Turkish Family Children's Growing Up In Turkish Ceremony Framework</i> <i>Незаконченный Государственный Проект, Связанный С Развитием Детей В Турецких Обычаях</i>	
Nail Tan	30
Selçuklu Dönemi İran ve Azerbaycan'da Türbe Mimarisinin Gelişimi <i>Seljuk Reign Evolution Of Sepulcher Architecture In Iran And Azerbaijan</i> <i>Эволюция Надгробной Архитектуры Ирана И Азербайджана В Сельджукский Период</i>	
Doç. Dr. Gülnara Kanbarova	35
Ortadoğu'da Şattülarap'ın Önemi ve Şattülarap Üzerindeki Çekişmeler <i>The Importance Of Shatt Al-Arab In Middle-East And Conflicts Because Of Shatt Al-Arab</i> <i>Значение Шатт-Эль-Араби На Ближнем Востоке И Противоречия Вокруг Него</i>	
Yrd. Doç. Dr. Nurhan Aydın- Bahar Şentürk	53
Məhəmməd Nidai Və Onun "Mənafeün-Nas" Əsərinin Bakı Nüsxəsi <i>Mehemmed Nidai ve Onun "Menafün-Nas" Eserinin Bakü Nüshası</i> <i>Muhammed Nidai And Baku Edition Of His "Menafeün-Nas" Work</i> <i>Мехмед Нидай И Бакинское Издание Его Произведения «Менафюн-Нас»</i>	
Sonaxanım Hamidqızı Hادیeva	65
Abşeron Tarih-Kültür Koruma Alanları <i>Historic-Cultural Reserves Of Absheron</i> <i>Исторические И Культурные Заповедники Абшеронском</i>	
Yrd. Doç. Dr. Rahibe Aliyev	72

Nahçıvan Tiyatrosu’nda Tiyatro Ressamlığının Gelişme Aşamaları <i>Stages Of Development Of The Nakhchivan Teatro Teater Painter</i> <i>Этапы Развития Театрального Изобразительного Искусства В Нахичеванском Театре</i> Habibe Allahverdiyeva	78
Zonguldak İli Ereğli İlçesi’nde Elpek Bezi Dokumacılığı <i>Elpek Fabric Manufacturing In Ereğli Zonguldak</i> <i>Ткачество Эльпекской Бязи В Эреглийском Районе Зонгулдака</i> Nuran Baygül-Emine Tonus	84
Combination Of Women’s Rights As The Element Of Democracy <i>Demokrasi Unsuru Olarak Kadın Hakları Kombinasyonu</i> <i>Права Женщин Как Элемент Демократии</i> Gaukhar Bisultanovna Amangaliyeva <i>(Амангалиева Гаухар Бисултановна)</i>	92
İlerlemeci Eğitimde Yaratıcılık <i>Creativity In The Progressive Education</i> Ayşe Parmaksız	99

EDİTÖRDEN

Saygıdeğer Okuyucularımız,

Bilimsel Eksen dergisinin 17. sayısı ile sizlerle birlikteyiz.

Dergimiz 6. yılın içerisindeyiz. Çıktığı ilk günden bugüne bilimsel niteliğini, ilkeleri çerçevesinde korumakta ve giderek artırmaktadır.

İlkelerden söz edince; okuyuculara, özellikle yayımlanmak üzere makale ve yazı gönderecek olan yazar, akademisyen ve araştırmacılara “yayın ilkeleri”ni hatırlatmak isteriz.

Yayımlanmak üzere bizlere yazı ve makale gönderen araştırmacıların pek çok çalışmalarını red etmek zorunda kalıyoruz. Oysaki araştırmacının ve yazarın büyük emek verdiği değerli çalışması, biraz dikkat ve “Yayın İlkeleri”ne uymakla hakemler ve yayın kurulu tarafından yayımı benimsenebilir.

Sizlere yeniden hatırlatıyoruz ki dergimizin her sayısının sonunda yazılı olan “Yayın İlkeleri” dikkatle gözden geçirilmeli ve makaleler buna göre hazırlanmalıdır.

Sanıyoruz ki bu ilkelere uymak, yazıları bu ilkelere göre hazırlamak hiç de zor değildir.

Dergimizin bu sayısının da bilim dünyasına yararlı olmasını umuyoruz. Çalışmalarımızda başarılar ve kolaylıklar dileriz.

(Prof. Dr. h.c) Hayrettin İVGİN
Editör

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
Editör

FROM THE EDITOR

Esteemed Readers,

We are together with the 17th number of *Scientific Axis* journal.

Our journal is in its 6th year. From the first edition to present; it has been keeping its scientific nature within the framework of principles to protect and increase gradually.

When it is mentioned about principles, we would like to remind “Publication Principles” to readers, especially to readers, academics and researchers who submit articles and writing for publication,

Unfortunately, we are forced to reject the work of many researchers which is sent us their article and writing to be published. But researcher and author’s valuable work that gave a great effort can be acceptable providing that paying a little attention and obeying “Publication Principles” by referees and “Editorial Board”.

We remind you again that articles should be prepared and reviewed carefully according to the part of the end of each issue of our journal which is written “Editorial Principles”.

We think that, to obey the “Publication Prensiple” and to prepare the articles according to these principles is not difficult.

We hope that this issue of our journal will be useful to the scientific world. We wish you success in your work.

(Prof. Dr. h.c) Hayrettin İVGİN
Editör

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
Editör

ANADOLU VE RUMELİ'DE OĞUZ BOY VE YER ADLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESMENT ABOUT OGHUZ TRIBE AND PLACE NAMES IN ANATOLIA AND RUMELIA

К ОЦЕНКЕ ОГУЗСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ АНАТОЛИИ И РУМЕЛИИ

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY*

Öz

Anadolu ve Rumeli yer adları bakımından çok ilgi çekicidir. Bu ilginçliğin en önemli yanı Türklerin Anadolu'ya girişlerinden önce, hem de Batı'dan hem Doğu'dan gelmiş olmasıdır. Mesela; Peçenekler, Çanakkale Boğazını geçerek ta Doğu Anadolu'ya kadar gitmişlerdir. Yine Batı'dan Kuman-Kıpçak Türkleri İstanbul Boğazı'nı geçerek Bartın'dan Hopa'ya kadar uzanan Karadeniz sahillerine yerleşmişlerdir.

Anadolu'ya gelen ilk Oğuz boyu Kınıklardır. Türkler, Anadolu'ya 1071 Malazgirt Zaferinden sonra değil, en az 2-3 yüzyıl önce girmişler ve çeşitli coğrafi bölgelerde yurt edinmişlerdir. Dolayısıyla bu Türkler yer edindikleri yurtlara da Türkçe ad vermişlerdir.

Bu araştırma yazısı; Oğuz Boylarının yer adları üzerine bir değerlendirme yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oğuz, Anadolu ve Rumeli, yer adları, Doğu Roma

Abstract

Anatolia and Rumelia are very interesting in terms of place names. The most important aspect of this situation is before the entry in Anatolia, Turks came from both East and West. For example, passing through the Hellespont, Pecheneks arrived to the Eastern Anatolia. Again, in east; passing through the Bosphorus, Kuman-Kipchak Turks settled on the coast of Black Sea and arrived from Bartın to Hopa.

First Oghuz tribe which came to Anatolia was Kınıks. Turks entered Anatolian not after the 1071 victory, they came at least 2-3 centuries ago and recognized several geographic areas as their homeland. Therefore, these Turks gave the Turkish name of the areas where they were living.

This research paper makes an assessment on the place name of Oghuz Tribe.

* Em. Öğretim Üyesi. Türkolog. Dilbilimci. Ankara/TÜRKİYE.

Keywords: Oghuz, Anatolia and Rumelia, place names, Eastern Roman.

Anadolu ve Rumeli yer adları bakımından çok ilgi çekicidir. Bu ilginçliğin en önemli özelliği Türkler'in Anadolu'ya girişlerinin hem 1071 Malazgirt Zaferinden önce, hem de Batıdan (Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından) ve Kafkaslar'dan girmiş olmalarıdır.

Anadolu toprakları henüz Doğu Roma sınırından içinde iken Doğu Avrupa topraklarında devlet kurmuş olan Peçenek Türkleri'nden pek çok boy Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu'ya geçirilerek Doğu Anadolu'nun "Karacadağ" yörelerinde Fars ve Arap ordularına karşı "lejyoner" olarak yerleştirilmişlerdir. Avrupalıların **Polevest** {sarışın} olarak adlandırdıkları "mavi, elâ gözlü, savaşçı" vasıflara sahip konar-göçer Türk boyu genellikle bugün **Basarabya** adı ile anılan coğrafyadan getirilmişlerdi. **Basarabya** adı Türkçe (bas-ar "basar"+apa"amca")'nın bozulmuş biçimidir. Romanya'nın en verimli topraklarına sahip bu coğrafyada **Tatar** ve **Nogay** Türkleri yaşamaktadır.

Bizans İmparatorluğu zamanında bu coğrafyada konar-göçer olarak yaşayan **Kuman-Kıpçak** adlı Türk boylarını İstanbul Boğazından geçirerek Bartın'dan itibaren Hopa'ya kadar uzanan Karadeniz sahillerine yerleştirilmişlerdir. Özellikle Karadeniz bölgesinde **Kuman(it)**, **kuman(ovacık)**, **Kuman(yurdu)**, **Koman(ondoz)**, **Koman(deresi)**, **Koman (Tepe/Köyü)** gibi yer adları Kuman Türklerinden kalmadır. Peçenekler gibi sarışın, mavi gözlü olan bu Türk kavmi de kendilerine "Laz" denilen Kafkas kavminden farklıdır. Öte yandan Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giren bir Türk boyu da Batı tarihçileri tarafından Hind-Avrupalı (İranî) olarak vasıflandırılan fakat son yıllarda **"İskitler (Sakalar)"** [Ankara 1993,TKAE yay.] adlı eseri ile **İlhami Durmuş** ve -Atlı **Kavimler Medeniyeti İSKİTLE-RİN TARİHİ**" [Ankara 2012] adlı eseri ile Ekrem Memiş tarafından Türk oldukları ispatlanan **İskit (Saka) Türkleri'** nin en büyük boyu **Partlar'**ın Anadolu'daki akrabaları olan **Zazalar'**dır. Azerbaycan'da bu Türk boyunun mensuplarına **Saklar** adı verilir. Kafkas Dağlarının İsmaili şehri ve civarında yaşayan Saklar Azerbaycan Türkçesinden farklı bir Türk şivesi konuşmakta olup sarışın ve mavi gözlüdürler. 1988 yılında bu yöreye yaptığımız gezi sırasında bizi TUZ VE EKMEK'le karşılaşmışlar, bize hâlâ o yörede yaşayan **"Tuz-Ekmek Hakkı"** geleneğini göstermişlerdi. Kütahya'nın SAKLAR adlı köyünün adındaki "sak" üzerinde de ayrıca durmak gerekir. Bu yörede ÇAVDAR Tatarlarının yurt tuttıkları bilinmektedir.

Oğuzlar ve Anadolu'daki Oğuz boyları üzerine en kapsamlı çalışmayı yapan ve Anadolu'yu karış karış dolaşarak onların yerleştikleri yerleri tespit eden **Faruk Sümer**'dir. Önce DTCF Dergisinde yayımladığı makalelerini daha sonra kitaplaştıran Sümer Hoca, Türk tarihi ve kültürüne abide bir eser kazandırmıştır. Türkiye Sekçukluları üzerine çalışan **Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Ali Sevim** gibi Türk tarihçilerinin yazdıkları eserler de konuya açıklık getirmektedir.

Bu tarihçilerimizin yazdıkları eserlerden öğrendiğimize göre 1041 yılında bugünkü Suriye'nin Bayır-Bucak, Lazkiye ile kuzey bölgelerine yerleştirilen Kınık boyları Anadolu'ya gelen ilk Oğuzlar'dır.

Demek ki 1071, Anadolu kapısının Türkler'e açıldığı tarih değildir. Türkler Anadolu'ya en az 2-3 yüz yıl önce girmişler ve çeşitli coğrafi bölgelerde yurt tutmuşlardır.

Fetihten sonra Anadolu'ya giren Oğuz boyları, **Kâşgarlı Mahmud ve Reşidü'd-Din/Yazıcıoğlu**'na göre şunlardır (Parantez içindekiler Reşidü'd-Din ve Yazıcıoğlu'na göredir. [] içindekiler bugünkü durumu gösterir.)

1. **KINIK** (Kayı) [*KINIK*]
2. **KAYIĞ** (Bayat) [*KAYI*]

3. **BAYINDIR** (Alka-Evli) [*BAYINDIR*]
4. **İWA, YIWA** (Kara-İvli) [*YIVA/YUVA*]
5. **SALGUR** (Yazır) [*SALUR*]
6. **AFŞAR** (Döğer) [*AVŞAR/AFŞAR*]
7. **BEG-TİLİ** (Dodurga) [*BEYDİLİ/BEYTİL/BEGDİLİ/BEDİLİ/BADILLI/BADILI/BADİ "Malabadî" Köprüsü*]
8. **BÜGDÜZ** (Yaparlı) [*BÜĞDÜZ*]
9. **BAYAT** (Afşar) [*BAYAT*]
10. **YAZGIR** (Kızık) [*YAZIR*]
11. **EYMÜR** (Beg-Dili) [*EYMÜR/EYMİR/EĞMİR/İĞMİR/İMİR*]
12. **KARA-BÖLÜK** (Karkın) [*KARA-EVLİ*]
13. **ALKA-BÖLÜK** (Bayındır) [*ALKA-EVLİ/ALKARAVLI/HALKA-EVLİ/HALKA-AVLU/EVLİDERESİ/HALKAHAVLU*]
14. **İĞDİR** (Beçene) [*İĞDİR/İĞDIR/İYDİR*]
15. **ÜREGİR, YÜREGİR** (Çavuldur) *ÜREĞİL/[ÜREĞİL/İREGÜL/ÖREĞİL/ÖREGEL]*
16. **TOTIRKA** (Çebni) [*DODURGA/TOTURKA/TÖDÜRGE*]
17. **ULA-YUNTLUĞ** (Salur) [*ALAYUNDLU*]
18. **TÖKER** (Eymür) [*DÖĞER/DÜVER/DÜĞER*]
19. **BEÇENEK** (Ala-Yuntlı) [*PEÇENEK/BEC, ENE/BECENEVİ/BEÇENELİ/BEÇENEVİYYE*]
20. **ÇUVALDAR** (Üregir) [*ÇAVULDUR*]
21. **ÇEPNİ** (Yigdir) [*ÇEPNİ/ÇETMİ*]
22. **ÇARUKLUĞ** (Bügdüz)
23.(Yıva)
24. (Kınık)

Yukarıdaki sıralamadan da görüldüğü üzere Kâşgarlı'da 22, Reşidü'd-Din'de ise 24 Oğuz boyunun adı görülmektedir.

Anadolu'daki 24 Oğuz boyu yer adları üzerine yaptığımız araştırmalara göre KAYI'dan KINIK'a sayıları şöyledir. İlk rakamlar F. Sümer'e, ikinci rakamlar Gülensoy'a göre:

KAYI (25-36); BAYAT (32-37); ALKA-EVLİ (yok - 2); KARA-EVLİ (6-5); YAZIR (19-18); DÖĞER (6-12); DODURGA (12-15); YAPARLI (yok-2); AVŞAR (53-53); KIZIK (21-27); BEĞ-DİLİ (9-13); KARGIN (34-27); BAYINDIR (28-34); PEÇENEK (10-6); ÇAVULDUR (17-12); ÇEPNİ-ÇETMİ (36-32); SALUR (22-17); EYMÜR (28-33); ALA-YUNTLU (1-2); YÜREĞİR (9-13); İĞDİR (14-24); BÜGDÜZ (6-7); YIVA/YUVA (yok-25); KINIK (46-44).

XIV. Yüzyıldaki kayıtlara göre "Alka-Evli", "Döğer", "Yapalı", "Kızık", "Beğ-Dili" ve "Kınık" boyunun henüz Anadolu'ya gelmedikleri görülür. XVI. Yüzyıldaki kayıtlara göre de bu boylardan yalnız "Alka-Evli" ve "Yaparlı'nın adları yoktur.

Zaman içerisinde Anadolu'ya gelen çeşitli Oğuz boylarının önlerine ve sonlarına getirilen (Kürtler-, -han. Zır-, -sopran, -çivi. -ören. Çapar-, Kurt-, Şam-, Küçük-, Yaka-, -köyü, Gemen-, Yağlı-, Kalın-, Kumluca-, Yukarı-, Yeni-, -gıdırıç, -gıdırıç, -evvel, -sani, -özü, +cık, -ağzı, -alanı, Ravlı-, Araban-, Dere-, -Meşe, -Selimağa, -Yenice, Dede-, -Işıklar, Kapu-, -kürü, Demeni-, Aşağı-, Aşğa-, Yukarı-, +şabanlı, Yeni-, +dere, -çiftliği, Kır-, Nefsi-, +lılar, +cık, +lar, +köy, Sazak-, Susuz-, +yeri) gibi bazı kelimeler görülür.

Cumhuriyet döneminde zaman zaman yer adları üzerinde yapılan değiştirme operasyonları sonucunda (Kürtler-Kayı -> Karaçavuş, Balakayı -> **Kayı**, Zir-Kayı -> Yeni **Kayı**, **Kayı** -> Demirli, Kayırbekir -> **Kayılar**, Selmik -> **Kayı**, Yukarışingirik -> **Kayı**, Merzuklar -> Kurt-Kayı Hedil -> **Kayı**, Hambarcın -> **Bayat**, Bayatatik -> Küçük **Bayat**, **Bayat** -> Zümrütova, Füseyin -> **Bayat**, **Yüreğil** -> Yeşilköy, **İregür** -> Karademir, Atik Yüreğil -> **Eski Yüreğil**, **İydir Yazırı** -> Kumluca, **Yazır Kınık** -> **Kızık**) adları ile değiştirilerek Türk yerleşme tarihi zor duruma sokulmuştur.

Anadolu'nun fethi tamamlandıktan sonra Balkanlara ve Rumeli'ne yönelen Türkler, bu coğrafyada yeni zapt ettikleri ve fethettikleri topraklara özellikle **Konya**, **Karaman** ve **Kayseri** yörelerinden göçürülerek iskân edilmişlerdir. Oğuz boylarının torunları, **Rumeli Yörükleri**, **Tanrıdağı Yörükleri**, **Kocacık Yörükleri** ve **Naldöken Yörükleri** adları ile hâlâ bu topraklarda yaşamaktadırlar. **Dimetoka**, **Gümülcine**, **Ferecik**, **İpsala**, **Keşan**, **Yanbolu** yörelerine ait emlak, evkaf ve umarları içine alan "*takhir defterleri*"ndeki "*Bergamalı*, *Obacılar*, *Çekirdeklü*, *Balaban Denizlü*, *Çobanlı*, *Çakırlar*, *Bulduklı*, *Kozluca*, *Soğanlık*, *Sarı Hızırlı*, vb." gibi yüzlerce köy adı bu konuda geniş bilgi vermektedir.

KAYNAKÇA

Tuncer Gülensoy, "24 Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri", *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı-1977*, Ankara 1979. s. 73-98.

_____, "Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'ndeki İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, II/11, Nisan 1981.

_____, " "*Alka-Evli*" ve "*Beğ-Dili*" Boy Adlarının Anadolu'daki İzleri", Uluslararası Türk Dili Kongresi (Ankara. 26 Eylül-3 Ekim 1988).

Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, Ankara 1971.

Güven Şahin, "Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları", *Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Yıl:3, Sayı:4, Haziran 2010, s. 134-156.

(Bu makalede 284 künye yer almaktadır. Bunlardan 152'si kitap ve makale, 69'u bildiri, 63'ü lisans, yüksek lisans ve doktora tezidir. Bu bibliyografyada T. Gülensoy'un 9 makale, 11 bildiri künyesi vardır.)

T.C. İçişleri Bakanlığı, **KÖYLERİMİZ-1981**.

1380 RUS-KIPÇAK SAVAŞI'NDAN ÖNCE VE SONRA AZİZ GEORGY İKONALARI

BEFORE AND AFTER 1380 RUSSIAN-KIPCZAK WAR, SAINT GEORGIY ICONS

ИКОНЫ СВЯТОГО ГЕОРГИЯ ДО И ПОСЛЕ РУССКО- КЫПЧАКСКОЙ ВОЙНЫ 1380 ГОДА

Hayrettin İVGİN*

Öz

İsa Peygamberden yaklaşık üç yüzyıl sonra yaşamış olan Aziz Georgiy (St. George=Aya Yorgi), bir Hristiyan azizidir. Bu aziz kişiye Müslümanlar Cercis (Circis=Çercis=Ciris) adını verirler ve onu sâlih bir kimse veya nebî olarak kabul ederler.

Hayatı hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte; Filistinli olduğu, Hz. İsa'dan sonra eyalet krallıkları döneminde yaşadığı, Havarilerin sonuncusuna yetişmiş samimi bir Hristiyan olduğu bilinir. Suriye, Filistin ve Mezopotamya şehirlerinde ticaret yaparak servet sahibi olmuştur. Ancak her yılın sonunda elde ettiği kârları yoksullara dağıtmayı ilke edinmiştir. O dönemlerde Hristiyanlık gizli bir din halindedir.

Daha sonraki yıllarda aziz olarak ilân edilen St. Georgy'nin eski ikonlardaki tasviri şöyle idi: Kemerine takılı hafif bir kılıcı belinde bulunan, mızrağa dayanmış bir genç adam olarak ikonalarda gösterilirdi.

Bozkırlara Hristiyanlığı getiren ve IV. Yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak'ta, Hristiyan Kıpçakların koruyucusu olarak kabul edilen bir kişi idi St. Georgy...Ancak, 1380 tarihinde Kulikov meydan savaşında Ruslar, ellerinde St. Georgy'nin ikonaları olduğu halde Deşt-i Kıpçakları yenmişlerdir. Ruslar bilinçli olarak Aziz Georgiy'in ikonasını değiştirmiştir. O yıllara kadar kilise ekonaların hiçbirinde, ayrıca aziz tasvirlerinde at ve yılan görüntü kullanılmamıştır. Hattâ öldürme sahnesi hiçbir zaman yer almamıştır. Kaynaklar gösteriyor ki Ruslar, Aziz Georgiy'i ikonalarda şöyle tasvir etmişlerdir: Aziz Georgiy, bir atın üstündedir, savaş kıyafeti giymiştir, elindeki mızrakla yerdeki ejderhayı öldürmektedir.

Ruslar, Kıpçakları yılan olarak simgelemişlerdir. Hristiyan olan ama yılan kadar öldürülmeyi hak eden Kıpçaklar'a karşı bu şekilde ikonaları kullanarak dinî bir zafer kazanmışlardır.

1380'den sonra tüm kiliselerde Aziz Georgiy'nin ikonası bu şekilde tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aziz Georgiy, Kıpçaklar, Rus 1380 Kulikov Savaşı, ikon.

* Halk Bilimi Araştırmacısı . Ankara/TÜRKİYE
(hayrettinivgin@gmail.com)

Abstract

Saint Georgiy (St. George=Aya Yorgi), who lived nearly three hundred years ago from Jesus is a Christian saint. This saint is called Cercis (Circis=Çercis=Ciris) by Moslems who accept him as a suitable person or a prophet.

Despite the fact that little is known about his life, it is accepted that he is a Palestinian and a sincere Christian, he lived during the period of state kingships, and he was able to witness the last of the Followers. He became rich by trading in the cities of Syria, Palestine and Mesopotamia. But he adopted the principle of distributing his profits at the end of each year. In that period, Christianity was a hidden religion.

Georgiy was declared as a saint in the subsequent years and he was pictured as follows in the old icons: His appearance was in icons as a young man who had mounted a light sword onto his belt, held on a spear.

He was accepted to be a person who brought Christianity to the steppes in rural areas and a protector of Christian Kipczaks in the large step land called “Deşt-i Kıpçak”...But in 1380, Russians defeated these Kipczaks in the Kulikov pitched battle with St. Georgiy’s icons in their hand. Russians changed St. Georgiy’s icons intentionally. By those years, no horse and snake figure was used in any of the church icons and saint pictures. Nor any killing appearance existed. According to the sources, Russians described St. Georgiy in icons as follows: St. Georgiy is on a horse and worn battle clothes and kills the dragon nearby with his spear.

Russians used to symbolize Kipczaks as snake. Against the Kipczaks, who were Christian but deserved to be killed as snake and hence, won a religious victory by using icons.

After 1380, in all churches, icon of St. Georgiy was thus pictured.

Keywords: Saint Georgiy, Kipczaks, Russian, Kulikov war, icon

İsa Peygamberden yaklaşık üç yüz yıl sonra yaşamış olan Cercis (Circis) bir Hristiyan azizidir. Müslümanlar tarafından salih bir kimse veya nebî olarak kabul edilen bir kişidir. Hristiyanlara göre ise St. George (Aya Yorgi) diye bilinen âzizdir.

Hayatına dair menkıbe tarzında rivayetler vardır. Kuran-ı Kerim’de ve sahih hadislerde hakkında bilgi bulunmamaktadır. Cercis ile ilgili bazı tarih kitaplarında ve kısas-ı enbiya türü kitaplarda değişik anlatımlar bulunuyor.

Hayatı hakkında bildiklerimiz şunlardır: Cercis, Filistinlidir. Hz. İsa’dan sonra tavâif-i mülûk (eyalat krallıkları) döneminde yaşamıştır. Havarilerin sonuncusuna yetişmiş samimi bir Hristiyan olduğu kabul edilir. Suriye, Filistin ve Mezopotamya şehirlerinde ticaret yaparak servet sahibi olmuştur. Ancak her yılın sonunda elde ettiği kârı yoksullara dağıtmayı ilke edinmiştir. O dönemde Musul ve Suriye’de hüküm süren Dâdân adlı putperest bir kralın himayesine girmek istemiştir. Yine o dönemlerde Hristiyanlık gizli bir din halindedir. Bu sebeble daha güvenli gördüğü Musul’a gitmiştir. Bazı kaynaklarda Dâzâne, Zâdâne veya Dâdyâne olarak adı geçen kral, sanıyoruz ki 284-305 yılları arasında hakimiyet kuran Roma imparatoru Diocletien’dır.

Dâdân, halkını Apollon adlı bir puta tapmaya zorlamaktadır, Tapmayanları çeşitli şekilde cezalandırmaktadır Cercis, krala getirdiği hediyeleri bu kez halka dağıtmış, daha sonra kralın

huzuruna çıkarak onu Allah'a inanmaya davet etmiştir. Aralarında inanç konusunda tartışma çıkmış. Dâdân da Cercis'i putperestliğe davet etmiştir Sonunda kabul ettiremeyince Dâdân, Cercis'e çeşitli işkenceler yaptırmıştır. İşte Cercis'in bundan sonra rivayetleri ve menkıbeleri ortaya çıkmaktadır. Rivayete göre, bir melek gelerek Cercis'i bu işkencelerden kurtarır, Ona "Ey Cercis bu işkencelere katlan! Kral seni dört defa öldürecek, ben ise üç defa seni dirilteceğim, ancak dördüncüsünde şehit olacaksın" der. Cercis ağır işkencelere katlanır. Üç defa öldürülür ve yeniden dirilir. Bu arada çeşitli mucizeler de gösterir. Bunları duyan halk Hristiyanlığa girer. İnananlar ve Hristiyanlığa girenler arasında kralın karısı da vardır. Kral Dâdân, bu duruma son derece öfkelenir ve bunun üzerine bütün insanların öldürülmesini emreder. Sonuçta Cercis, Allah'tan kendi canını almasını ve inanmayanların da helak edilmesini ister. Duası kabul olunur. Cercis ve şehirdeki bütün inananlar öldürülür. Allah da kâfirleri bir âfetle yok eder.

İslâmî kaynaklarda Cercis ile ilgili inanmalar rivayetler bu kadar değil. Onu bazı kaynaklar, Hz. Süleyman'ın altıncı kuşaktan torunu, İskender'in yeğeni, Zekeriya Peygamberin amcası, Hz. Meryem'in babası gibi mevkilerde göstermektedir. İnanışlara göre; Kral Dâdân bakırdan içi boş bir öküz heykeli yaptırarak Cercis'in içine konulup ateşe atılmasını emretmiştir. Çok şiddetli ateşin içinde heykelle birlikte Cercis de erimiştir. Ancak Allah'ın emriyle hayat verilerek yeniden dirilmiştir. Bunu gören hükümdar ve tebeası korkudan yerlere kaplanmıştı.

Yine İslâmî halk inanışlarına göre; Cercis, Dâdân tarafından kılıçla on parçaya doğranmıştır, Eti ve kemikleri ayrıldıktan sonra kemikleri bir kuyuya atılmıştır. Kral tam yakınları ile sofrada otururken bir yıldırım çakmıştır. O anda Cercis dirilmiş ve kralın karşısına dikilmiştir. Bunu görenler Allah'a inanmışlar ancak kral inadında diretmiştir.

Bu inanış Hristiyanlarda da vardır. Bunun başka bir varyantı şöyledir: Cercis'in vücudu parçalandıktan sonra yakılmış ve külleri denize savrulmuştur. Fakat Allah'ın emriyle rüzgar külleri karaya çıkartmış ve bir yere toplamıştır. Toplanan bu küllerden Cercis yeniden dirilmiştir.

Yine İslâm inanışlarına göre ve rivayetlerine; Cercis imana davet ettiği kralın yanında bulunan Meclitis adlı birisi, yanında bulunan ağaçtan yapılmış bir eşyayı yeniden dalı budaklı ağaç haline getirmesi teklifinde bulunmuştur. Eğer bunu becerirse iman edeceklerini söylemiştir. Cercis, Allah'a dua etmiş o anda hazır olanların gözü önünde o ağaç eşya; hangi ağaçtan imâl edilmişse, o ağaç haline gelivermiştir.

Bir başka rivayete göre; Cercis'in imana davet ettiği bir kadının, evinin ortasındaki tahta direği meyveli bir ağaç haline getirmesi teklifi üzerine, dediğini yapmış, o tahta direği meyveli bir ağaç haline getirmiştir. Böylece kadının bu yolla imân etmesini sağlamıştır.

Cercis ile ilgili inanışlar arasında kendisinin yeniden dirilmesi yanında, ölüleri mezardan çıkartıp dirilttiği, kökünden kesilmiş ağaçları birleştirip yeniden yeşerttiği, kesilip parçalara ayrılmış bir hayvana yeniden can verdiği, ikinci ölümünde göğün karardığı, ancak dirildiğinde güneşin yeniden ortaya çıktığı gibi değişik rivayetler de bulunmaktadır. Bu anlatmalar Cercis'in "vahye mazhar" olmuş bir nebi olduğu kanaatini halk arasında yaygınlaştırmıştır.

Hristiyan kaynaklarında ise St. George (Georgios, Georges), Hagios diye bilinen kişinin Cercis'le aynı kişi olduğu kabul edilmektedir. Kilise tarihlerine göre; St. George III. yüzyılın ikinci yarısında Filistin'in Remle kasabasında doğmuş ve 23 Nisan 303'te İmparator Diocletien devrinde Nikomedeia'da (İzmit) şehit edilmiştir. Bazı kaynaklar onun Kapadokya civarında doğduğunu söylemektedir. Rivayetlere göre;

İmparator Diocletien, İzmit'te Hristiyanlar aleyhine bir ferman çıkarmış ve bunu ilân yerlerine asmıştır. Ama St. George bu fermanı halkın önünde yırtmıştır. Bu sebeple St. George çeşitli işkencelerle öldürülmüştür. Kilise takvimlerine göre St. George'nin öldürüldüğü tarih 23 Nisan 303'dür. Büyük şehit kabul edilen St. George her yıl 23 Nisan tarihinde anılmaktadır. İngilizler onu vatanlarının manevî koruyucusu olarak kabul ederler.

Ruslar, St. George'nin kendi hükümdarlarının kızını ejder elinden kurtardığı yolunda bir efsaneye inanmaktadır. Hatta St. George'nin ejder olayını konu alan bir tasvirini resmi sembol edinmişlerdir.

Esasında İslâm halkı arasında Cercis'in 70 defa öldürüldüğü ve 70 defa dirildiği anlatılmaktadır. Hattâ o dereceye getirilmiştir ki Cercis ölümsüzdür. Kendisi ölümsüzlük derecesine getirildiğinde doğal olarak, ölümsüzlüğü kabul edilen Hızır ve İlyas'la eşleştirilmiştir. Anadolu'daki "Ali", "Hızır", "On iki İmâm" temeline dayanan Alevi-Bektaşî kültürü ve onların Panteist hayatı; sonuçta "İsa," "St. George (Aya Yorgi)" ve "On İki Havari", eşleşmesi ile Hristiyan mitolojisindeki "Kana Dügünü", "Lazarus'un Dirilmesi" ve "St. George'nin Ejderhayı Öldürmesi" gibi bazı inanış motiflerinin kabul edilmesine sebep olmuştur. Anadolu'da yaygın olarak anlatılan St. George (Aya Yorgi) Aziz Cercis kültürünün Hızır kültürü ile birleşmesi ve örtüşmesine yol açmıştır.

Yaklaşık 1200 yıllarında Anadolu'da Hızır'ın adını taşıyan bir tarikatın mevcut olduğunu bilmekteyiz. Öyle ki bu tarikat kendilerine pîr olarak Hızır'ı kabul etmişlerdir. Mensupları çift renkli, yünden yapılma bir hırka giymektedirler ve 13 kişiden meydana gelen bir zikir halkası oluşturmaktadırlar. Bu tarikat Müslümanlık ile Hristiyanlık karışımı bir oluşumdur. Yaklaşık XIV. yüzyılın ortalarında İngiltere'de III. Edward tarafından Saint Goerge'yi aziz kabul eden ve Hızır tarikatı ile aynı özellikleri gösteren bir benzerinin kurulduğu bilinmektedir.

Seyyah Busbecq XVI. yüzyılda Çorum'un Mecitözü kazasının Elvançelesi köyüne gitmiştir. Bu köy o yıllarda Tekkeköy adını taşıyordu. Bu köyde Hızır menkıbesi anlatılmış, ardından tekkenin dervişleri Saint George'nin bir tablosunu kendisine göstererek Hızır'ın bu zat olduğunu söylemişlerdir.

Hristiyan dünyasında hiç bir aziz Saint George (Aya Yorgi) kadar sevilmemiş ve kabul görmemiştir. Katolik, Ortodoks, Protestan, Gregoryan vb. bütün doğu ve batı Hristiyan mezhepleri onu hep takdis etmişlerdir. Bu sebeple mezarının olduğu söylenen Kudüs yakınındaki Lydda çevresi ile sınırlı kalmamıştır. Anadolu, Suriye, Mısır, Yunanistan, İtalya, İngiltere vb. ülkelere yayılmış ve buralarda adına kilise, manastır ve şapel inşa edilmiştir. Onunla ilgili rivayetlerde; uğradığı eve bereket, bolluk getirdiği, hastaları iyileştirdiği, kuru ağaçlara can verdiği anlatılmaktadır.

Bazı araştırmacılar, Saint George'nin aslında Hristiyanlık öncesi Anadolu'sunun efsanevî bir Hitit tanrısının Hristiyanlaştırılmış bir şekli olduğunu ileri sürerler.

Baba İlyas, Saint George (Aya Yorgi), Cercis, Ermeni aziz Saint Sergios, Hızır ve Hızır İlyas'ı birbiri ile bütünleştiren Anadolu'ya has bir eşleştirme ortaya çıkmaktadır.

Bundan 21 yıl önce Malatya'ya gittiğimde; buraya 11 kilometre uzaklıkta yeni adı Çamurlu, eski adı Venk olan köyde ilginç bir olayla karşılaştım. Bu köyde Venk Kilisesi bulunuyor. Tamamen terk edilmiş ve metruk halde bulunan bu kiliseye halk "Cercis Peygamberin yeri" demektedir.

Anlatıldığına göre; eskiden buraya Müslümanlar, Katolikler her pazar günü gelir ve birlikte dua ederlermiş. Hatta, Hıdırellez günü olan 6 Mayıs'ta, İslâm'ı, Ermeni'si buraya toplanır, kurban keserlermiş. Kestikleri kurbanları aynı kazanda pişirir ve kardeş kardeş yerler-

miş. Müslümanlar burada topluca namaz kılarlar, Hristiyanlar ise ayin yaparlarmış. Bizans döneminde yapılan kiliselere benzeyen bu ibadet yerinin kapısını, anlattıklarına göre Kirkori Savoriç adlı bir Ermeni yapmış. Kapının üzerinde Ermenice bir de yazıt bulunuyordu. Bu köyle ilgili geniş bir araştırma yapmadığıma halâ pişmanlık duymaktayım.

Musul'da halen "Cercis nebinin meşhedi" olarak kabul edilen bir yer bulunuyor. Aslında burası bir Keldanî kilisesidir. Beytülham ve Hebron arasında Hudr (Hızır) adlı köy, hem Yahudi hem de Müslümanlar tarafından buranın Hz. Harun'un oğlu Finehan veya İlyâ'nın yeri olarak bilinmektedir. Hristiyanlar ise burayı St. George ile alâkalandırmaktadırlar. Bu köyün ortasında St. George adlı bir rahibeler manastırı da bulunmaktadır. Hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar bu manastırda adaklar sunmaktadırlar. Özellikle akıl hastalarını şifa için buraya getirirler.

Daha önce de ifade ettiğim gibi Kudüs yakınlarında Lydda adlı yer St. George'nin gömüldüğü mekân olarak kabul edilir. Burada St. George Kilisesi içinde mezarı vardır.

Anadolu'nun pek çok yerinde Azerbaycan'da, Balkanlarda ve Ortadoğu'da onun mezarı ve makamları bulunmaktadır.

1228 yılında İtalya'nın Cenova yakınlarında bir köyde doğan Giacomo da Varagine adlı Dominiken bir din adamı 1250-1280 yılları arasında yüz kadar azizin ve azizenin hayatlarını ve onların hayatları etrafında oluşan efsaneleri bir kitap haline getirir. Bu kitabın adı "Legenda Aurea" adını taşımaktadır. Ömrünün sonuna doğru Cenova'nın piskoposu olan Giacomo da Varagine'nin kitabı, bütün Ortaçağ boyunca en çok okunan derleme olmuştur. Bu efsane, bir çok milletlerin mitolojik anlatımlarına ve efsanelerine de girmiştir. Ruslar, bütün Balkan halkları, Anadolu halkları, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kuzey Karadeniz halkları; özellikle Aziz George'nin ejderhayla yaptığı savaşı, kendi anlatıları içerisine motif ve tema olarak almışlardır. Piskopos Giacomo da Varagine'nin kitabındaki özellikle Aziz George ile ilgili bölümü kısaltarak aşağıya yazıyorum.

"Aziz George Kapadokyalı bir hatipti; bir gün Libya eyaletindeki Silenos kentine geldi. Bu kentin yakınında deniz kadar büyük bir su birikintisi vardı, burada gizlenen vebalı bir ejderha kendisine karşı silahlanan halkı birçok kez kaçmak zorunda bırakmıştı. Kentin surlarına kadar dayanmış, ölümcül soluğunu her yana yayıyordu. Kent sakinleri ejderhanın öfkesini yatıştırmak için ona her gün iki koyun vermek zorunda kaldılar. Ama ellerinde koyunlar tükenmeye yüz tutunca durumu istişare edip haraç olarak her gün bir koyun ve bir insan vermeyi kararlaştırdılar. Ve halkın hemen hemen tüm kızları ve oğulları yem olarak verildikten sonra bir gün kralın tek kızı seçildi ve ejderhaya gönderildi. Aziz George oradan geçiyordu ve gözyaşları içinde gördüğü genç kıza niçin ağladığını sordu. Kız şu cevabı verdi; "İyi kalpli genç adam, hemen atına bin ve buradan kaç, yoksa sen de benimle birlikte can verirsin." O zaman George şöyle dedi: "Derdini bana anlatmadığın sürece buradan hiçbir yere gitmeyeceğim." Kız ona her şeyi anlatınca, George şöyle dedi: "Kızım korkma, İsa adına sana yardım edeceğim." Onlar böyle konuşurlarken, ejderha geldi ve başını gölden çıkardı. George o zaman atına atladı istavroz çıkarak kendini korudu ve ona doğru yürüyen ejderhaya gözü kara bir şekilde saldırdı; mızrağını var gücüyle salladı ve kendini Tanrı'ya emanet ederek ejderhayı ağır yaraladı ve yere serdi; genç kıza dedi ki: "Hiç korkmadan kemerini ejderhanın boynuna at kızım!" Kız bunu yapınca, ejderha uysal köpek gibi kızı takip etmeye başladı. Onu böylece kente götürdüklerinde, onları gören kent halkı kaçmaya başladı. O zaman George onlara işaret etti ve seslendi: "Korkmayın, çünkü Tanrı beni size ejderhanın yaptığı eziyetlerden kurtarmam için gönderdi. Eğer İsa'ya inanır ve hemen vaftiz olursanız, o zaman bu ejderhayı öldürürüm." O zaman kral ve tüm halk vaftiz oldular; Aziz George da kılıcını kınından çekti, ejderhayı öldürdü ve onu kentten taşıttı."

Daha sonraki yıllarda Aziz olarak ilan edilen St. George, ikonalarda da tasvir edilmeye başlanmıştır. XIV. yüzyıla kadar kiliselere asılan ikonalarda Aziz George şöyle tasvir ediliyordu: Saçları gür ve yuvarlak olan genç bir kişidir. Sadece göbekten itibaren omuzlarını örten bir zırhın içindedir. Uzun bir pelerin omuzlarından ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Kemerinde ince bir kılıç taşımaktadır. Bazı ikonalarda bu kılıç sol elindedir. Yine sol elinde, bazen sağ elinde boyundan daha uzun bir kargı (mızrak) bulunmaktadır. Bir asker yapısı ve duruşu vardır.

Tabii ki bu arada yani IV. yüzyıldan XIV. yüzyıla gelene kadar; Aziz George'nin hayatıyla ilgili bu 1000 yıllık süre içindeki anlatılara; Sümerler'den beri var olan mitler ve efsaneler yerleştirilmiştir. Öncelikle; Libya'da Silene (Silenos) adında bir şehirde geçen efsane Aziz George'nin şahsıyla birleştirilivermiş. Aziz George, doğal olarak bir boz atın üstüne bindirilmiştir. Kargısının (mızrağının) boyu biraz daha büyümüş ve bütün vücudu ve kafasını da kapsayan bir zırhın içine sokulmuştur. Ama, anlatılarda bulunan tipteki Aziz George, henüz ikonalarda tasvir edilmemiştir.

Şurası bir gerçek ki IV. yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak'ta Hristiyanlık hızla yayılmış Karadeniz'in kuzeyinin büyük bir bölümünü etkilemiştir. Deşt-i Kıpçak Şamanist, pagan ve geleneksel inançlar içindeyken bir bölümü de Hristiyanlığı doğal olarak kabul etmişlerdir. Ruslarla aynı coğrafyayı paylaşan Kıpçaklar, Ruslarla uzun asırlar boyu barış içinde yaşamışlardır. Bu 1000 yıllık süre içinde, bu coğrafyadaki halkların birbirleriyle savaşları başka sebeblere ve egemenlik kurma isteğine bağlıydı. Ruslar ile Kıpçaklar, Hristiyan olmalarına rağmen zaman zaman muhtemelen egemenlik tesis etme sebebiyle savaşlar yapmışlardır.

Hristiyan Aziz George'i, Kıpçakların bir koruyucu azizi olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca, asilzadelere özgü özellikleri sebebiyle Aziz George yüksek aristokrasinin itibarının bir örneği olarak görülmüştür. Bazı halklarda olduğu gibi, Kıpçaklarda da Aziz George, hayvanların ve ziraatın koruyucusu olarak görülmüyordu.

Gerek Hristiyanlarda ve gerekse Müslüman haklarda da Aziz George; defalarca öldürülen ama yeniden diriltiren, odun ve keresteleri yeşillendirip ağaç haline getiren, kazanların sularında kaynatılan, ateşle yakılarak külleri denize savrulan inançlı bir ulu kişi olarak kabul edilir.

Slavlardan ve Fin-Ugor halklarından farklı bir yaşayış tarzına sahip olan Kıpçaklar, uzun süredir birlikte yaşadıkları Ruslarla araları bozuluyordu. Oysaki Mogol istilasları sırasında Kıpçaklar, aktif olarak Ruslarla birlikte savaşmış, Rus knezleri ile ittifak kurmuş, hatta bu ittifak sıralarında vaftiz edilmeye başlamışlardır. Ancak zaman içinde Bozkır Kıpçaklarına karşı işgal ve istila hareketleri uzun yıllar boyunca Ruslar tarafından ustaca sürdürülmüştür.

Ruslarla Kıpçakların ilk geniş çaplı savaşı, 1380 yılında Kulikov meydanında olmuştur. Burada saldırgan taraf Ruslardır. Ruslar bu savaşta bir hileye başvurmuşlardır. Bu hileleri ile savaşı kazanmışlardır. Savaşı inanç ve kutsallık üzerine inşa etmişlerdir. Daha savaş başlamadan önce kutsal Aziz George'nin ikonası esrarengiz bir biçimde değişikliğe uğratılmıştır. Aziz George'nin yeni ikonası şöyle tasvir edilmişti: Aziz George, atın üzerinde ve zırhlar içindeydi, boz bir atın üzerindeydi ve elindeki uzun mızrakla yerdeki ejderhayı (yılanı) öldürmek üzereydi. Zaten savaştan önce, Ruslar, Kıpçakların bir yılan kadar tehlikeli varlıklar olduğunu telkin ediyorlardı. İşte bu yeni Aziz George ikonasında, öldürülen yılan (ejderha) Kıpçaklardan başkası değildi. Ruslar ellerinde bu ikonalarla Kıpçaklara amansızca saldırdılar.

Ruslar bu yeni Aziz George ikonasını bilerek seçmişlerdi. Çünkü Aziz George, Bozkırlara Hristiyanlığı getiren ve IV. yüzyıldan itibaren Dest-i Kıpçak'ta Kıpçakların koruyucusu olarak kabul edilen ve bilinen bir varlık idi. Bu ikonayı tasvir eden ve kurnazca düşünen İvan Dmitriyeviç Belskiy adlı birisinin olduğunu yazılı kaynaklar söylemektedir.

Ruslar bu savaşı bir din savaşı haline getirmişlerdir. Oysaki saldırdıkları Kıpçaklar da Hristiyandı. Ama savaşan Ruslara göre Kıpçaklar öldürülmeyi hak etmiş olan yılanlardan başkası değillerdi. Sonuçta zafer Rusların olmuştur.

Bu savaştan sonra başka şeyler de oldu. Aziz George, Moskova'nın simgesi ve arması olarak bu yeni ikona, kiliseleri süslemeye başladı. Kadim ikonalar kıyıda-köşede kaldı. Kiliselerin duvarlarına atlı, yılanlı, mızraklı, öldürmeli ikonalar asıldı. Tabii ki Aziz George'ye mal edilen efsanelerin ışığında bir mağara önü ve Libya kenti Silenos şehrinin kralının kızı Aia da bu ikonalarda yer aldı.

Paulo Uccello'nun 1440 yılında yaptığı tablo ile yine aynı ressamın 1455-1460 yılları arasında yaptığı Londra Ulusal Galeri'de sergilenen tabloda, Aziz George, yeni anlayışla resmedilmiştir. XV. yüzyılda Brescia Pinakotek'in yaptığı tablosu da böyledir. Paris'in Louvre Müzesinde bulunan XVI. yüzyıl tablosunda Raffaello, Aziz George'i böyle yapmıştır. Ama bu tabloda bir fark var ki Aziz George'nin elinde mızrak değil kılıç bulunmaktadır.

Venedik'te İtalyan ressam Vittore Carpaccio 1502 ile 1507 yılları arasında Aziz George'le ilgili anlatılara ait üç tablo gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri ejderha ile olan savaşı, öbürü kente zaferle getirilen ejderhayı halkın önünde öldürüşü, diğeri ise Hristiyanlığı yeni kabul edenlerin vaftiz törenidir.

Birinci resimde Aziz George'nin canavarı yaralaması resmediliyor. Geri tarafta Silenos (Sienna) kenti ve canavara av için sunulmuş kız bulunuyor. Silenos'un bir Doğu yani Müslüman kenti mimarisine benzetilmesine özen gösterilmiş. İkinci resimde ise kötülüğün simgesi olarak kabul edilen ve Haçlıların sefer düzenlediği Müslüman halkın içinde Aziz George canavarı öldürmektedir. Dikkat edilirse Silenos halkı, Osmanlı ve Türk kıyafetleriyle gösterilmiştir.

XIV. yüzyıldan sonra yapılan ikonalar ve tablolar; kiliseleri, şapelleri ve müzeleri böyle süslemektedirler.

KAYNAKÇA

1. ABSALON, Patrick ve Frederik CANARO, (2010), *Ejderhalar/İnsanlar Diyarındaki Canavarlar*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınlar: 3110, s.20-s.42 ve s.50-55 ve s. 104-105.
2. ADJİ, Murat, (2001), *Kaybolan Millet (Dest-i Kıpçak Medeniyeti)*, (Çeviren: Dr. Zeynep Bağlan Özer), Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 277, s. 179-182 ve s. 286-289.
3. ADJİ, Murat, (2002), *Kıpçıklar (Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi)*, (Çeviren: Dr. Zeynep Bağlan Özer), Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 281, s. 193-199.
4. BOYLADI, Derman, (1998), *Dinler Kavşağında Azizler ve Kilise Uluları*, İstanbul, Say Yayınları, s.125-131.
5. DANIŞIK, Ertuğrul (2006), *Öteki Tanrılar (Alevi ve Bektaşî Mitolojisi)*, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, s.116-117 ve s.144-145

6. İVGİN, Hayrettin, (2000), “Halk İnançlarında ve Yunus Emre’nin Şiirlerinde Cercis Peygamber”, **VIII. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri/7-9 Mayıs 2000-Eskişehir**, (Hazırlayan: Güven Tanyeri), Eskişehir, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları 11, s. 121-125.
7. KRAMER, Samuel Noah, (1999), **Tarih Sümerle Başlar**, İstanbul, Kabalcı Yayınları: 138, s.211-225.
8. MASMOUDİ, Mohamed, (1972), **La Peinture Sous Verre en Tunissie**, Tunis, s. 19.
9. TAN, Serhat Ahmet, (2011), **Zaman Yolcusu Hızır**, İstanbul, Şira Yayınları, s. 195-208.
10. TÜMER, Günay, (1993), “Circis”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: VIII, (Cilve-Darünnetve), İstanbul, s.26.
11. **TÜRK Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Devirler/İsimler/Eserler/Terimler**, (1977), Cilt: II, (C-Edi), İstanbul, Dergah Yayınları, s.78.
12. OCAK, Ahmet YAŞAR, (1983), **Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri**, İstanbul, Enderun Kitabevi: 16, s. 119 ve s. 172-180.
13. OCAK, Ahmet Yaşar, (1990), **İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü**, 2. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 113, s.96, s. 131, s. 134-135 ve s. 136-140.
14. PALA, Dr. İskender, (1992), **Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü**, Cilt: I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1018, s. 197-198.
15. ULUGÜN, F. Yavuz, (2001), **Kocaeli ve Çevresinde İnanç Turizmi**, İzmit, İzmit Rotary Kulübü Yayını, s.58-63.

1380 yılı Rus-Kıpçak Kulikov Savaşından önceki Aziz George'yi temsil eden bir ikon

1830 yılı Rus-Kıpçak Kulikov Savaşından önceki Aziz George'yi temsil eden bir ikon

14. Yüzyıldan sonra Rus kiliselerinde yer alan Saint George ikonu

14. Yüzyıldan sonra Rus kiliselerinde yer alan Saint George ikonu

Müslümanlar da Cercis'i (Aziz George) minyatürlerde resmetmişlerdir. Bu minyatür, Züb-det-üt Tevarih adlı eserde bulunmaktadır. (XVIII. Yüzyıl)

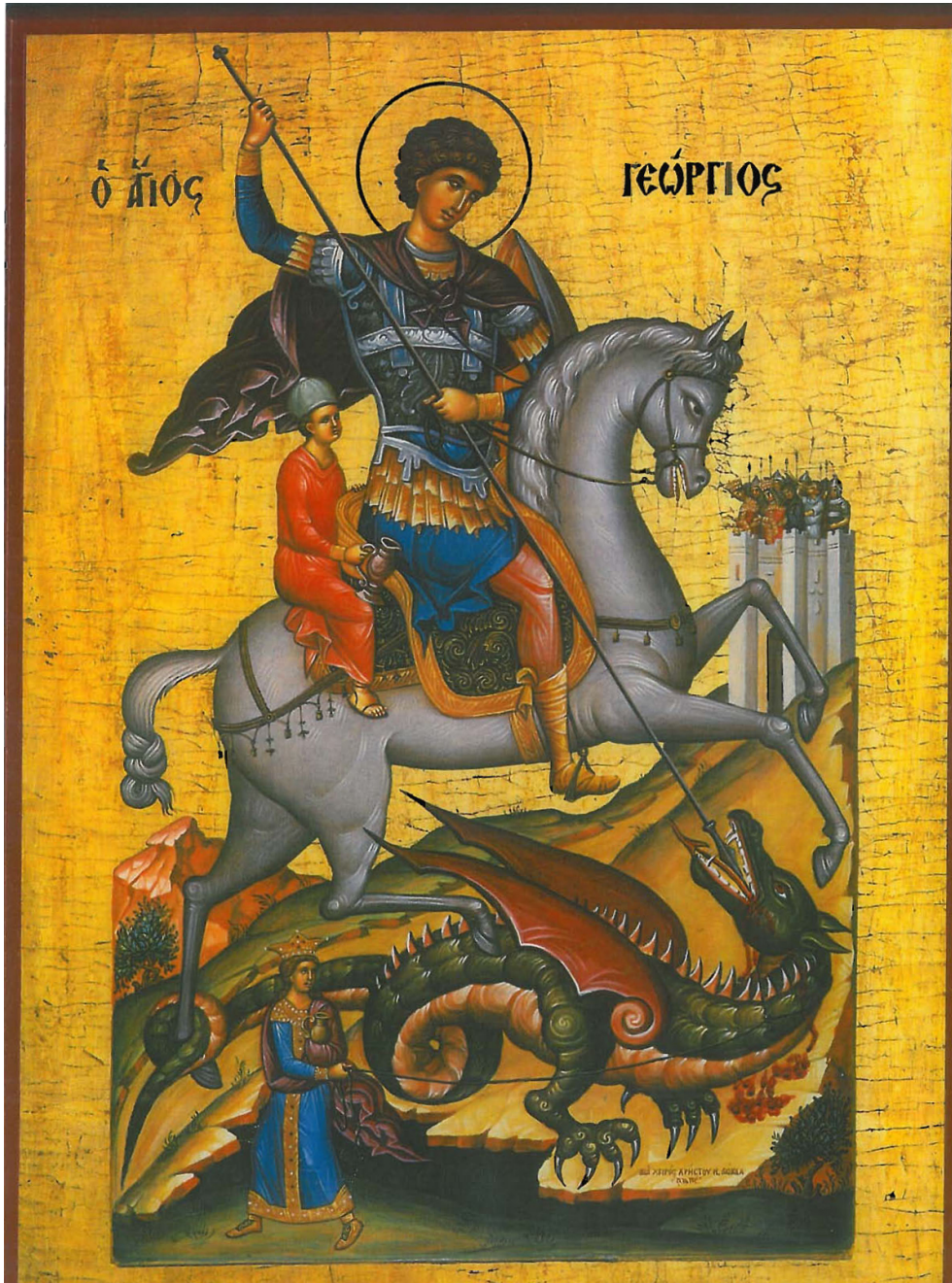
Tunuslular Aziz George'nin ejderhayı öldürme anlatısının bir Tunus rivayeti olduğunu iddia ederler. (68 cm x49 cm ebadında bir tablo)

İtalyan Ressam Vittore Carpaccio'nun iki tablosu (1502-1507 yılları arasında yapılmıştır.)

*Aziz George'nin ejderhayı yere sererek öldürmesi (XVI. Yüzyıl eseri.
Milli Rönesans Müzesi/Еcouen. Bir Fransız ekolü eseri)*

Balkan kiliselerine ait bir Saint George ikonu

14. Yüzyıl Aziz George ikonu. Bu ikon, Ukrayna-Kiev Merkez Vladimir Katedrali'nde Bulunmaktadır.

TÜRK AİLESİNDE ÇOCUKLARIN TÜRK TÖRESİ ÇERÇEVESİNDE YETİŞTİRİLMESİYLE İLGİLİ YARIM KALMIŞ BİR DEVLET PROJESİ

AN INCOMPLETE STATE PROJECT ABOUT TURKISH FAMILY CHILDREN'S GROWING UP IN TURKISH CEREMONY FRAMEWORK

НЕЗАКОНЧЕННЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПРОЕКТ, СВЯЗАННЫЙ С РАЗВИТИЕМ ДЕТЕЙ В ТУРЕЦКИХ ОБЫЧАЯХ

Nail TAN*

Öz

Türk ailesinde çocukların, Türk töresi çerçevesinde, Türk kimliğinde yetiştirilmesi istenir. Türk kimliğini oluşturan değerlerin neler olduğu ise daima tartışma konusudur. 1990 yılında aileden sorumlu Devlet Bakanlığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı işbirliğiyle bir proje hazırlanarak bir kurul marifetiyle *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Töresi* adlı kitap hazırlandı. Projeye göre her evlenecek çift bu kitap armağan edilecekti. Aileler, danışma niteliğindeki bu kitaptan yararlanacaklardı. Yasal zorunluluk yoktu.

Kitap 1991, 1994 ve 1997 yıllarında üç defa yaklaşık 25.000 adet basıldı ve dağıtıldı.

İktidar değişikliği sebebiyle proje yarım kaldı. 1997'den sonra sahiplenilen iktidar olmadı.

Anahtar Kelimeler: Türk ailesi, Türk töresi, Türk kimliği, Devlet Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Abstract

In Turkish tradition, it is asked to growing up their children according to the Turkish Identity. What are the values that constitute the Turkish identity is always a topic of discussion. In 1990, in cooperation with Family Culture and Tourism Ministry and the Ministry of State was prepared a book named *Turkey Tradition in the Entry of the 21st Century*. According to the project this book would be a gift for every couple who was going to marry. Families, they would benefit from this book as advisory. There were no legal obligation.

* Kültür ve Turizm Bakanlığı em. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürü, Halk Bilimci. Ankara/TÜRKİYE

In 1991, 1994 1997, about 25,000 were published and distributed from this book for 3 times.

Roject remained incomplete due to a change of government. After 1997, any government paid attention.

Keywords: Turkish family, Turkish tradition, Turkish identity, Ministry of State, Culture and Tourism Ministry

Giriş

Çocuklarımızı Türk kimliği/töresi çerçevesinde yetiştirmek, aynı zamanda çağdaş uygarlık değerlerinden de uzak kalmamak; Meşrutiyetçilerden, İttihat ve Terakkicilerden, Ziya Gökalp'ten, Atatürk ve silah arkadaşlarından bu yana millî eğitim politikamızın gündeme geldiği her toplantıda, her Millî Eğitim Şûrâsında dile getirilen bir görüştür. Diğer yandan, boşanmaların önüne geçmek, aile içi şiddeti önlemek de günümüzde aile eğitiminin önemini vurgulayan sosyal sorunlar olarak konuya ilgiyi artırmıştır.

Anayasamızın 66. maddesine göre; “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür.” Bildirimizde Türk ailesi, Türk töresi kavramlarını bu tanım çerçevesinde kullanacağız. Bilindiği gibi, Cumhuriyetimizin kuruluş yıllarında Yüce Atatürk; “Türkiye Cumhuriyetini kuran halka Türk milleti denir.” birleştirici tanımını yapmıştı. Bu sebeple, Türk ailesi dediğimiz zaman; etnik, dinî, ekonomik ayrım yapmadan Türkiye’deki bütün geniş ve çekirdek aileleri kastediyoruz.

Çocukların Türk kimliği/töresi, millî kültürü çerçevesinde yetiştirilmesi özellikle Avrupa’daki işçilerimizi yakından ilgilendirmiştir. Bu bağlamda; aile içinde çocukların Türk kimliğini öğrenmesi, bunun dışında da Batı değerlerini paylaşması, mesleki eğitimden geçerek bir meslek edinmesi temel amaç olmuştur.

Yurt içinde ve dışında şu sorular daima sorulmuştur: Türk kimliği/töresi, millî kültür denilince neleri kapsamaktadır. Belirlenen unsurlar okullarda öğretilmekte midir? Yoksa aileler mi öğreteceklerdir?

İşte bu sorulara kısmen cevap verecek bir devlet projesi hazırlanarak 1990 yılında Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu ve o tarihte adı Kültür Bakanlığı (bugün Kültür ve Turizm Bakanlığı) olan Bakanlığın desteğiyle çalışmalara başlandı. İstanbul’da hizmet veren Türk Kültürüne Hizmet Vakfı (TKHV) proje metnini hazırlamak üzere görevlendirildi. Bu vakıf 1985 yılında Kültür Bakanlığı bürokratları, bilim adamları ve iş adamlarınca kurulmuştu. Kuruluş amacı içinde bu tür araştırmalar yapmak da vardı. Çalışmalar, Vakıf Başkanı Dr. Metin Eriş’in yönetiminde yürütüldü. Projenin adı; “21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz/Türk Töresi”ydi.

21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz/Türk Töresi Projesi

1990’lı yılların başında, 21. yüzyıla hazırlanan Türkiye’de çocuklara Türk kimliği/Türk töresi çerçevesinde neler öğretilmeliydi? Kökü geçmişte, istikbali gelecekte, gelişmiş, kalkınmış bir toplum nasıl yetiştirilecekti? Hem millî kimliğe sahip hem de uygar dünyayla ilişkilerinde başarılı bireyler hangi kültürel altyapıya sahip olmalıydı? Toplumun temel taşı aile nasıl güçlü, etkin hâle getirilmeliydi? Aile bütünlüğü nasıl korunmalı, boşanmaların önüne nasıl geçilmeliydi?

Devlet Bakanı Cemil Çiçek, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumundan sorumlu bir Bakan olarak projenin amaçlarını şöyle açıklamıştır (Çiçek 1990: 9-10):

“Türk töresi, Türk özünü devam ettirecek en önemli unsurdur. Bu özü, gün geçtikçe davranış birliğine doğru giden dünya kültürü içinde muhafaza etmeli ve bu öze çağdaş dünyada ‘Dünya Vatandaşı’ olarak değil, dünya milletler ailesi içinde ‘Türk’ olarak ülkeyi, varlığımızı sürdürmeliyiz.

Türk insanının 21. yüzyıla girerken devam etmesi arzu edilen davranışlarının tespit edilerek bir kitapta toplanması, daha sonra da diğer yayın yollarıyla duyurulması, anlatılması gerekiyordu.

Aile, sadece çocuk yetiştiren, büyüten bir müessese olduğu için değil, özellikle gelenekleri devam ettirdiği, töreleri öğrettiği, bir millete mensup olma duygusunu yaşatıp devam ettirdiği için mukaddestir.

Bugün, çocuklarına Türk görgüsünü öğretme ihtiyacında olan ebeveynin, gereğinde başvurduğu bir rehber mahiyetinde olan bu çalışma ile TKHV, adında taşıdığı hizmeti yerine getirme yolundadır.”

Türk Kültürüne Hizmet Vakfı yönetimi, 3 Şubat 1990 tarihinde projeyi hayata geçirmek için bir toplantı düzenledi. O tarihteki unvanlarıyla Nezihe Araz, Prof. Dr. Umay Günay, Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu, Prof. Dr. Enis Öksüz, Prof. Dr. M. Kemal Öke, Doç. Dr. Necat Birinci, Doç. Dr. Kâzım Yetiş, Beşir Ayvazoğlu, Nail Tan, Kâmil Toygar, Kemal Gökçe ve Yılmaz Ilgar’ı bir masa etrafında buluşturdu. Projenin amacı açıklandı. Toplantıda; gelenek ve göreneklerimizden geçmişle gelecek arasında sıkı bir bağ kuran, mahallilikten kurtulup yaygınlaşarak millî konumuna gelmiş, geniş kitlelerin benimsediği, çağdaş gelişmelere engel olmayacak unsurların belirlenmesi kararlaştırıldı. Türk töresi kapsamında yer alacak alt başlıklar ve metni yazacak bilim adamı veya uzmanlar belirlendi. Görev dağılımı yapıp bir tarih verildi. Nezihe Araz, Prof. Dr. Umay Günay, Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu, Prof. Dr. Enis Öksüz, Nail Tan ve Kâmil Toygar kendilerine verilen alt başlıklarla ilgili metinleri yazarak Ağustos 1990 sonuna kadar Vakfa gönderdiler. Metinler, ilk toplantıya katılanların tamamına gönderilerek Ekim 1990 ayı sonuna kadar görüşlerini Vakfa bildirmeleri istendi. Metin yazarları, danışman ve Vakıf yöneticileriyle bir araya gelerek yazdıklarına son şeklini verdiler. Bu değerlendirme toplantısında, Doç. Dr. Necat Birinci ve Doç. Dr. Kâzım Yetiş, elde edilen materyali baskıya hazırlama konusunda görevlendirildiler.

Dr. Birinci ve Dr. Yetiş’in baskıya hazırladığı *21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz/Türk Töresi* adlı kitabın, Devlet Bakanı Cemil Çiçek ve Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek’in Ön Söz’leriyle 1991 yılı başında birinci baskısı yapıldı. Kamuoyunun görüşüne sunuldu. Projeye göre, bu birinci baskı sonucu gelecek eleştiriler ışığında, metinlere son şekli verilecek ve her evlenen çifte bir adet armağan edilecekti. Ayrıca, kitaptaki bilgileri daha anlaşılır, kolay uygulanır hâle getirmek için çizgi film, dizi film, resimli çocuk kitabı gibi destekleyici yayımlar yapılacaktı. Ne yazık ki, hükümet değişikliği, bu çalışmalara engel oldu. CHP’li bakanlar kendilerinden beklenmeyen bir tavır alıp projeye sıcak bakmadılar.

Kitabın ikinci baskısı, yine TKHV tarafından 1994 yılında yapıldı. İlk iki baskı 10.000 adet yapılmıştı. İkinci baskıda metinlerde önemli bir değişiklik olmadı. Çünkü, dışı doku-nur, düzeltilmeyi gerektiren bir eleştiri gelmemişti. Sadece *Milliyet*’te “Türk Olmak Zor” başlığı altında bu kadar davranışı çocuğa öğretmenin mümkün olmadığı üzerinde duruldu. Sanki, hepsinin öğretilmesini şart koşmuşuz gibi. Bu ikinci baskıda, birinci baskıdaki Ön Söz’ler aynen korundu. Resimler ve tasarıma önem verildi. Daha güzel bir kitap ortaya

çıktı. 1990'lı yıllarda Nevruz, ideolojik bir boyut kazanmıştı. Nevruz'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, İstanbul'da büyük terör olayları yaşanıyordu. Bu sebeple, birinci baskıda Nevruz'a yer verilmemişti. Hiç olmazsa ikinci baskıda bu eksiği tamamlamalıydık. Adımızın önünde Dr. bulunmadığından olsa gerek, bu konuda fazla etkili olmadık.

1997 yılında Aile Araştırma Kurumundan sorumlu Devlet Bakanı Işlay Saygın, kitabı görünce yakından ilgilendi. Projenin doğruluğuna inandı. Kitabın üçüncü baskısını kendi Ön Söz'üyle Aile Araştırma Kurumu Yayını olarak yaptırdı. Ön Söz'ündeki şu tespiti önemlidir (Saygın 1997: V):

“Türk ailesinin değişen dünya şartlarına kimliğini koruyarak uyum sağlaması, sahip olduğu millî ve manevî değerlerin, toplumu oluşturan bütün fertler tarafından benimsenip paylaşılması ve yaşatılması ile mümkün olacaktır.”

Kitabın *İçindekiler* bölümünden seçtiğimiz şu ana ve alt başlıklar; projenin içeriği ve önemi hakkında Türk aile kültürüyle ilgilenenlere yeterli bilgiyi verecektir sanıyoruz (Araz vd. 1991: 3-8):

Aile: Geniş Aile, Çekirdek Aile

Türk Ailesi: Bugünkü Türk Ailesi

Aile Düzenini Sağlayan ve Yaşatan Şartlar: Ekonomik Şartlar, Geleneğe Bağlı Şartlar, Ev İçinde Davranış, Hissî Şartlar, Sayılı Günler, Hediyeleşme, Belirli Günler, Sıkıntı ve Kederlere İştirak.

Kadın Erkek İlişkileri: Ana, Eş, Sevgili ve Arkadaş Olarak Kadın

Evlilik: Ayrıntılı

Doğum: Ayrıntılı

Sünnet: Sünnet Düğünü

Ailede Çocuğun Yeri: Selamlaşma, Yer Verme, Yol Verme, Yemek Yeme, Giyim Kuşam, Tutumlu Olma, Zaman Kullanma, Müşterek Alanlarda Davranış

Yaşadığımız Ev:

Sokak, Mahalle, Site, Komşuluk: Komşuluğun Yaşayan Töreleri

Misafirlik:

Beslenme Geleneklerimiz: Aile ve Misafir Sofrası, Toplu Sofra, Sofrada Temel Davranışlar, Özel Gün Yiyecekleri

Günlük Hayatla İlgili Gelenek ve Görenekler: Selamlaşma, Konuşma Adâbı, Hasta Ziyareti, Yolculukta Davranış, İbadet Yerlerinde Davranış

Çalışma İlkeleri ve İş Ahlakı: İş Ahlakı ve Verimlilik, İşçi İşveren, Usta Çırak İlişkileri

Sosyal Hayatta Dikkat Edilmesi Gereken Bazı Davranış Şekilleri: Yardımlaşma, Gönül Alma, Sözünde Durma, Özür, Sabır, Nezaket, Kırıcı Konuşmama, Dedikodu Yapmama, Sigara İçmeme, Trafik Kurallarına Uyma

Ticarî Geleneklerimiz:

Tasarruf Geleneği: Para, Yiyecek İçecek, Yakacak, Su, Elektrik ve Kâğıt Tasarrufu, Kamu Mallarının Korunması

Çevre Korunması:

Eğlence İhtiyacı: Sanat ve Spor Faaliyetlerine Katılma

Hidrellez:

Yılbaşı Kutlaması:

Kandil Gelenekleri:

Ramazan Gelenekleri: Ramazan Hazırlığı, Oruç, İftar

Bayram: Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Millî Bayramlar

Ölüm: Cenaze Namazı, Başsağlığı, Mezar Ziyareti, Türbe Ziyareti

Sonuç

Kitapta yer alan metinlerin yaklaşık dörtte birini yazan, diğerlerinin de olgunlaşmasına katkıda bulunan biri olarak rahatlıkla söylüyorum ki, bu projede görev aldığım için son derecede gurur ve onur duyuyorum. Projenin, yarım kalması, uygulanmaması büyük eksikliklerdir. Kanuni zorlama yoktu. Evlenen çiftlere yardımcı olmak için hazırlanmıştı. İsteyen, istediği kadarını öğrenip uygulayacaktı. Şuna eminim ki gün gelecek, bu projeyi iyi okuyan siyasetçiler çıkacak ve değerini bilip uygulamaya koyacaklardır. Adını değiştirip kendilerine mal etseler dâhi bir itirazımız olamaz. Sadece seviniriz.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz/Türk Töresi; haz. Nezihe Araz, Umay Günay, Nail Tan, Kâmil Toygar, Enis Öksüz, Bilge Seyidoğlu, İstanbul 1991, 199 s. TKHV Yayını; 2. bs. İstanbul 1994, 219 s. TKHV Yayını; 3. bs. Ankara 1997, 204 s. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını.

Çiçek, Cemil (1991); “Ön Söz”, 21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz/Türk Töresi, İstanbul, s. 9-10, TKHV Yayını.

Saygın, Işıl (1997), “Ön Söz”, 21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz/Türk Töresi, Ankara, s. V, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını.

SELÇUKLU DÖNEMİ İRAN VE AZERBAYCAN'DA TÜRBE MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

SELJUK REIGN EVOLUTION OF SEPULCHER ARCHITECTURE IN IRAN AND AZERBAIJAN

ЭВОЛЮЦИЯ НАДГРОБНОЙ АРХИТЕКТУРЫ ИРАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА В СЕЛЬДЖУКСКИЙ ПЕРИОД

Doç. Dr. Gülnara KANBAROVA *

Öz

Arap xilafetinden sonra Ön Asya'da oluşan geniş eraziye sahip, devlet kurumu olan Selçuk İmparatorluğu'nun meydana çıkma, çiçeklenme ve nihayet, parçalanma dönemleri Yakın ve Orta Doğu'nun birçok ülkelerinin, dahil İran ve Azerbaycan'ın tarihi kaderinde önemli yer tutmaktadır. Selçuk hakimiyeti döneminde İran ve Azerbaycan'ın sosyal-ekonomik ve siyasi hayatında olduğu gibi, kültürel hayatında da büyük değişiklikler baş vermiştir.

Selçuklular dönemi sanatçılar eski sanat geleneklerini ayarlayıp tekmişleştirmiş, mimarlıkta eyvan tipi camiler, avlulu medreseler, büyük hecimli kervansaraylar, saray kompleksleri ve türbeler inşa etmişler.

Orta yüzyılda batıda Karahanlı ve Gaznelilerle başlayan Türk mimarlığı Selçuklar dönemi bir-birinden mimari yapısı, çeşitli süslemeleri ile farklı olan, şahane eserler ortaya koymuştur. Bunların içerisinde en önem verdikleri türbe tikilileridir. Türkler saygı duydukları büyüklerine- akademisyen, vali, hökmedar, komandan, usta ve ruhani hocalarının mezarları üzerine türbe tikdirmişler. Türbe mimarisini Türkler özleriyle Doğudan Batıya köç ederken getirmişler.

Selçuklular dönemi İran ve Azerbaycan topraklarında kümbet ve türbeler, çok müteva-zi ölçüde yapılmakla beraber, mimari bakımdan inanılmaz bir zenginlikle çeşitli kümbet ve türbe şekillerinin yaratıcı bir araştırma ve deneme çabası içinde gelişmesini gösterir. İlk zamanlar tuğladan yapılan kümbetler, sonradan taşdan da yapılmaya başlanmıştır. Başlangıçta tek halde yapıldığı halde, zamanla medrese, cami yapıları içinde onların planına bağlı olarak da sık sık görülmeye başlamıştır. Şekilleri de, sekkiz, on, oniki köçeli veya silindirik gövde üzerine piramid, yahut konik külahlı kümbetler başta olmak üzere, nadiren dilimli gövdeli kümbetler, kare plan üzerine kubbeli veya dikdörtgen plan üzerine tonozlu türbeler,

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi. Mimarlık bölümü/ AZERBAIJAN
(gulnare_qenberova65@yahoo.com)

alttaki kare plan üzerine kümbet olarak yükseltilmiş abidevi türbeler olarak değişmektedir. Kümbetlerde dıştaki piramid ve ya konik külahın altında mekanı örten kubbe, yer altında da mumyalık denilen kripta vardır.

Selçuklu dönemi ve ondan sonra da yapılmış türbelerin mimarisinde (Şirvan, Aran, Nahçıvan-Merağa ve Kazvin-Hemedan) Selçuklu mimarlık okulunun seti çizgisini görüyoruz.

Selçuklu dönemi İran ve Azerbaycan Türbe mimarisini diğer tikililerinden ayıran özelliklerinden bir de, onların dış gövdelerinin çeşitli geometrik desenler, iç mekanlarının motifli ve geometrik madalyon, mehrabla bezedilmesidir. İlk zamanlar insanlar kümbetlerden mescid kimi de kullanmış, bu açıdan da bir takım türbelerin güney duvarlarında mehrablar kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Selçuk dönemi, Türbe, Mehrab, Geometrik desenler, Motif ve işaretler.

Abstract

After the Arabian caliphate having a wide lands, state organization in Asia Minor the Seljuk Empire's appearance, prosperity and after all disintegrating periods are taking an important part in the historical destiny of many near and Middle East countries, including Iran and Azerbaijan. During the Seljuk throne there occurred upheaval in the cultural as well as in the socio-economical and political life of Iran and Azerbaijan.

Regulating the old skill customs Seljuk reign craftsmen improved them and constructed mosques in balcony type in architecture, quad madrasas, bulky caravanserais, serai complexes and sepulchers.

In the middle Ages the sepulcher architecture starting with Karakhanlis and Gaznalis in the west was given weigh to in Seljuk reign, and revealed splendid works differing from each other in their architecture structure and various ornaments. The Turks built sepulchers over the tombs of their elders, scientists, governors, leaders, commanders, masters and ---- - scientists. The Turks brought the sepulcher architecture with themselves while moving from the east to the west.

Besides making cupolas and sepulchers in Iran and Azerbaijan lands during Seljuk reign modestly it shows the increase in creative search and trial of different cupola and sepulcher shapes with incredible abundance in architecture viewpoint. The cupolas primarily built of bricks began to be built of stones. Although it was built single in the earlier stages but in time they were seen very often withinside the madrasa, mosque structures connecting to their plans. Sepulchers consist of pyramids over octagonal, decahedral, bihexagonal or cylindrical trunks or conical hat and rarely cupola over cuspidate trunk in the plan. Some sepulchers are changing in the improving form of cupola over square plan or vaulted cupolas over rectangular plan. The sepulcher consists of pyramid or cone form dome covering the place on the outside and tomb situated below ground.

We observe the hand of Seljuk architecture schools in the architecture (Shirvan, Aran, Nakhchivan, Maragha and Gazvin-Hamadan) of sepulchers built in Seljuk period and after then.

One of the properties of differing Seljuk reign Iran and Azerbaijan sepulcher architecture from other buildings is designing their exterior trunks with different geometric figures, and the interiors with motifs geometric designed medallions, alters. As people used the

sepulchers also as mosques primarily there constructed alters on the south walls of many sepulchers.

Keywords: Seljuk reign, Sepulchers, Alter, Geometric designs, Motifs and signs

Giriş. Karahanlılar ve Gaznelilerden sonra üçüncü büyük güc olan Türk devleti Selçuklar olmuştur. X. yüzyılda tüm kuzey bölgesi ve Balkaş Gölü'nün batı tarafı büyük bir göçebe topluluğunun, Oğuzların egemenliği altındaydı, bu türk kavmi daha sonra belirsiz biçimde Batılı türkler olarak adlandırıldılar. Dokuz kavimden oluşan Dokuz Oğuzlar adını taşıyan bu topluluk Uyğurlar ve Tu-kiu'ler zamanında daha doğudaki torpaklarda önemli bir rol oynamıştı; hatta bunların Uyğurlardan geldikleri söylenmektedir. Oğuz Kağan soyundan geldiğine inanılan bu kavim daha sonra iyirmiiki ya da iyirmidört kavime bölünmüştür¹.

1. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırları

Türkler, kronolojik sıra ile, İslamiyyeti Arap ve İranlılardan sonra kabul etmiş ve medeniyete büyük hizmetlerini de Selçuklular devrinde yapmışlardır. Müslümanlığı ve İslam medeniyetini İranlılar vasıtasile öğrenen Türkler, Selçuklulardan önce ve onlar zamanında nasıl büyük ölçüde İran kültür tesirine maruz kalmışlarsa bu kültür ve edebiyatın yükselmesine de o derecede hizmet etmişler ve nehayet kendi kültürlerini de İslam dünyasına getirmişlerdir. Selçuklar devrinde gelişen Türk-İslam medeniyeti faaliyetlerine Araplar ve İranlılar yine ireli derecede hizmet etmekle beraber gerek yeni gelen kültür unsurları ve gerekse daha keşif bir şekilde Türk alimlerinin iştirakleri bu medeniyete Türk-İslam ismini vermek lüzumunu göstermiştir. Zira İslam dünyası ve medeniyeti bu sayede yeni bir aş ve hayatiye kazanmıştır².

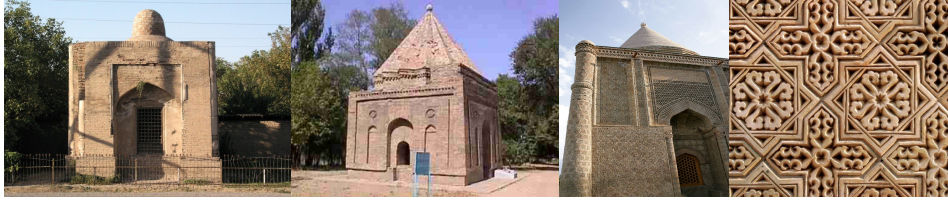
¹ Jean-Paul Roux. Orta-Asiya Tarih ve Uygarlık.İstanbul, Kabalcı yayınevi, 2001-2006, s. 247.

² Osman Turan. Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti. Boğaziçi yayınları, 1980, s.13.

2. Türk çadır ve kurkanların kurulma konstruksiyonları; 1-2. Orta Asya; 3. İran

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulması ve Türklerin İslam dünyasına hakim olmaları İslam medeniyeti ve Müslüman kavimleri tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. İslam dünyası iç ve dış buhranlara düşer ve Selçuklular taze bir kuvvetle bu alemi siyasi birliğe kavuştururken İslam medeniyetine de, getirdikleri yeni unsurlar ve müesseseler sayesinde, bir hayatîyet bahşettiler ve onu yeni bir safhaya erdirdiler. Eski birçok kavimlere, yurt ve medeniyetlere sahne olan veya bunların üç kit'a arasında mübadelesinde bir köprü vazifesi gören Selçuklar, yerli unsurların tesirlerine rağmen, tarihinde ilk defa olarak, ırk, din, dil, kültür ve sanat bakımlarında külli bir inkılabı uğramış ve çehresini değiştirmiştir³.

3. Karahanlı türbeleri-1. Adsız türbe; 2. Arslan Baba Türbesi; 3- Ayşe Bibi türbesi

Yeni bir din ve ya medeniyetin kabulü, cemiyet içerisinde inanış, düşünüş ve yaşayış gibi türlü bakımlardan husule getirildiği derin değişiklik ve inkişaf dolayısıyla bir kavmin tarihinde en mühim bir hadise olmak vasfını daima muhafaza eder. Türkler, tarihleri boyunca, kısmen de olsa, değişik amiller neticesinde birkaç defa din ve medeniyet değiştirmek ve ya daha mühim olarak, bazan aynı çağda birbirinden farklı din ve medeniyetler çevresinde yaşamakla, başka kavimlere nazaran çok farklı bir tarihi oluşa ve daha hususi bir içtimai bünyeye maliktirler⁴.

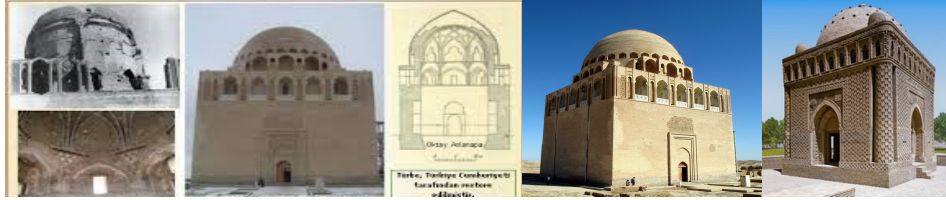
³ Osman Turan. Selçuklular ve İslamiyyet. İstanbul, Boğaziçi yayınları, 2005, s.47.

⁴ Osman Turan. Selçuklular ve İslamiyyet. İstanbul, Boğaziçi yayınları, 2005, s.15.

Büyük Selçuklu devleti. Vaktiyle Göktürklerin temel unsurunu teşkil etmiş olan Oğuzların (Oğuzlar, Müslüman olunca Türkmen adını alıyordu) Kınık oymağından Dokak oğlu Selçuk ve torunları tarafından Horasan’da kurulmuş olan devlet, Sultan Toğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde, kısa zamanda bir İmparatorluk haline gelmiştir. Sultan Toğrul Bey, 1040’da Rey şehrini merkez yapmıştır. 1157’de Sultan Sencer’in ölümünden sonra, 1193’e kadar İranda, Irak Selçukluları hakim olmuş, Sultan III. Toğrul’un 1193’de ölümüne kadar devam etmiştir. Kirman Selçukluları 1211’de son bularak, Selçukluların yerini Harezimşah’lar almıştır. Suriya Selçukluları da 1117’den itibaren hakimiyetlerini kaybetmişler, Azerbaycan’da Selçuklu Atabekleri (Nahçıvan’da İldeniz) hakimiyeti ise Moğolların gelişine kadar sürmüştür⁵.

Büyük Selçuklular Devrinde mimarlık. Selçuklu devri sanatlar bakımından da İslam medeniyetinde yeni bir safha ve hamleyi temsil eder. Türkler İslam dini ve medeniyeti sayesinde çok büyük bir kudrete ve medeniyete kavuşurken kendi kültür unsurlarını da bu medeniyete aşılayarak ona yeni bir hüviyet, kudret ve hayatiyet kazandırdılar. Gerçekden asırların ve istilaların tahriblerine rağmen Türkistan, Harizm, Horasan, Afganistan, İran, Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriya ve Mısır’da rastladığımız türlü abidelerden kahir ekseriyetinin türklere ait bulunması İslam-Türk medeniyetinin mimaride de Selçuklulara neler borclu olduğunun maddi delilidir⁶.

Türklerin imparatorluk ve azamet duyguları, cihan hakimiyeti şuuru Selçuk mimarisine şekil ve hususiyet veren ihtişam ve zerafetin menşeiini teşkil eder. Çadır şeklinde kubbeleri ile türbeleri türk sanatının en mühim abideleri olup göçebe ruhunun akislerini gösterir⁷.

4. Türkistan Merv kendin’de-1. Sultan Sencer türbesi; 2. Sultan Ahmed türbesi; 3. İsmail Samani türbesi

Mezar üzerine yapı inşasına duyulan tepkinin, İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren, tedrici bir şekilde giderek zayıflamasının ve geçmişlerinde mezar kültü güçlü olan İranlılar’la Türkler’in, İslamiyet’i VIII. ve IX. asırda kabul etmelerinin, ilk türbe örneklerinin IX. ve X. asırlarda ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir⁸.

X. yüzyıldan itibaren anıt-mezar yapısının “moda” haline gelmesi olayı ise, Horasan ve Türkistan taraflarında ortaya çıkıyor⁹. İslam mimarisinde karşımıza çıkan ilk türbe, Abbasiler zamanında 862 yılında Samarra’da inşa edilmiş olan Kubbetü’s Süleybiyye’dır. Bu türbe, Halife Muntasir’in mezarı üzerinde annesi tarafından yaptırılmıştır. Bilinen diğer en eski türbe örnekleri ise Samanoğulları döneminde X. asrın başlarında Buhara’da 907 de

⁵ Oktay Aslanapa. Türk Sanatı. İstanbul, Remzi kitabevi, 1989, s.59.

⁶ Osman Turan. Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti. Boğaziçi yayınları, 1980, s.384-385.

⁷ B.Ögel.İslamiyetten önce türk kültür tarihi, Ankara,1962, s.204.

⁸ Yılmaz Can, Recep Gün. Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği, İstanbul, 2012, s.74.

⁹ K.Otto-Dorn. Kunst des İslam, Baden Baden, 1964, s.71-72 ve Anm.43

kurulmuş İsmail Samani Türbesi ile Fatimiler döneminde, Kahire’de 1016 yılında inşa edildikleri sanılan, Seba Benat (Yedi Kızlar) ismiyle bilinen türbelerdir¹⁰. Bu erken mezar anıtları, kübik bir alt yapının kubbe ile örtülmesi gibi Mesopotomya’dan Ortaasiya’ya kadar, İslam öncesinden beri bilinen bir kuruluş esasına dayanıyor. Bu tipe, çeşitli ölçü ve detal farklarıyla günümüze kadar her bölgede rastlamak mümkündür¹¹.

Türbe, İslam coğrafyasında daha çok Türkler ve İranlılar’ın egemen olduğu coğrafiyalarda yaygındır. Bu sonuçta yukarıda işaret edilen hususun rolü büyük olmalıdır.

XI. Yüzyıldan itibaren Horasan’ın kuzey yörelerinde, ilk bilinen örneği, Gaznelilerin hükmü altında bulunan Gurgan’da 1006 da yapılan Günbed-i Kabus olan Mezar Kuleleri ortaya çıkıyor. Bu tür, hem toptan bir kaç bini bulan İslami mezar yapıları arasında çok az sayıda eserle temsil edilmekte. Hem de sınırları Azerbaycan’dan batıya ve İran’dan doğuya, yani Türkistan’a geçmemektedir.

İranda büyük Selçukluların başkenti olan Rey’de ilk büyük Selçuklu sultanı Toğrul beg’in türbesi (Gunbed-i Tugrul), İsfahan, Kazvin, Hemedan ve Merv’de bulunan diğer Selçuklu Sultanlarının türbeleri de bir asır sonra çok süslü, kıymetli eşya ve mefruşat ile dolu olarak müşahade edilmişti¹². Meşhed denilen ve Şiilerce mukaddes İmam Rıza’ya aid bulunan türbenin zaviyesi, mescidi vardı ve çok muhteşemdir.

Türbenin duvarları kaşani (kaşi) denilen çinilerle kaplı idi. Mezarın üzerinde gümüş safihalarla örtülü sanduka, üstünde sım kandil bulunurdu. Kapısı ipek sırmalı bir tülle kapalı, duvarları çeşitli kumaşlarla döşeli idi. Kapısı eşiği de gümüşlendi¹³. Şi’iler gibi, başta Selçuklu sultan ve beyleri olmak üzere, Sünniler tarafından da ziyaret ediliyordu¹⁴.

XI.yüzyıldan itibaren İran ve Azerbaycan’da görülen mezar yapılarının form yönünden en etkili tipleri olan sivri külahlı, dikey karakterli türbelerin, bu kule-kabirlerden geliştikleri; bunların da, göçebe çadırlarının monimental yapıya yükselişi olarak değerlendirilebileceği genel olarak kabul edilmiş gibi görünüyor. Söylenenleri şöyle özetleyebiliriz; Ortaasiya köçebelerinde iki safhalı ölü gömme usulu vardır:-Ölüyü önce bir cenaze çadırına koyup tören yapırlar; sonra bilinmeyen bir yere gömerler¹⁵. Ayrıca bu göçebelerden bir kısmının, mezar üzerine çadır kurma; tuğla ve ya kamış ve ağaçtan bir külbeye, hatta taş ev yapma kimi adetleri olduğu ireli sürülür¹⁶.

Selçuklu abideleri arasında çadır kubbeli türbeler büyük bir yer tutar. Selçuklular ve Selçuklu Atabekleri zamanında bu tür türbeler İran ve Azerbaycanın her terefine dağılmıştır. Reyden İsfahana, Kazvinden Hemedana, Marağadan Nahçıvanadək.

Peygamberimiz (s.a) bazı hadislerinde kabirler üzerine bina ve mescidler yapılmasını yasaklamıştır (bkz.Buhari, Cenaiz, 69; Müslim,Cenaiz, 31-32, Mesacid 63; Ebu Davud, 76; Nesei, Cenaiz, 295, 339, 299). İslam alimlerinin çoğunluğu söyle demişlerdir: Kabir üzerine, ev, türbe, kümbet, medrese ve ya mescid ya da duvarlı oturma bahçesi yaptırmak,

¹⁰ Yılmaz Can, Recep Gün. Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği, İstanbul, 2012, s.74.

¹¹ M.Oluş Arık. Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe biçimleri.s.57-58. Google.tr.

¹² Abd ül-celil Kazvini, Kitab un-Nakz, s.631-632.

¹³ Yakut, Mu’cem ul-buldan, Beyrut, 1957, s.49; İbn Batuta, Seyahat-name, Trk.trc.M. Şerif, İstanbul, 1333, s.441.

¹⁴ Osman Turan. Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti. İstanbul, Boğaziçi yayınları, 1980, s.385.

¹⁵ K.Otto-Dorn. Kunst des İslam, Baden Baden, 1964, s.128-130, 155-156.

¹⁶ W.Barthold. Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair. Belleten XI 43, Ankara 1947, s.517.

eğer bunlarla ziynet ve övünmek kastedilmiyorsa mekruh olur; eğer, övünme ve ziynet kastedilirse haram olur. Umuma aid olan mezarlıkta türbe yaptırmak meşru değildir. Eğer, mezar müteveffanın mülküne dahil ise, onun üzerine türbe yaptırmak mekruh olur (bkz. Abdurrahman el-Gezire, el-Fıkh Ale'l-Mezahibi'l-Erbea Kahire (t.y) 1, 536) Ancak bir kısım islam alimleri meşayih, ulema, hükümdar ve hükümdar eşleri ve çocuklarının üzerine türbe yapılmasını caiz görmüşlerdir. Türbelerin yapıldığı yerde, bunun kimi bina ve kubbeler çok olup bunlar ölenlerin isimlerinin bilinmesi ve tanınmalarından başka, onlara prestij ve buna benzer bir hürmet ve saygiya sebeb olmayacaksa, böyle zamanlarda türbe ve kubbe inşasının caiz olduğuna fetva veren alimler bulunmuştur (Hasen el-Idvi, Meşariku'l-Envâr, Misir, 1316-26)¹⁷

Ziyaret olunan mezar, Müslümanlardan, büyük alim, vali, hükümdar zevcesi ve çocukları, emir, vezir ve komutanların kabirleri üzerine inşa edilmiş, üzerleri özellikle kubbelerle örtülü bina, müslüman olmayanların kabirleri üzerine yapılmış binalara türbe denilmişler. İslam büyüklerinin üstü açık olan mezarlarına da onlara hürmeten türbe denir¹⁸. İran ve Azerbaycan'da türbeye, sonundaki tayı teleffuz ederken “türbet” derler.

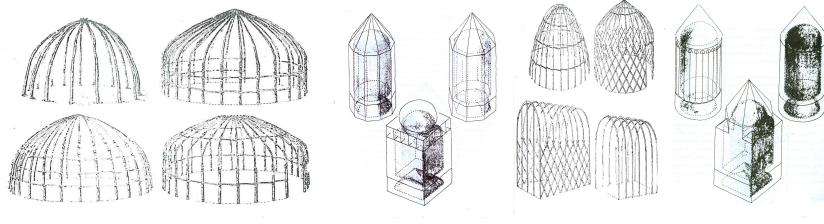
Anıt-mezar yapısı Horasan ve Türkistanda meydana çıksada, İslam aleminde Abbasiler devrinden itibaren, hükümdarlar, halifeler, hükümdar eşleri ve çocukları, emirler, vezirler, alimler, veliler, sanatkar ve komutanların mezarları üzerine yapılmıştır. Zamanımızda bu sanat eserleri ve tarih hazinelerinin korunmasına dikkat etmek lazımdır. Türbelerin çatıları birer kubbe ile kaplanmış olduğundan bunlara “kubbe” de denilmiş, Türklerde ve İran'da bunlara kûmbez veya kûmbed denilmiştir. Mâğrib'de türbelere “marabut” denilir. Şehidlerin gömülü olduğu ve üzerinde onların hatırasına yapılmış olan böyük yapıları “Meşhed” (Şehidlik) adı verilmiştir¹⁹.

İran ve Azerbaycan'da türbe mimarisinin ortaya çıkma tarihi Selçukluların Orta Asya'dan ayrılıp batıya taşınması ile ilgilidir. Araştırmalardan anlaşılıyor ki, bu yapılar Selçukluların İran ve Azerbaycan'a seferinden sonraki yıllara rastlar. İlk kes Sölcuklarda, Türk sanatının üslubsal bir gelişimi tespit edilmiştir. Selçukluların yeni bir yapı olarak getirdikleri türbeler, iki plandadır. Bunlardan biri Qeznevilerin inşa ettikleri kubbenin dıştan piramidal ve ya konik külâhla örtülmesidir. Horasanlı Sölcukları türbeleri arasında aynı yapı düzeni vardır. Diğer türbe türü ise, bir çadır biçiminde olan-günbedlerdir. Külâh biçimli türbeleri Türklerin daha İslamlığı kabul etmeden önce diktikleri tahmin ediliyor. Bu külâh mezar geleneğinin giderek Azerbaycan ve Anadolu, hatta Şam'a ve Bağdat'a kadar uzandığını görüyoruz.

¹⁷ Muhiddin Bağçec. Turbe.Google.az. s.1

¹⁸ Muhiddin Bağçec. Turbe.Google.az. s.2

¹⁹ Muhiddin Bağçec. Turbe.Google.az. s.3

5. Türk göçebe çadırlarının konstruksiyası; 2. İran ve Azerbaycan'da inşa edilmiş türbe konstruksiyaları

Selçuklular dönemi İran ve Azerbaycan topraklarında kümbet ve türbeler, çok mütevazi ölçüde yapılmakla beraber, mimari bakımdan inanılmaz bir zenginlikle çeşitli kümbet ve türbe şekillerinin yaratıcı bir araştırma ve deneme çabası içinde gelişmesini gösterir. İlk zamanlar tuğladan yapılan kümbetler, sonradan taşdan da yapılmaya başlanmıştır. Başlangıçta tek halda yapıldığı halde, zamanla medrese, cami yapıları içinde onların planına bağlı olarak da sık sık görülmeye başlamıştır. Şekilleri de, sekiz, on, oniki köçeli veya silindirik gövde üzerine piramid, yahut konik kule veya külahlı kümbetler başta olmak üzere, nadiren dilimli gövdeli kümbetler, kare plan üzerine kubbeli veya dikdörtgen plan üzerine tonozlu türbeler, alttaki kare plan üzerine kümbet olarak yükseltilmiş abidevi türbeler olarak değişmektedir. Kümbetlerde dıştaki piramid ve ya konik külahın altında mekanı örten kubbe, yer altında da mumyalık denilen kriptaya vardır. Bazı türbelerin iç mekanında işlenmiş mimari elemanları-mehrab, minare gibi helezoni birer merdivani ihtiva, zamanla türbelerinden cami olarak'da kullanılması ortaya çıkıyor.

BÖLÜM I

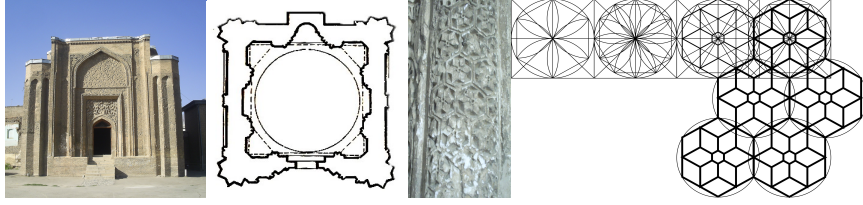
İran'da türbe biçimleri: İran'da belirip biçimlenmiş olan türbe formları repertuarının, batıda en azından fikir olarak hareket noktası, temeli sayılacağı açıktır. Kubik bir alt yapının kubbe ile örtülmesi esasına dayanan türbeler İran'da yaygındır. Türkistan'da ise bunlar, günümüze kadar başlıca tipi teşkil etmektedir. Bu ana şemanın uygulanışında, her iki bölgede de birçok ilgi çekici değişik tertipler vardır. Mesala, IX-X. yüzyıllardan kalan Türkistan'daki Mezar-ı Şir Kabir²⁰ gibi, kubik yapı üzerinde kat-kat yükselen geçiş kısımları ile varılan kubbe tertibinde binalar, stupaları da hatırlatan bir intiba bırakıyorlar. Buna mukabil yine Türkistanda Karahanlı merkezlerinden Talas (ve ya Talaz) da, XI.yüzyıldan Ayşe Bibi ve Balacı Hatun türbelerinde şunlarla karşılaşırız: Ayşe Bibi'de kübik gövdenin köşelerinde ortası kum saati gibi daralan, minarevari kalın sütun ve ya payeler; Balacı Hatun'da kübik gövde üzerinde yıldızvari dilimli olduğu anlaşılan külah, ki bunun iç, cidarı dilimli ve nervürlü bir kubbe mahiyetindedir. Ayşe Bibi'nin nasıl bir örtü sistemi olduğu bilinmiyor. Ancak, cephe düzeni ve kaplamasının, silindirik köşe sütunlarının da pekiştirdiği bir benzerlikle İsmail Samani türbesine yaklaşması²¹, bunun da, dahildeki kareden kubbeye geçişte tromplu bir ki ısımı ve dıştan bunu gizleyen bir taş frizi olabileceğini aklı getiriyor. İran'da cepheleri sağır nişlerle düzenlenmiş, kubbeye geçişdeki tromplar kısmı dıştan sekizgen tamburla saklanan Tus'daki 1111 tarihli Gazali türbesi,

²⁰ G.Pugaçenkova, Puti razvitiya arkhitekturi yuznogo Turkmenistana. M. ,1958; nakleden D.Kuban, a.es. s.48-49.

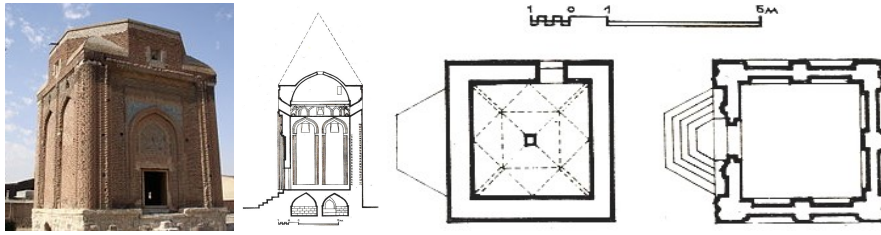
²¹ Youri Yaralov. VII-XII.Yüzyıllar Orta-asyasında Mimari Abideler. Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongrensi. Ankara,1959,s. 19-24.

1147 tarihli Merağa'daki Günbed-i Surkh (Kırmızı günbez) gibi yapılar da bu meydana zikredilebilir. Gazali'nin türbesi ayrıca eyvanı andıran girişi ile de dikkati çekiyor.

Horasan ile Azerbaycan arasındaki bölgeye münhasır kaldığına işaret ettiğimiz "Kule Mezarlar"la, kule denecek ölçüde olmasa bile İnce-Uzun Gövdeye sahip İran türbeleri şu biçimlerle karşımıza çıkıyor:

6.Hemedan'da Eleviler türbesi

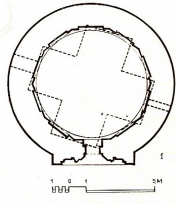
7. Merağa'da Günbed-i Surkh

Üçgen planlı payeleri olan silindirik gövdeli yapılar: Gurdan'la 1006 tarihli Günbedi-Kabus'un on; Rey'de büyük Selçuklu sultanı Toğrul'a ait olduğu söylenen 1139-40 tarihli türbenin 21 payesi vardır.

8. Kümbeti Ali-İsfahan; Duzal türbesi-İran; Mir Radkan kümbeti-Horasan; Rey'de Toğrulun türbesi

Payesiz silindirik gövdeli yapılar: Rezget'te Anonim türbe (1009/10), Radgan'da Radgan Nika (1016-21), Lacim'de İmamzade Abdullah (1002), Damgan'da Pir-i Alemdar (1027) ve Çihil Duhteran (1056), Merağa'da anonim türbe (1167/8), ki bunun iç yapısı ongendir; Urmiye'de Se Günbed (1184/5).

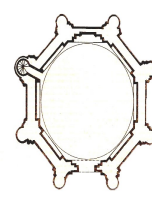
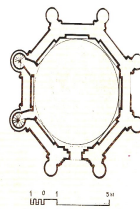
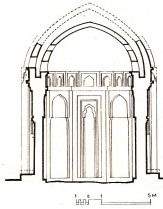
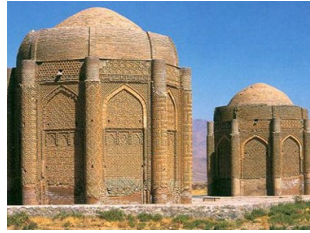

9. Merağa'da anonim türbe

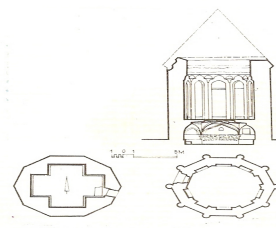
10. Urmie'de Se Gumbad

Sekizgen prizma gövdeli yapılar: Abarkuh'ta 1056 tarihli Gunbed-i Ali, Turan Peşt'te 1149 tarihli Günbed-i Şeyh Güneyd, Kazvinde Kharakan türbeleri (I türbe, 1063-72; II türbe-1097), Qezvinde Ziyabad kendinde İmamzade Veli türbesi (P.Vercavend onu hicri VI yüzyıl, m. XII. Yüzyıl), Duzal türbesi (Araz nehrinin güney kıyısında, XIII yüzyılın başlangıcı), Kırman'da XII.yüzyılın ortalarında Hoca Atabek türbesi (bunun içi kare planlıdır) ve Gebel-i Seng (XII. yüzyıl).

11. Kazvinde Kharakan türbeleri

Ongen prizmal gövdeli yapılar: Merağa'da 1197 tarihli Günbet-i Kebut, Hemedan'da Kurban türbesi (XII. yüzyıl).

12. Merağa'da Günbet-i Kebut.

Onikigen prizmal gövdeli yapılar: Damgan'da 1097 tarihli anonim kümbet.

Asıl mezar için ayrı bir mahzen katı yapma usulünün bu türbelerin hepsinde uygulanıp uygulanmadığını bilemiyoruz. Yayına intikal ettği kadari ile Güney Azerbaycan bölgesindekilerin çoğunlukla (Günbed-i Surkh gibi) bir kriptaya ihtiva ettikleri anlaşıyor. Bu, asıl mezarın ziyarete açık mekandan ayrı bir kısımda yer alması adetinin, Günbet-i Kabus'ta başka türlü uygulandığı rivayeti vardır: Tabut, üst örtü sisteminde saklı imiş²². Hatta bu tarzın, Ortaasya ölü gömme adetleriyle ilgili olduğu ve Radgan kulesinde aynı şeyin varid

²² E.Diez. A Survey of Persian Art.II da. s. 926

olduğu ileri sürülür²³. Ama Günbed-i Kabus'ta ne içerde, ne de dışarda bir merdiven'in bulunmaması, bu bususa çüphe ile bakmayı gerektiriyor. Bununla beraber, Rey'de Bure-i Tuğrul denen 1139 tarihli mezar kulesin- de, kapının yanındaki üçgen planlı payede, gövde yüksekliğinin ortasına yakın seviyede, basit yuvarlak kemerli bir kapı vardır. Bundan başlayan bir merdiven, minarelerdeki gibi helezoni bir kıvrımla bu payenin içinde yükseliyor. Daha yukarı doğru uzun aralıklarla bu payeye iki tane okulus açılmış. Kulenin örtü sisteminden bugün hiçbir iz yoktur. Türbenin bekçisi, kapıya portatif merdivenle çıktığını ve çatıda ezan okunduğunu söylüyor. Bu arada Kazvin- Hemedan yolundaki, Kazvin-Hemedan okuluna aid edilen "Kharaqan" mevkinde bulunan Selçuklu şaheseri iki türbeyi gösterir. Her iki türbe sekizgen prizmal ve köşelerinde kule gibi payeleri olan bu yapılardan, 1063-72 tarihli dogudakinde, cephelerden birinin iki kenarındaki payeler, minare gibi helezoni birer merdivani ihtiva etmekle; 1093 tarihli batıdaki- de ise aynı durum, yalnız bir köşe payesinde görülmektedir. Her iki yapıda da bu merdivenler, çift kabutlu örtü sistemi arasındaki daracık koridorlara ulaşıyor. Türbenin içten sekizköşeli gövde tromplarla alçak onaltı üzlüye geçiyor. Bu zorunlu konstruksiya sekizköşeli gövde ile iç kubbe sektörü plastik bağlantı oluşturur. Her üç türbenin çatısında temir, ölüyü çatıda gizletme ve ya güvercin gübresi toplamak.... gibi pratik gayeler mi, yoksa ezan okumak veya inanışlarla ilgili başka fonksiyonlar mı söz konusudur, bilinmiyor²⁴.

Bütün bu eserlerin örtü sistemleri genel olarak çift katlı ve ya çift kabukludur. İçteki çoğunda kubbe; dıştaki kimisinde yine daha yüksek ve bazan sivri kubbe, kimisinde konik veya piramidal külah veya küledir. Mesela, Laçım'da İmamzade Abdullah, Rezget'de anonim, Damgan'da alemdar ve Çahil Duhteran türbeleri, aşağı yukarı soğanvari koni şeklinde çatıya sahiptir. Günbedi-Kabus, Radikan Nika bazılarında ise çatı tam koni şeklindedir²⁵. Bu üsulun budist kültür alanlarından uzanan bir tarz olduğu, oradaki çift kat kubbelerin Türkistan'ı etkilediği ve burada geliştirilip dıştağının soğan kubbe veya konik ve yahut piramidal külah şeklinde tatbik edildiği görüşü ileri sürülür²⁶. Öte yandan, kubbenin dıştan piramidal ve ya konik külahla örtülmesi usulünün İslamiyetden önce Azerbaycan ve tarihi Azerbaycan topraklarında-İravan mahalında, İranın Güney Azerbaycan erazilerinde kalan (Urmiya ves.) inşa yapıtlarında çok işlenmiş şeklidir. Bu üslupun Selçuklular zamanı Anadolu, hatta Şam'a ve Bağdat'a kadar uzandığını görüyoruz. Burada da çift kabuklu örtü sistemi, bir mimari metod olarak gerçekten de budist çevrelerin kültürleriyle ilgili olabilir. Fakat metod değil de form düşünülünce, sivri külah-örtülerin bölgesel mimari genellekler olduğu ortaya çıkıyor²⁷.

BÖLÜM II

Azerbaycan'da türbə biçimleri:- Azerbaycan'ın Selçuklular dönemi Arran ve Şirvan mimarlık okuluna ait yapıların kısmen bölümü günümüze ulaşmıştır. Anıtlar içerisinde ise kısmen salim kalanları Nahçıvan-Marağa okuluna ait olanlarıdır. Azerbaycan'da bütün unsurları tamam bir türbe şu kısımlardan- İçerisine mezar konulması için öngörülen-alt kat,

²³ E.Diez. A Survey of Persian Art.II da. s. 926-927.

²⁴ Gilam Ali Hatem. The İslamic Architecture of İran the Seljuqs period. Ş.1320/m.2012.s.179-187.

²⁵ Gilam Ali Hatem. The İslamic Architecture of İran the Seljuqs period. Ş.1320/m.2012.s.202-220.

²⁶ Celal Esad Arseven. Türk Seneti. İstanbul,1970, s.66-67.

²⁷ Youri Yaralov. VII-XII.Yüzyıllar Orta-asyasında Mimari Abideler. Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi. Ankara,1959,s. 31-32.

serdabe; sembolik lahitler bulunan ziyaret hücresinin yer aldığı gövde-üst kat; kubbe veya konik, yahut piramidal külâh veya kule şeklinde örtü sisteminde meydana geliyor.

Cesetler çok kere toprağa verilmeyip mumyalandığı için “mumyalık’ta denen mezar hücresi- ni havi oturtmalığın, çoğunlukla büyük bir kısmı toprak altında kalır. Dış biçimi itibarile, eserin bütününe bağlı olarak kubik, sekkizgen, ongen prizma tarzındadır. Kubik olanları içindeki mezar hücresi kare, yuvarlak, sekkizgen olup, basit tonoz örtülüdür. Basit tonozdan başka, geçme tonoz ve pek azında da basık bir kubbe görünmektedir. Bir kısım türbelerde İranın Güney Azerbaycan topraklarında yerleşen Merağa şehrinde bulunan Günbed-i Surkh (1147-Qırmızı günbez) türbesinin serdabesinin merkezinde inşa edilmiş dörtgen sütun, Xaraba-Gilan ve Mömüne Hatun türbesinin alt katında sekizgen ve ongen dayag biçiminde karşımıza çıkıyor. Dayağın yüzleri yan taraflara sivri tağbendlerle birleştirilen mantar komple ve dayanıklı kaplama konstruksiyonu yaratmıştır. Gövde, bazı eserlerde oturtmalık üzerine doğrudan doğruya kurula bildiği gibi, bazılarında da bir geçiş tertibatı hazırlanmıştır. Bu esas itibariyle oturtmalığın üst köşelerinin pahlanmasıyla poligonal bir plana geçiş tarzında oluyor²⁸.

Gövde kısmı çeşitli (kubik biçimden sekkizgene geçiş, kubik, sekkizgen, ongen, kubik biçimden onikiüzlüye geçiş ves.) ve üstteki örtü sisteminin şekli de çoğunlukla bu kısma uygun olarak tayin edilmiştir. Türbelerin anıt yapısı mahiyetleri bilhassa bu kısımlarda tecelli etmekte, türbelerin form tasnifinde baş rolü, bu kısımların farklı ve benzer özellikleri oynamaktadır.

Şimdi de Azerbaycanın Selçuklular dönemi türbelerinin ne kimi formlar arzettiğini, her tipin ilk ortaya çıkış tarihine göre düzenlenmiş, kronolojik bir sıra ve bazı mühim örneklerini gözden geçirelim.

Kare planlı sekkizgen gövdeli olanlar: 1.Naxçıvan kentinde, mezarlığın batı kısmında “İmamzade kompleksi” denilen bir bölgede yer almaktadır. Türbenin üzerinde onun inşa tarihi hakkında hiçbir yazılı bilgi bulunmadığından, araştırmacılar onun inşa tarihini XII yüzyıla ait ediyorlar. Türbenin güney kısmına XVI.yüzyılda (Sefeviler zamanı) dikdörtgen planlı iki oda ve gövdesi aşağıda kare biçimli olup, yukarı doğru qalxdıqca dairesel plan alan ikinci türbe karmaşık yapıli gövdeye sahiptir. Türbe alt katda kare planlı, kubik kürsülük üzerine konulmuş sekizgen gövdeden ve gövde üzerine alçak bir tamburla oturtulmuş soğan kubbeden ibarettir. Türbenin gövdesi iç mekanda sekkizgen planlı olub, çatısı pramidal külâh şeklindedir. Türbenin örtü sistemi genel olarak çift katlı ve ya çift kabukludur²⁹. Bu tip türbe yapılarına Ortaasiya mimarisinde sık sık rastlıyoruz. Türbelerin çift kat kubbelerin Türkistan’ı etkilediği, İranın türbe mimarisinde olduğu kimi, burada da geliştirilip dışakinin soğan kubbe veya konik ve yahut piramidal külâh şeklinde tatbik edildiğini görüyoruz.

²⁸ Cafer Qiyasi. Nizami dönemi mimari anıtlar. Bakü, İşiq Yayınları, 1991, s.89-95.

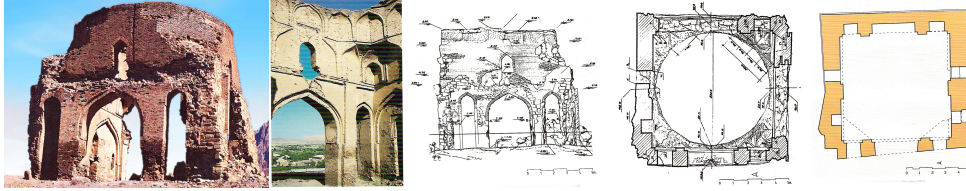
²⁹ Gülnara Kanbarova.Nahçıvanın Arazboyu türbelerinin bedii hususiyetleri ve mimarlık dekoru. IIUluslararası Araz sempozyumu.13-15 aralık,2011, İğdır. S.139-149.

13.İmamzade kompleksinde Selçuklu türbesi

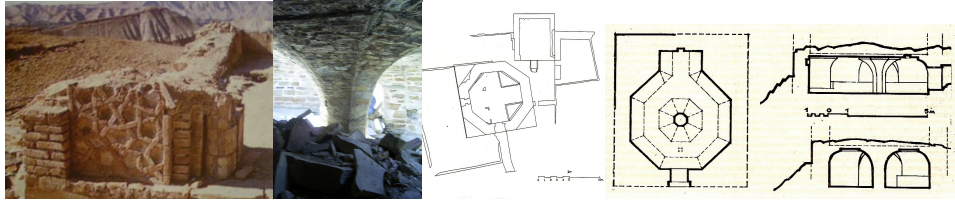
Türbenin mezarlık ve gövde kapısı küçük biçiminde olup, alt katı batı yöne, gövde kapısı kuzey yönde açılır. Pişmiş tuğla ile dikilen türbenin süslemeleri günümüze ulaşmamıştır.

Kare planlı kubik gövdeli olanlar: Culfa ilçesinin Kırna köyünün 150 m. doğusunda bulunmaktadır. El arasında zəviyyə olarak adlandırılan türbe pişmiş tuğla ile XIII yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Türbe alt kat, gövde ve günbezdən oluşur. Türbe kare planlı olup (12.0x12.0m), çift katlı örtü ile kapanır. Alt kat içden dairesel planlı olup, gövde bölümünde kare plana geçiş yapıyor. Türbenin gövdesi kubvari biçimli olmakla içde günbeze, dışdan tpomplar üzerine kurulmuş onaltıgen piramidal biçimli külahla kapatılmıştır.

14.Culfa ilçesinin Kırna köyünde türbe

Sekizgen planlı kubik gövdeli olanlar: Gilan türbesi-Ordubad ilçesi Xarabagilan kenti yerinde 1979 yılında bulundu. Türbenin kubbe ve gövdesi dağılmış, mezarlık bölümü ise kısmen salim kalmıştır. Türbenin gövde kısmında bulunan kitabeleri kalmadığından, onun XII. Yüzyıl sonlarında inşa edildiği ehdimal edilir ve türbe yerleştiği kentin adı ile “Gilan türbesi” adlandırılmıştır. Son arkeoloji kazılardan arkeoloğlar arazide 21 yakın türbenin mezarlık kısmının kalıntılarını da tespit etmişler. Diğer türbelerden farklı olarak “Gilan türbeleri”nin mezarlık bölümüne dar geçitlerle dahil olmak olur (genişliği 1m, hün.1m).

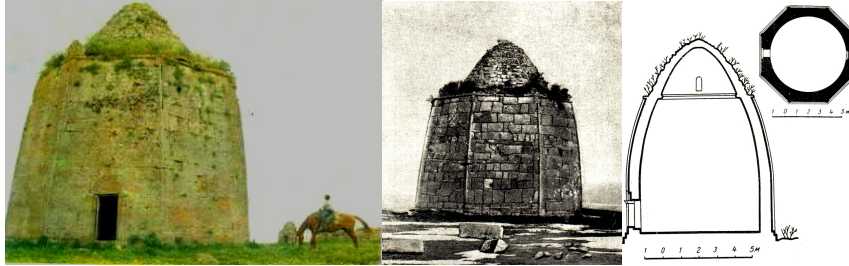

15.Ordubad ilçesi Xarabagilan türbesi

Gilan türbesinin mezarlık bölümünün planı içte haçtan sekizgene keçid yaradır. Yalnız kitaplarda günümüze uğraşan türbenin resimlerinden onun gövdesinin kalıklarının Merağadaki “Qırmızı günbez” ve Hemedandaki “Eleviler günbez”i kimi dikdörtgen planlı, kubvari kapasiteli gövdeli olmasına rağmen, türbenin kenar kısımlarında dairevi payeler

değil, düz inşaat sistemi değiştirir. Türbenin kulesinin örtü sisteminden bugün hiçbir iz olmasada, araştırmacılar türbenin örtüsünün çift katlı, dıştan piramidal kule ve ya külah şeklinde olduğunu bildirirler³⁰. Gilan türbesinin alt katı Orta yüzyıl Azerbaycan ve komşu ülkelerin mimarisinde çok yaygın olan sekkizüzlü biçimden, alt katın giriş kapısı ile karşılıklı derin taхçadan ibaret olup, özel kaplama konstruksiyasına sahiptir. Türbenin alt katının iç mekanı merkezde yükselen mantar biçimli, yukarıya doğru genişlenen sekizgen biçimli sütunla tavanı saklar. Gilan türbesinin alt katı dağlardan kopartılmış dağ taşı ve solüsyon gibi ehgle inşa edilmiştir. Alt katın iç mekanına nispeten dış yüzlerinde taşlar daha dikkatle traş, örgü işi düzgün yapılmıştır. Sadece alt katın duvarlarının örgüsü değil, tavan ve tabanı, merkezi dayanın örgüsü de taşla yapılmış, taşların araları beyaz harç suvanmıştır. Gövde bölümün dağılmış kalıntılarından anlaşılır ki, türbenin yüzey bölümü pişmiş tuğla ile inşa edilmiş, yüzleri karmaşık geometrik desenlerle süslenmiştir. Türbenin üzerinden bulunmuş inşaat kalıntılarından anlaşılıyor ki, türbenin dekorasyon işlerinde lacivert renkli çini levhalar de işledilmişdi.

*Sekizgen planlı sekizgen prizma gövdeli olanlar:*1. Laçın ilçesinin Cicimli köyünde, Malik Ejder Türbesi yüksek dağlık arazide bulunmaktadır. Bilimsel araştırmalarda XII-XIII. yüzyıl- larda inşa edildiği tahmin edilen bu anıtın sekizgen dış ve dairesel iç planı olsa da kapasite çözümünde açıkça duyulan sayalığı, belki de arxaikliyi ile benzer planlı türbelerden seçilir. Çeşitli araştırmacıların gözlemlediği gibi Cicimli türbesi yukarıya doğru eğilip duran prizmatik kapasitesi, parabolik biçimli kubbesi, köşe başlarında çubuğa benzer ince sütuncukları ile göçebe çadırının yamsılanması yoluyla yapılmıştır. Türbenin ister dış kapasitesi, gerekse de iç mekanı bütün olup, gövdesi ile kapak arasında geçiş bölgesi neredeyse yoktur. Onları birbirinden sadece kalınlığı tin “çubyqlarına” beraber taş kemerler ayırır. M.S. Bulatovun grafik tahliline göre bu anıtı yücelten mimar yapının sulyetini çekmek için ellipsin biçiminden kullanmıştır³¹.

16.Laçın ilçesinin Cicimli köyünde, Malik Ejder Türbesi

Malik Ejder Türbesi monumental eser olmayıp halk mimarisinin mimari folklorunun değerli bir örneğidir. Bunu onun kompakt plan mekan çözümü, bölünmez kapasitesi, neredeyse, bezeksiz taş kütlelerinin yabani güzelliği temsil eder.

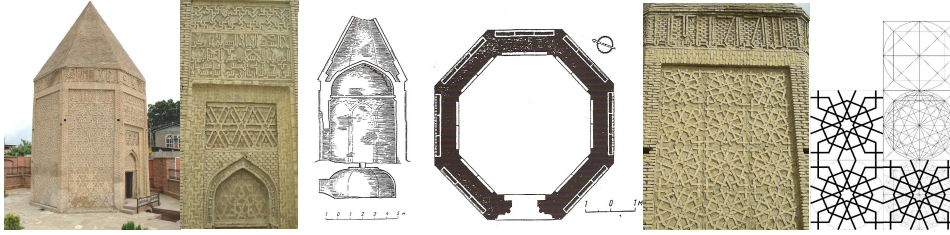
2. Yusif Küseyir oğlu türbesi Nahçıvan şehrinde 1162 yılında Acemi Əbubekir oğlu Naxçıvani tarafından inşa edilmiştir. Halk arasında “Atababa kubbe”si adı ile meşhur olan türbe yeraltı sekizgen planlı mezarlıktan (serdabe), sekizgen prizma gövdeden ve piramidal

³⁰ Gülnara Kanbarova.Nahçıvanın Arazboyu türbelerinin bedii hususiyetleri ve mimarlık dekoru. IIUluslararası Araz sempozyumu.13-15 aralık,2011, İğdır. S.139-149.

³¹ Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, İşıq, 1991, s.101-102.

kaplama kuleden oluşur³². Türbenin örtü sistemi genel olarak çift katlı ve ya çift kabukludur. İçte ise türbenin çatısı tonoz resmindedir. XII. yüzyıl Azerbaycanın Selçuklu türbeleri arasında Yusif Küseyir oğlu türbesi bizim zamanemize kadar önceki şeklini- çift kubbe yapısını muhafaza etmiş tek türbedir. Türbe pişmiş tuğla ile inşa edilmiş, tüm sekiz yüzeyi çeşitli şekilli “giriş” desenlerle süslenmiştir. Bu desenler küçük bişmiş kerpiclerden kurulmuş, gec çözeltisi ile tavalar şeklinde birleştirilerek yüzeyler üzerinde pekiştirilmiştir. Yapısı itibarı ile türbenin sadece bir yüzeyi, batı tarafa bakan yüzeyinde alt kata ve göbdeye giriş kapısı yerleştirilmiştir. Küçük kapı üzerinde dipnotlar biçiminde verilmiş bu hisse uzantılar aracılığıyla bir portal şeklini almıştır. Türbenin reis, Hoca Yusuf Küseyir oğlu için hicri 557 yılında, yani miladi 1162 yılında inşa edildiğini gösteren yazıt bu yüzeyin üst kısmında yerleştirilmiştir. Türbenin yüzeylerinden yukarı hisse kuşak şeklinde ayrılarak, burada kitabe yerleştirilmiştir. Kufi hatla yazılmış bu kitabenin giriş kapısından sol taraftaki yüzeyde mimarın adı yazılmıştır- “Nahçıvanlı mimar Acemi Ebubekir oğlu”.

Yusuf ibn Küseyir türbesi hacim itibarı ile o kadar büyük inşaat olmasa da, kendi genel kompozisyonunun aydınlığı ve bölümlerinin mütenasibliyi, inşaat çalışmalarının yürütülmesi yönünden çok güzel bir mimari eserdir.

17.Nahçıvanda Yusuf Küseyir oğlu türbesi

Ongen planlı ongen prizmal gövdeli yapılar: Azerbaycan milli mimarisinin muhteşem anıtı, Doğu mimarisinin incilerinden biridir. Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin kurucusu Şemseddin Eldeniz tarafından karısı Mümine Hatun'un kabri üzerinde türbe yaratılmasına karar vermiş, onun yapımını oğlu Muhammed Cahan Pehlevan h.582 (miladi 1186, mimar Acemi Ebubekir oğlu Naxçıvani) tamamlamıştır. El arasında “Atabey kubbesi” adı ile bilinen türbenin baştağında kufi hattıyla bu sözler yazılmıştır: “Biz gidiyoruz, ancak kalıyor ruzigar. Biz ölüyo- ruz, eser kalır yadigar”³³. Mümine Hatun türbesi bugün de Nahçıvan mimarlık okulunun, sanatsal mimari seviyesinin bir tanık gibi Nahçıvan'ın merkezinde yükselmekle, ortaçağ Nahçıvan şehrinin büyüklüğünü temsil etmektedir.

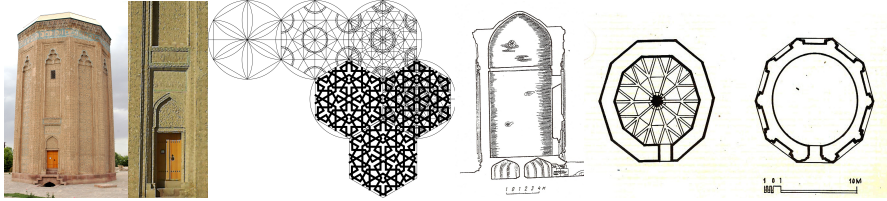
Mömine Hatun türbesi pişmiş tuğla ile inşa edilmiş, ongen planlı alt katdan (serdabe), ongen prizmal biçimli gövdeden ve piramidal kaplama kuleden oluşur. Yüksekliği 34m olan türbenin piramidal örtüyü (8m) dağılmış, çift katlı olduğundan, iç kubbesi kalmıştır. Selçuklu türbelerinin kuruluşlarından farklı olarak mimar Ecemi Mümine Hatun türbesinin mezarlık adlanan alt kat kısmını oldukça ilginç bir şekilde çözmeye çalışmıştır. Merkezde yerleşmiş onköşeli sütundan onbucaklının her köşesine bir tonoz atılmıştır.

Yusuf Küseyir oğlu türbesinden farklı olarak mimar Mümine xatun türbesinin bişmiş tuğladan yapılmış gövdesini taş kürsülük üzerine inşa etmiştir. Türbenin dış bölümü

³² Gulnara Kanbarova. Nahçıvan türbelerinin mimari sembolleri. Bilimsel eserler. Özel baskı. Nahçıvan, 2004, s.55-56

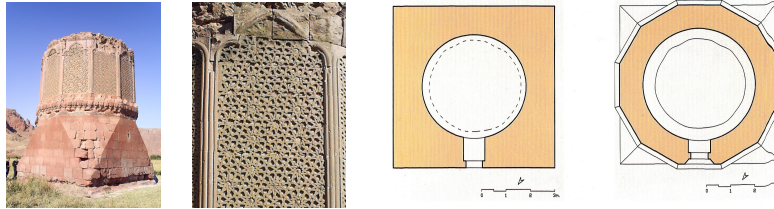
³³ Qiyasi C. Nizami dövrü memarlık abidələri. Bakı, İşiq, 1991, s.95.

onüzlü, içten ise daireseldir. Türbenin iç kısmı basit olub, kubbesinin kapsamında halifelerin adı yazılmış dört dairesel madalyon var. Mümine Hatun türbesinin açılı çıkıntı şeklinde çözülmüş, yüzlerde dekoratif kemerler kullanılarak, tağın iç mekanı karmaşık ve zengin “giriş” desenlerle süslenmiştir. Türbenin kufi şeritli kitabeleri (500 m) gövdenin çıkıntılı açılı üzerine, frizde ve giriş kapısı alınlığında geliştirilmiştir. Anıtın giriş desenleri tavalarda küçük bışmış tuğlalardan yığılmakla gövdenin yüzlerine sabitlenmiş, geometrik naxışların boşluklarına geç malzemesi ile bitkisel motifler işlenmiştir. Acemi türbe yüzeylerinin bazı bölümlerinde lacivert kaşlar kullanılarak desenleri kabarık, rölyefli vermekle, türbenin genel görünümünde ışık-gölge efekti yaratmaya çalışmıştır. Kompozisyonuna, olgunluğa, ayrıntılarının ince, zarif işlenmesine ve mimari çözümüne göre türbe Selçuklu-Atabeyler dönünün mimari sanatının başyapıtlarından sayılır.

18.Nahçıvanda Mömine Hatun türbesi.

Kare planlı, onikigen prizmal gövdeli olanlar: Aras nehrinin kıyısında Culga bölgesi Gülistan köyünde XIII yüzyılın başlarında, Gülistan türbesi muntazam keçe taştan yapılmıştır. Nahçıvan'ın diğer türbelerinden farklı olarak Gülistan türbesinin mezarlık bölümü yer yüzeyine çıkartılmakla, üç bölümden kare planlı mezarlıktan, onikigen prizma gövdeden ve çift katlı örtüden oluşur. Çift katlı örtünün piramidal kaplama kulesi dağılmış, iç günbezi kalmıştır. Türbenin dış kapasitesi, iç mekanından farklı yapılmıştır. Türbe dıştan kare planlı kürsülükten onikigene geçer. Onikibiçimli gövdesi içden dairesel olub, mezar ile gövdesi arasın- da geçiş bölgesi yoktur ve yukarıda günbeze kapanmıştır. Türbenin onikiyüzlü gövdesi taş tavalarda yontulmuş süs kompozisyonlardan kurulmuştur³⁴.

19.Culga bölgesi Gülistan köyünde Gülistan türbesi

İran ve Azerbaycan Selçuklular dönemi türbelerinin genel form çeşitleri özet olarak bunlar- dan ibarettir. Yapı malzemesi esas itibarile tuğladır. Yalnız Abarkuh'taki Günbed-i

³⁴ Gulnara Kanbarova. Azerbaycanın Selçuklular dövrü türbeleri. Azerbaycan MEA. Mimarlık, Sercilik, Tarihi ve Rejenerasyonu. Toplum 1, Bakü, 2011, s.114-137.

Ali, Kirman'daki Cebel-i send gibi moloz taş, Nahçıvanın Culfa ilçesinde Gülüstan türbesi, Laçın ilçesinin Cicimli kendinde Melik Ejder türbesi tuf taşla yapılan örneklerine de rastlanıyoruz. Ayrıca, çoğu türbelerin kaideleri kesme yahut moloz taştan yapılmıştır. XI.yüzyılda, "Kharrakan"daki, Demavend'deki gibi muhteşem örnekler bulunmakla beraber³⁵, süsleme bakımından genel olarak sadelik hakimdir denebilir. İranın Selçuklu dönemi türbelerinden farklı olarak Azerbaycanın Nahçıvan bölgesinde XII. yüzyılda yapılmış Yusif Küseyir oğlu, Mömine Xatun türbeleri hecim-mekan bakımından ve yüzlerinde kurulmuş kabarık geometrik süs kompo- zisyonlarına göre Selçukluların diğer eserlerinden seçilirler. Her iki bölgenin Selçuklu türbeleri kufi yazı bordürleri, geometrik kompozisyonlara yer veren tuğla kaplamalar, küçük ölçüde mukarnaslar, sağır nişler gibi unsurlar tezyinatın esasını teşkil eder. Payeli mezar kulelerinde, bu destekler de kuvvetli bir dekoratif etki yaratmaktadır. XII. yüzyıldan çini mozaik usulünün gelişmesi ve kompozisyonların giriftleşmeye başlaması ile zenginlik artar. Ayrıca cephelerde kabarık tuğla sıraları ile yapılan profilli çevçeveller, köşe sütunceleri, yalancı kemerler, mukarnaslı niş kavsaraları, mukarnaslı veya (Çihil Duhteran'daki) kirpili saçak kornişleri gibi unsurlar da dekoratif etkiyi kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKLAR

- Jean-Paul Roux.** Orta-Asiya Tarih ve Uygarlık.İstanbul, Kabalcı yayınevi, 2001-2006, 495 s.
- Osman Turan.** Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti. Boğaziçi yayınları, 1980, 535 s.
- Osman Turan.** Selçuklular ve İslamiyyet. İstanbul, Boğaziçi yayınları, 2005, 239 s.
- K.Otto-Dorn.** Kunst des İslam, Baden Baden, 1964, s.71-72 ve Anm.43.
- Yılmaz Can, Recep Gün.** Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği, İstanbul, 2012, 416 s.
- M.Oluş Arık.** Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe biçimleri. Dergiler.ankara.edu.tr. s.57-100.
- Abd ül-Celil Kazvini.** Kitab un-Nakz, nşr. Celaleddin Urmavi, Tahran, 1331.
- Yakut.** Mu'cem ul-buldan, Beyrut, 1957.
- İbn Batuta.** Seyahat-name, Trk.trc.M. Şerif, İstanbul, 1333.
- W.Barthold.** Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair. Belleten XI 43, Ankara 1947.
- Oktay Aslanapa.** Türk Sanatı. İstanbul, Remzi Kitabevi A. S. Tezislerinde basılmışdır, 1997, 454 s.
- G.Pugaçenkova.** Puti razvitiya arkhitekturi yuznogo Turkmenistana. M.,1958; nakleden D.Kuban, a.es. s.48-49.

³⁵ M.Oluş Arık. Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe biçimleri. Dergiler.ankara.edu.tr. s.65.

Gilam Ali Hatem. The İslamic Architecture of İran the Seljuqs period. Ş.1320/m,2012, 387 s.

Cafer Qiyasi. Nizami dönemi mimari anıtlar. Bakü, İşiq Yayınları, 1991, 264 s.

Youri Yaralov. VII-XII.Yüzyıllar Orta-asyasında Mimari Abideler. Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongrensi. Ankara,1959,s. 19-24.

Arseven C.Türk sanatı. İstanbul, Murat matbaacılık, 1970, 286 s.

Nejat Diyarbekirli, Oktay Aslanapa. Türk Tarihi. II Kitab,Ankara, 1977, 374 s.

Muhiddin Bağçec. Turbe.Google.az. s.1.

B.Ögel. İslamiyetten önce türk kültür tarihi, Ankara,1962, 403 s.

Herodot . Tarih , Tahran , 1370.

Vambri , Arminius. Seyahat-ı Dervîşi Duruğın , Tahran ,1372.

Anderas Palotsi . Peçenekha kumanha ve yasha , tercüme eden R. Behzadi , Tahran , 1375 .

E.Diez. A Survey of Persian Art.II da.

Gülnara Kanbarova.Nahçıvanın Arazboyu türbelerinin bedii hususiyetleri ve mimarlık dekoru. IIUluslararası Araz sempozyumu.13-15 aralık,2011, İğdır. S.139-149.

Gulnara Kanbarova. Nahçıvan türbelerinin mimari sembolleri. Bilimsel eserler. Özel baskı. Nahçıvan, 2004, s.55-56.

Gulnara Kanbarova. Azərbaycanın Selçuklular dövrü türbeleri. Azərbaycan MEA. Mimarlık, Sercilik, Tarihi ve Rejenerasyonu. Toplum 1, Bakü, 2011, 202 s.

ORTADOĞU'DA ŞATTÜLARAP'IN ÖNEMİ VE ŞATTÜLARAP ÜZERİNDEKİ ÇEKİŞMELER

THE IMPORTANCE OF SHATT AL-ARAB IN MIDDLE-EAST AND CONFLICTS BECAUSE OF SHATT AL-ARAB

ЗНАЧЕНИЕ ШАТТ-ЭЛЬ-АРАБИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ И ПРОТИВОРЕЧИЯ ВОКРУГ НЕГО

Yrd. Doç. Dr. Nurhan AYDIN* - Bahar ŞENTÜRK**

Öz

Ortadoğu; dünya ticaretine coğrafi konumu ve içinde bulunan Süveyş Kanalı, Basra Körfezi, Çanakkale-İstanbul Boğazları, Akdeniz Limanları gibi önemli su yolları ve onları birbirine bağlayan kara yolları nedeniyle çok önemli bir bölgedir. Önemli su yollarından biri de Şattülarap olarak anılan Fırat ve Dicle Nehirlerinin birleştiği mevki gösterilmektedir. Tarih boyunca milletler bu bölge için mücadele içine girmişlerdir. Mücadele etmelerindeki asıl neden ise bu bölgenin verimliliği ve suyun petrol kadar değerli olmasından kaynaklanmaktadır.

Şattülarap bölgesi Osmanlı-İran arasında problem olmuştur. İran, savaşlar sırasında Şattülarap'ı nehir trafiğine kapatmıştır. Bu durum karşısında Ortadoğu'daki topraklarda gözü olan devletler müdahalede gecikmemiş, İngiltere ve Rusya hemen iki ülke arasında arabuluculuk rolünü üstlenmişlerdir. Bu arabuluculukla İngiltere, Şattülarap üzerinde serbest şekilde hareket etmiştir. Hatta İngiltere, Şattülarap Suyolunda vapur işletme hakkı alan ilk devlet olmuştur. Daha sonraları ise Rusya, Almanya ve İran'da bu haktan yararlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler, Şattülarap'ın önemini bildiğinden hemen Şattülarap'ın ağzında bulunan Fav mevkiini işgal etmişlerdir. Bu sırada Osmanlı Ordusu, Süleyman Askeri Beyi burada görevlendirmiş ama Süleyman Askeri Bey başarılı olamayıp geri çekilmiştir. Neticede meydana gelen gelişmeler İngiltere'nin Orta Doğu'ya iyice yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum ise Orta Doğu'nun bugünkü şekillenmesinin başlangıcını oluşturmuştur.

Şattülarap üzerindeki egemenlik sorunu ya da kısaca sınır sorunu İran-Irak arasında en ciddi sorunlardan biri durumundaydı. Irak'ın bu suyunun kontrolünü ele geçirmek için 20 Eylül 1980'de İran'a saldırmasıyla iki ülke arasında savaş başladı. Bu saldırı tamamen İran'a yaramış, Irak'ın ele geçirdiği İran topraklarını parça parça geri almıştır. İran-Irak Savaşı, iki devletin sınır boyuna yaydığı ve zaman zaman belirli kesimlerde toplayabildiği

* Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. Kars/TÜRKİYE

** Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı T.C. Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. Kars/TÜRKİYE

kuvvetlerle büyük stratejik uygulamalardan uzak manevra taktikleriyle kronikleşmeye başladıktan sonra Şehirler Savaşı ve Körfez Savaşı adıyla tarihe geçen yeni bir özellik göstermiştir. İran-Irak arasındaki mücadelenin Basra Körfezinde geçen bölümü askeri ve siyasi literatürde Körfez Savaşı olarak yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Şattülarap, İran-Irak, Mücadele, Sınır, Süleyman Askeri Bey, İngiltere, Ortadoğu

Abstract

Middle-east is a very important place because of its geographic position in the world trade and important maritime lines as Suez Canal, Persian Gulf, Çanakkale-İstanbul straits and Mediterranean ports and important highways which connect them. An important maritime line is Shatt al-Arab where Tigris and Euphrates rivers combine. Nations have fought for this region throughout the history. The reason why they fought was that this region is very fertile and the water is as precious as oil.

Shatt al-Arab region became a problem between Ottoman Empire and Iran. During wars, Iran closed Shatt al-Arab for the transportation in the river. The countries which had intention to occupy lands of Middle-east interfered this situation. England and Russia held a mediatory position. Because of its position, England had the opportunity to have transportation in Shatt al-Arab as it wanted. England was even the first country to have right to operate ships in Shatt al-Arab. Later, Russia, Germany and Iran also made use of this advantage.

Since Britain knew the importance of Shatt-al Arab, it occupied Fav place which is at the opening of Shatt al-Arab during the World War I. Ottoman Empire appointed Suleyman Askeri Bey to fight for that place; whoever, he had to retreat. The developments in the region lead to the consequence that England guaranteed a place in Middle-east, which was the beginning of giving today's shape to Middle-east.

The problem of supremacy over Shatt-al Arab or shortly the problem about the borderline between Iran and Iraq was one of the most serious problems. The war outbreake between these two countries after Iraq's aggression against Iran on 20 September 1980 in order to occupy this maritime line which was in the control of Iran. This aggression went in Iran's favour because Iran took back its lands which had been occupied by Iraq before. After the Iran-Iran war was known as War of Cities of Gulf War after the forces which were appointed on the border line and which were collected in definite pointes became chronic with manoeuvres that were far from big strategies. The war which was fought in Persian Gulf during the Iran-Iraq war is known as Gulf War in the military and political literatures.

Keywords: Shatt al-Arab, Iran-Iraq, Fight, Border, Süleyman Askeri Bey, England, The Middle East

GİRİŞ

Ortadoğu Kavramı

Ortadoğu; İkinci Dünya Savaşı'na kadar özellikle Anglo-Saksonlarca "Yakındoğu" olarak tanımlanmaktaydı. Doğu Akdeniz toprakları, bu savaşta bölgede konuşlandırılan

“İngiliz Ortadoğu Komutanlığı”nın bir istihbarat ve harekât merkezi haline gelmesiyle, “Ortadoğu” adı dünya çapında tanınmaya ve anılmaya başlanmıştır. Ortadoğu teriminin yaygın olarak kullanılmaya başlanması İkinci Dünya Savaşı sırasında olmuştur.(Memiş 2006: 5-7)

Ortadoğu’nun adı gibi sınırları ve kapsamı da belirli değildir. Kuşkusuz bu, konu bakış açısına göre değişiklik gösterdiği gibi konuyu ele alanların ülkelerine ve dünya siyasetine göre değiştiği de görülmektedir. Avrupa-Asya-Afrika kıtalarını birleştiren konumu, coğrafi bütünlüğü, tarihi yakınlığı ve süper güçlerin çatışma alanı olması dikkate alındığında Ortadoğu’nun sınırları şöyle saptanabilir: Kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Arabistan Yarımadası ve Sudan, batıda ise Mısır Birleşik Arap Cumhuriyeti topraklarının kapsadığı alan mantıklı bir saptama olabilir. Bu alanda konumlanmış bulunan belli başlı devletler; Türkiye Cumhuriyeti, İran İslâm Cumhuriyeti, Mısır Birleşik Arap Cumhuriyeti, Irak Arap Cumhuriyeti, Suriye Arap Cumhuriyeti, Suudi Arabistan Krallığı, Lübnan Cumhuriyeti, Ürdün Krallığı, İsrail Cumhuriyeti, Yemen Cumhuriyeti, Maskat Umman Emirliği, Bileşik Arap Emirlikleri, Kuveyt Emirliği, Sudan Cumhuriyeti, Kıbrıs Rum Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’dir.(Erendil 1992: 7)

Ortadoğu; dünya ticaretine coğrafi konumu ve içinde bulunan Süveyş Kanalı, Basra Körfezi, Çanakkale-İstanbul Boğazları, Akdeniz Limanları gibi önemli su yolları ve onları birbirine bağlayan kara yolları ile yön verebilecek önemli bir bölgedir. Kısacası insanlık tarihinin ve uygarlığın adeta beşiği olan Ortadoğu, daha önceki asırlarda olduğu gibi, XX. yüzyılda da dünyanın en önemli bölgelerinden biri olma özelliğini sürdürmüştür.

Her şeyin hızla değiştiği dünyamızda silah ve güç kullanmak suretiyle “Böl ve Yönet” ilkesinin üzerinden hiç kalkmadığı bölge Ortadoğu’dur. Ortadoğu, İkinci Dünya Savaşı’na kadar, başta İngiltere olmak üzere Fransa, Almanya, İtalya, Rusya gibi güçlerin, savaştan sonra ABD ve SSCB’nin devam eden siyasetiyle hakim olmak istedikleri bölge-dir.(Kocaoğlu 1995: 5)

Şattülarap’ın Tanımı

İngiliz jeopolitikçisi Mackinder, Asya Afrika ve Avrupa kıtalarının oluşturduğu “Büyük Dünya Adasını” birbirine bağlayan önemli geçit bölgeleri arasında Doğu Anadolu ve Mezopotamya’yı da saymaktadır. Bu iki bölgenin başlıca su kaynakları Dicle ve Fırat nehirleridir. Türkiye’den doğan bu iki nehirden Fırat, Suriye’den geçtikten sonra Irak’ta Dicle’yle birleşerek Şattülarap adını almakta ve Körfeze boşaldığı yere kadar yaklaşık 130 millik bir yolu takip etmektedir. Şattülarap’ın 55 mili, İran-Irak arasındaki sınırı oluşturmaktadır.(Yıldırım 2007: 323)

Irak’ın büyük bir bölümünü kapsayan Mezopotamya ovası, doğuda Zagros dağları ve kuzeydoğuda Toros dağları ile sınırlıdır. Irak’ın kalbi durumunda olan bu sahada nüfus yoğunluğu fazla olup tarihi eserlerle süslü şehirler görülür.(Atalay 2001: 36) Mezopotamya da Fırat ile Dicle arasındaki bu bölgeye Grekçede “İki ırmak arası” denmektedir. Mezopotamya kesin olarak iki ayrı bölgeyi kapsamakla birlikte bunlar; El-Cezire ve Irak-ı Arap’tır. Cezire, yukarı kısımda ırmakların gömüldüğü geniş bir platodur. Fırat ve Dicle asıl Mezopotamya’yı oluşturan Irak-ı Arap ovasına girdikten sonra burada birçok kol alır ve Harel-Hammer bataklık gölünü besler.(Güney 2003: 277) Şattülarap’ın Basra Körfezine ulaştığı delta ovası yılda 40-50 metre kadar genişlemektedir. Şattülarap’ın kıyısında ise hurma palmyeleri görülür ve bunlar dünya hurma ticaretinin %75’ini sağlar.(Güner-Ertürk 2005: 194-196)

I. Dünya Savaşı Öncesi Fırat ve Diclede Ulaşım ve Şattülarap Meselesi

Şattülarap Meselesinin Kaynağı

Şattülarap meselesinin kökenine çok geniş bir tarihi arka planda bakıldığında, Pers-Babil, Sami-Hint Avrupa, Sünni-Şii, Osmanlı-İran ilişkileri ve sınır anlaşmazlıklarına kadar gidildiği görülmektedir. Klasik dönem egemenlik anlayışı içerisinde kalın ve belirsiz olan Osmanlı-İran sınırı çeşitli anlaşmalarla kesinleştirilmeye çalışılmış, bu anlaşmalarda Şattülarap'da konu dahiline alınmıştır. Özellikle 1823 ve 1847 Erzurum Antlaşmaları, 1911 Tahran ve 1913 İstanbul Protokolü ile içerisinde Şattülarap meselesinin de bulunduğu sınır anlaşmazlıkları ve seyrüsefer hakları düzenlenmeye çalışılmıştır. Şattülarap ile ilgili temel problem Şattülarap'ın aşağı kesiminin sol sahilinde yer alan Muhammara bölgesinden (Karun şehrinin kavuştuğu yerden denize kadar olan kısmında) dolayı İran'ın sınırı olması ve İran'ın burada hak iddialarıdır. İran sınırları içinden gelen ve Şattülarap'a karışan Karun nehri aracılığıyla Basra Körfezi'ne çıkmak düşüncesi ve seyri sefer hakları konusundaki istekleri, bu meselenin diğer bir boyutunu oluşturuyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye başta İngiltere ve Rusya olmak üzere yeni devletlerin ve arabulucuların girmesi, problemin daha da çözümsüz bir hal almasına neden olmuştu.(Ekinci 2007: 321-322)

Osmanlı Devleti ile İran arasında Şattülarap ile ilgili en önemli anlaşmalardan biri 1639 yılında imzalanmış olan Kasr-ı Şirin (Zuhab Antlaşması)'dır. Bu antlaşma ile bölgedeki aşiretlerin yaşadıkları yerler dikkate alınarak sınırlar çizilmiştir. İran'a göre su yolu doğal bir sınır oluşturuyordu. Osmanlılar ise suyunun her iki tarafında oturanların da Arap olmasını gerekçe göstererek burasının tamamen kendilerine ait olmasını savunuyorlardı. Bu antlaşma kara sınırlarını belirlemede başarılı olurken Şattülarap tartışmalı kalmıştır. 17. yy'da Arabistan'dan gelen Ka'ab aşireti kısa sürede zengin olmakla birlikte ilk önce İran'la ardından da Osmanlı devletiyle savaşmış ve Şattülarap'ı nehir trafiğine kapatmıştı. 1762'de başlayan bu ayaklanma, ancak 1768'de İngilizlerin yardımıyla bastırılabilirdi. 1812'de ise Muhasin aşireti liderliğinde Muhammara prensliği, (Kuzistan) Şattülarap'ın doğu kıyısında ortaya çıktı ve iki ülke ilişkileri yeniden geriledi. 1821'de iki ülke arasında çıkan savaş İngiltere ve Rusya'nın müdahalesi sonucunda 1823'te Erzurum Antlaşması'yla bitmişti. Yapılan antlaşmaya göre iki ülke birbirlerinin sınırlarına müdahale etmeyecekti, ancak her iki ülkede antlaşmayı ihlale devam edeceklerdi. 1843'te sınır anlaşmazlıklarını görüşmek üzere İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğunda bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun çalışmaları 1847'de ikinci Erzurum Antlaşması'yla sonuçlanmıştır. Bu antlaşma iki Müslüman ülke arasında, Batılı standartlarına ve kurallarına göre yapılmış ilk anlaşma olması bakımından önemlidir. Barışı tesis etmek ve iki ülke arasındaki sınırları belirlemek için yapılan Erzurum Antlaşması, daha sonraki anlaşmalara temel ve içtihat oluşturması bakımından da önemlidir.(Yıldırım 2007: 324-326)

Şattülarap'ta Osmanlı-İngiliz Nüfus Mücadelesi

Meşrutiyet sonrası siyasi ve ekonomik sorunlar altında kıvranan Osmanlı hükümeti İngiltere ve Fransa ile borç alma konusunda görüşmelere başlamıştı. 1911 yılı sonlarında başlayan görüşmelerde İngilizler, Ortadoğu'daki bütün çıkarlarını garanti altına alacak şartlar ileri sürmüşlerdi. Demiryolunun Bağdat-Basra kısmının bütün devletlerin eşit oranlarda katılacağı bir şirket tarafından yapılmasını, Güney Mezopotamya ve İran'daki İngiliz emperyalist çıkarlarının korunacağını garanti edilmesini, Şattülarap'ta İngiliz sermayesine önemli haklar tanınmasını, İngiliz gemileri ve mallarından vergi alınmamasını, Bağdat demiryolu bütünü üzerinde İngilizlere eşit tarife uygulanacağını garanti edilmesi gibi tekliflerde bulundular. İngilizlerin teklifini kısmen kabul eden Bab-ı Ali, Basra Körfezi

civarındaki egemenliğini daha fazla sarsacak hiçbir isteğe boyun eğmeme niyetinde idi. Osmanlı Devleti Şattülarap, Fırat ve Dicle üzerinde İngiliz ticaretine herhangi bir farklı muamele yapılmasına yanaşmıyordu. Basra Körfezinde nüfusunu artıran İngilizlerle, gele-neksel hakimiyetini modern esaslarla güçlendirmeye çalışan Osmanlılar, Şattülarap konu-sunda karşı karşıya gelmişlerdi. Osmanlı yetkilileri çeşitli tedbirler alma yoluna gitmişlerdi. Osmanlı hükümetinin Şattülarap konusunda inisiyatif alma isteklerine İngiltere tahammül edememişti. Anlaşmazlıklar devletlerin bölgede sembolik hakimiyet göstergelerinde bu-lunmaları şeklinde devam etmişti. Anlaşmazlık konularından birisi Şattülarap ağzına koyu-lan şamandıralardı. Osmanlı yetkilileri koyulan şamandıraların ticareti aksatacağı ve yerinin uluslararası deniz hukukuna göre sahil devletin egemenlik alanını belirleyen sınırları ihlal ettiğini belirtmişlerdir. Yetkililer, İngilizlere şamandıraların Osmanlı suları dahilinde ol-maması gerektiği uyarısında bulunmuşlardı. Bunun üzerine Şattülarap ağzına şamandıra koymak, fener yaptırmak konusunda İngilizlerle Osmanlılar arasında bir egemenlik müca-delesi yaşanmış fakat Osmanlı yetkilileri, İngilizlerin siyasi baskısı sebebiyle şamandıraları kaldırtamamışlardı.(Ekinci 2007: 325-326)

Şattülarap Antlaşması

Trablusgarp ve Balkan savaşları yüzünden yarıda kesilen Osmanlı-İngiliz görüşmeleri 1913 yılında yeniden başladı. İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere ve Almanya arasında artan rekabet sonucunda ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümlemek üzere 1913 Şubat'ında Hakkı Paşa'yı Londra'ya gönderdi. Hakkı Paşa ile İngiliz Hariciye Nazırı yapmış oldukları görüşmeler sonunda; Fırat, Dicle ve Şattülarap trafiği, Türkiye-İran sınır anlaşmazlıkları, petrol alanları, Kuveyt'in durumu, Türkiye'nin Mısır üzerindeki veto hak-kı, Mezopotamya'nın sulanması gibi konuları içine alan anlaşmalar yapıldı. 18 maddeden oluşan Basra Körfezi ve civarında bulunan araziye ait mukavelename ile İngiltere'nin bura-larda elde ettiği menfaatler ve körfez çevresindeki şeyhlerle yaptığı gizli anlaşmalar onay-landığı gibi bu imtiyazların hiçbir şekilde ihlal edilmeyeceği garantisi de veriliyordu. İngil-tere'nin ticari çıkarlarını garanti altına almaya çalıştığı anlaşmalardan birisi Şattülarap me-selesiyle ilgiliydi. İngiltere ticari çıkarlarını destekleyecek şekilde Şattülarap bölgesindeki Osmanlı-İran sınırını ve 1913 İstanbul Protokolünü her iki ülkeye kabul ettirmişti. İngiltere bu anlaşmayı tamamlayacak şekilde Şattülarap'ta seyri sefanın düzenlenmesi konusunda 21 maddeden oluşan ve 6 Mayıs 1913'te "ad referendum" olarak Osmanlı ile bir anlaşma daha yaptı. Antlaşma Osmanlı-İngiltere arasında ikili olarak imzalanmış olmasına rağmen Şattü-larap nehrini bütün devlet ve milletlere ait gemilere açıyordu. Antlaşmaya göre; Osmanlı Devleti adeta uluslararası nehir statüsü verilen Şattülarap'ta Kurna'dan denize kadar olan seyri sefaya dair olan görevleri yapmak için bir komisyon kuracaktı. Bu komisyon nehir ile deniz arasındaki mecranın ıslahı için yapılacak bütün çalışmaları yürütecekti. Osmanlı hükümeti komisyonun lüzum göreceği her araziye istimak etmesini kolaylaştırmayı taahhüt ediyordu. Buna karşılık hizmet mukabili olmadıkça Şattülarap'ta gemi ve eşyadan ne Os-manlı ne de komisyon hiçbir vergi almayacaktı. Anlaşmaya olan tepkiler sadece Osmanlı içinden gelmemişti. Şattülarap üzerinde İngilizlere tanıdığı imtiyazlı konum sebebiyle diğer devletlerinde tepkisini çekmişti. Rusya ve Almanya büyük tepkiler göstermişti. Sonunda İngilizler Rusya'nın konsolosu aracılığı ile komisyon işlerini, davalarını, cezaları ve bilgi vermeyi kabul ettiren bir nota vererek anlaşmazlığı sona erdirip Osmanlı ve Rusya'ya bu su yolundaki egemenliğini sessizce kabul ettirmişti.(Ekinci 2007: 329-337)

Sonuç olarak; Fırat ve Dicle nehirlerinde gemiciliğe dair anlaşmanın ilgili maddesinde (2. Madde) Osmanlı Devleti, İngiltere'ye bir imtiyaz olarak Şattülarap'ta Kurna ile deniz arasındaki kısımla ve bütün orta noktalar arasında gemicilik yapma hakkını vermektedir. Bundan başka İbrahim Hakkı Pasa ile İngiltere Hükümeti'nin imtiyaz sahibi olarak göster-

diği James Lyle Inchcape arasında 12 Aralık 1913 tarihinde “Dicle ve Fırat Üzerinde Gemiciliğe Dair İmtiyaz” isimli bir anlaşma daha imzalanmıştı. Bu anlaşmanın da 5. ve 9. maddelerinde Musul, Meskene ve Kurna dahil olmak üzere denizden bu yerlere kadar olan Şattülarab, Dicle ve Fırat sularında gemicilik imtiyazı Inchcape’e verilmekteydi.(Kocatürk 2011: 62)

Birinci Dünya Harbinde Şattülarap Üzerindeki Mücadeleler

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya hududuyla Akabe’de yeniden bir olay ortaya çıkmamıştır. Şattülarap’ta gözetleme yapmak için gezmekte olan motorbotumuz Abadan’da ağır topraklarla donatılmış İngiliz harp gemisi ile karşılıklı mücadeleye girişmeleri sonucunda Abadan’daki İngiliz gaz depolarına isabet eden bazı mermiler sonucunda gaz depolarında yangın çıkmıştır. Motorbotumuz arızasız Basra’ya gelmiştir.(Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi 2015: 82)

Şattülarap’ta 18 Kasım 1914 İngilizler ile şiddetli bir muharebe olmuş 9 saat süren muharebe sonucunda düşmanın can kaybı bir hayli fazla olmuştur. Esirlerden alınan bilgilere göre İngiliz başkumandanının da yaralıları arasında olduğu öğrenilmiştir. Ayrıca Marmaris Ganbotumuzdan atılan mermiler bir İngiliz ganbotuna isabet etmiştir. (Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi 2015: 102)

Basra’daki Faaliyetler

Basra Vilayeti, Irak’ın güneyinde, Hamar Gölünün güneydoğu ucunda, Şattülarab su-yolunun batı kıyısında. Basra Körfezi’ne 55, Bağdat’a ise 545 kilometre uzaklıktadır. Basra Körfezi ise, Hint Okyanusunun Arabistan Yarımadası ve İran arasındaki girintisidir. Doğusunda İran, kuzeybatısında Irak ve Kuveyt, batısında Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri bulunur. Dicle ve Fırat nehirleri birleşerek Şattülarab adıyla körfezin kuzey ucundan denize dökülür. Körfez, kuzey-güney doğrultusunda Şattülarab’ın döküldüğü yerden Hürmüz Boğazına kadar uzanır. Buradan Umman Denizine ve oradan da Hint Okyanusuna bağlanır.(Kılıç 2014: 320) Osmanlılının bölge ile alakası, 1546 senesinde Ayas Paşa komutasında sevk edilen kuvvetlerin Basra şehrini hakimiyet altına almasıyla başlamıştır. Bu suretle Osmanlı Devleti, Kızıldeniz’in dışında Hint Okyanusu’na açılan başka bir kapıya da sahip olmuştur. İngilizler XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra Körfezi’ne hâkim olmak ve varlıklarını idame ettirmek için körfez bölgesindeki Arap şeyhleri ile iyi ilişkiler tesis ederek bölgeye yerleşme siyaseti izlediği daha önce belirtilmişti. Bu amaçla İngilizler, şeyhler üzerinde güç ve etkisini hissettirmek amacıyla, aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaparak, bölge ahalisi üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştı.(Kızılkaya 2013: 295-297) İngilizler bölgeye o denli hâkim olmaya çalışmaktadırlar ki, 1891 yılında Basra körfezi dâhilinde ve Şat-tül Fırat kenarında bulunan Arap çocuklarına İngiliz dilini öğretmektedirler.(Kılıç 2014: 322)

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Bağdat demiryolu ve Mezopotamya’nın sulanması meselesi, İngiltere ve Almanya’nın Ortadoğu’daki nüfuz mücadelesinin odak noktasını oluşturdu. Sonuçta bu imtiyazları alan taraf bölgenin geleceği üzerinde söz sahibi olacaktı. İngiltere Lynch Şirketi’nin de etkisiyle I. Dünya Savaşı’na kadar bölgede nüfuzunu hep hissettirdi.(Malhut 2013: 147-151)

Bu dönemde, Osmanlı topraklarında siyasi ve ekonomik faaliyetlerde, yabancı devletlerin etkisi açık bir şekilde hissedilmekteydi. Osmanlı Devleti’nin bu durumundan yararlanmak isteyen devletler, hedeflerine ulaşmak için Basra Körfezine dikkatlerini toplamışlardı. Uzun süre İngiltere’nin hâkimiyet alanı olan körfez bölgesine Almanya ve Rusya’da sirayet etmeye başlamışlardı. Bundan dolayı körfez sahillerindeki İngiliz hâkimiyeti nede-

niyle, Ruslar ile Almanlar, İran ve Osmanlı toprakları üzerinden körfeze ulaşmaya çalışıyorlardı. Amaçlarının körfez bölgesi ve zengin yeraltı kaynaklarına İngilizlerin tek başına egemen olmasını engellemek ve pay kapmak olduğu açık şekilde anlaşılmaktaydı. Bu nedenle İngilizler, Şattülarap Nehri'nin iç kısımlarına kadar hâkimiyet sahasını genişletmek istiyordu. Çünkü Şattülarap suyu, Basra ve diğer iç bölgelerden gelen ticaret mallarının körfeze ve dünya piyasalarına ulaştığı yol olması nedeniyle büyük önem arz etmekteydi. Bu durumdan dolayı Şattülarap Suyolu'nda vapur işletilmesi imtiyazı için Osmanlı Devleti baskılara maruz kalmıştır. İngiltere, Şattülarap Suyolu'nda vapur işletme hakkını alan ilk devlet olmuş, ardından Rusya, Almanya ve İran vapur işletme hakkı elde etmiştir.(Kızılkaya 2013: 300)

1914 Eylül ayı ortalarında İngiliz bayraklı ve telsiz telgraf cihazı taşıyan Odin gambotu Şattülarap'a girmişti. Hariciye Nezareti, Osmanlı karasularına giren gambotların Şattülarap'tan çıkması için İngiliz Hükümeti nezdinde girişimlerde bulundu. Basra Vilayeti gambotun çıkmakta gecikmesi halinde silahlı askerlerin gambota yerleştirileceğini bildirmiş. Bu gelişmelerin ardından Şattülarap içerisine giren İngiliz gemileri hakkında Hariciye Nezareti tarafından Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya bir telgraf çekildi. Telgrafta mevcut gemilerinin Osmanlı karasularında bulunmalarına müsamaha edilemeyeceği vurgulandı. Bu yüzden Şattülarap'ta bulunan İngiliz gemilerinin bir an önce bölgeden uzaklaşmaları için İngiliz makamları tarafından emir verilmesi istendi. Aksi takdirde milletlerarası kuralların gerektirdiği tedbirlerin söz konusu İngiliz gemileri hakkında alınmak zorunda kalınacağına İngiliz Hükümeti'ne iletilmesi talep edildi.(Kocatürk 2011: 1456-1459)

1913 yılının Şubat ayı sonlarında gündeme gelen olayda, Şattülarap üzerinde ve Muhammara dahilinde, Abadan'ın "Braim" mevkiinde bir İngiliz şirketi aracılığıyla çıkarılan petrolün Şattülarap suyuyla karışarak Devasir ve civarındaki Osmanlı topraklarını kirletmesiyle patlak verdi. Petrolün kokusu gittikçe kuzeye ve güneye doğru yayılmaya başlayıp, bu bölge sahilindeki halk da petrolü suları içmek zorunda kalınca durum Basra Vilayeti'ne bildirildi. Basra Vali Vekili Ali Rıza Paşa halkın sağlığına, ekinlere ve hurmalıklara gelen zararın ortadan kaldırılması ve petrolün Şattülarap suyuyla karışmaması için gereken tedbirlerin alınmasını 20 Şubat 1913 tarihli telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. Dâhiliye Nezareti meseleyi 24 Şubat'ta Nafia Nezareti'ne ilettili. Nafia Nezareti'nden 11 Mart 1913 tarihinde gelen cevapta, Şattülarap suyunu içilemez ve kullanılamaz bir hale getirdiği anlaşılan petrolün Osmanlı sınırı dışında bir nehre bırakılmakta olduğu belirtildi. Bu hususta gereken önlemlerin alınması için her şeyden önce iki hükümet toprağından geçen bir nehrin, bu hükümetlerden biri tarafından diğerinin zararına olarak kullanılıp kullanılmayacağına devletler hukuku açısından saptanması gerektiği ifade edildi. Bu ancak Hariciye Nezareti aracılığıyla halledildikten ve söz konusu petrolün Şattülarap'a karıştırılmaması hususunun devletler hukuku kurallarına uygunluğu anlaşıldıktan sonra olabildi. Bundan sonra Basra'da bir mühendis, bir tarım ve iki sağlık görevlisi ve bir hukukçudan oluşan bir komisyon oluşturularak, incelemeler sonucunda hazırlanacak raporlara göre mesele çözümlenebilirdi. Gelişmeler Dâhiliye Nezareti tarafından Basra Vilayeti'ne de iletildi. Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın cevabı ise 24 Aralık 1913 tarihinde Hariciye Nezareti'ne ulaştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı nezdinde gerekli girişimlerin yapıldığını belirten Tevfik Paşa, kendisine cevap olarak gelen 22 Eylül 1913 tarihli açıklamanın suretini göndermiştir. İngiliz Dışişleri'nin bu yazısına göre, şirketin (The Anglo-Persian Oil Company) incelemeleri ve Muhammara'daki İngiliz Konsolosu'nun raporu gelmişti. Alınan bilgiye göre şirketin petrol tesisleriyle nehre olan her çıkışı özel petrol ayırıcılar ile donatılmıştı. Bundan dolayı petrolün tesislerden Şattülarap'a ulaşması imkânsızdı. Ancak yakın zamanda şirketin rafinerisinde bir kaza olmuştu.

Braim'deki şirket tesislerinin karşısında 60 bin galon petrol yüklü bir mavnaya batmıştı. Büyük bir olasılıkla şikayet edilen kirlenme batık kargodan sızan petrolden kaynaklanmaktaydı. Söz konusu kazadan beri başka bir şikayetin olmaması bu olasılığı güçlendirmekteydi.(Kocatürk 2011: 1450-1451)

İngilizler, Hindistan'a gidecek bir yol ararken Süveyş kanalını açmayı düşündüler. Fakat böyle bir durumun gündeme gelmesi boğazlar meselesini yeniden gündeme taşınması riskini doğurabilirdi. Buna meydan vermemek için demiryolu projesi üzerinde durdular. Akdeniz'in Basra körfezine demiryolu bir bölümünün de nehir yolu ile bağlanması fikri üzerinde yoğunlaştılar. Düşünülen yol İskenderun Körfezinden başlayıp Mezopotamya'ya, Bağdat civarına oradan da Dicle ve Fırat'ın buluştukları yer olan Kurna'ya ve Basra'ya ulaşacaktı. Fakat İngilizlerin asıl gündeminde olan bu proje Almanlar tarafından hayata geçirilecekti.(Kılıç 2014: 330) Denizlerdeki hakimiyeti dolayısıyla İngiliz nüfuzu, bölgede kendini gemileriyle göstermişti. Almanya ise 19. yüzyılın sonlarında başlayan ve zamanla İngilizlerin denizlerdeki hâkimiyetine kafa tutacak duruma gelmeden önce, bir kara gücü olarak bölgedeki nüfuz mücadelesine demiryolu ile katılacaktı.(Malhut 2013: 151) İngilizlerin Bağdat Demiryolu'na olan muhalefetlerini artırıyordu. Bilindiği gibi, İngilizleri her şeyden önce, Hindistan yolunun güvenliği açısından Basra Körfezi'nin denetimi ilgilendiriyordu. 1903 sözleşmesinin hemen ardından Konya ile Bulgurlu arasındaki ilk 200 kilometrelik bölüm, demiryolu yapımına uygun bir bölge olduğundan hızla tamamlanabilmişti. Ancak sonraki bölümler aşılması hayli güç olan Toros ve Amanos dağları nedeniyle yapımı en güç ve maliyetli olanlardı.(Özyüksel 2008: 246) Bir sonraki 38 kilometrelik hat, 1911 yılı ortalarında yapılabildi. 1912'de ancak Konya'dan Karapınar'a 290 kilometrelik bir hat uzatılabildi. Daha sonra güneyde bazı hatlar yapıldıysa da Bağdat demiryolunun tamamlanması Osmanlı İmparatorluğu zamanında mümkün olmadı.(Malhut 2013: 153)

Almanlar, 15 Haziran 1914 tarihinde, İngilizlerle de bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmaya göre; Basra, Bağdat hattının son noktası olarak kabul edilmekte ve Almanların Basra Körfezi'ne çıkmamaları öngörülmekte idi. Buna karşılık olarak da İngiltere, demiryolu yapımı sırasında engel çıkarmamayı, Bağdat ve Musul illerinde rakip ayrıcalıklar elde etmek için çaba göstermeyi yükümleniyordu. Buna karşı bir iyi niyet göstergesi olarak Bağdat Demiryolu Şirketi de, şirkete İngiliz sermayesinin katılmasını ve iki İngiliz müdür yönetiminde yer vermeyi kabul ediyordu. Ayrıca bu anlaşmaya göre; Bağdat ve Basra'da liman yapımında % 40 oranında İngiliz sermayesinin katılımı kabul edilmiş, İngilizler de, Mezopotamya'da nehir taşımacılığı için almış oldukları ayrıcalığa Alman sermayesinin % 20 oranında katkıda bulunmasına izin vermişlerdir. Bu arada Mezopotamya petroleri konusunda da İngiltere, Almanlara % 25 işletme payı tanımıştır. Emperyalist devletler, Bağdat Demiryolu yapımı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerindeki her türlü çıkarlarını garantiye almak için bütün güçleri ile yarış içinde olmuşlardır. Ancak kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, daha önce yapılan hesapları da altüst etmiştir.

I. Dünya Savaşı Sırasında Şattülarap'taki Faaliyetler

5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne İngiltere'nin harp ilân etmesine müteakip, İngiliz harp gemileri Şattülarap ağzındaki Fav Hisarını ve Bataryasını top ateşiyle tahrip etmişler ve Fav mevkiini işgal etmişlerdir.(Sakin 2010: 136)

Osmanlı Devleti kuvvet oluşturma işiyle meşgulken İngilizler, 14 Kasım 1914'te Basra'nın güneydoğusunda, Seyhan civarındaki Türk müdafaa mevzilerine taarruz ederek burayı zapt etmişlerdir. 17 Kasım'da daha gerideki ikinci müdafaa mevziini de ele geçirmişlerdir. Irak'ta 14 ve 17 Kasım muharebelerinin kaybedilmesi üzerine artık Basra'yı müda-

faa ve muhafaza imkânı bulamayan Osmanlı kuvvetleri, 19/20 Kasım gecesi Basra şehrini terk etmişler, bunun üzerine İngilizler, bir gece yürüyüşünden sonra 22 Kasım'da dirençle karşılaşmadan Basra'ya girmişlerdir. Altıncı İngiliz Fırkası, General Barrett kumandasında yeniden ileri harekete geçerek 9 Aralık 1914'te Kurna mevkiini kuşatıp işgal etmiştir. Kurna mevkiî Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yerde bulunduğu için askeri stratejisi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bunu bilen General Barrett, 17. Tugayı Kurna'da ordugâha yerleştirmiştir. Kurna'nın İngilizlerin kontrolüne geçmesi üzerine Dâhiliye Vekâletinde Aşiret ve Muhacir işleriyle meşgul olan Kurmay Binbaşı Süleyman Askerî Bey bir miktar seçme subay ile birlikte Basra'yı geri almak üzere Irak'a gönderilmiştir. Süleyman Askerî Bey ilk iş olarak 1915 Ocak ayı başlarında, Fırat ve Şattûlarap'ın batısında toplanan yaklaşık 10.000 Arap gönüllüden oluşan 35. ve 38. Tümenlerden 8 kadar taburu, Basra'ya doğru ilerletmiştir. İlk çarpışmadan sonra Süleyman Askerî Bey Basra şehrini geri almaya ve Kurna'daki İngiliz kuvvetlerinin geri dönüş hatlarını kesmeye karar vermiştir. Bu maksatla Şubat ayı içinde Fırat vadisindeki Nasıriye tarafında kuvvet toplamaya ve hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Nihayet Süleyman Askerî Bey, 11 Nisan 1915'te Bercisiyye ve Şuaybe'deki müstahkem İngiliz mevzilerine (General Townshend'in verdiği bilgilere göre 15–20 kadar dağ topu ve 20.000 kadar Arap ve Kürt-Türk kuvvetiyle) taarruz etmiştir. Türkler büyük kayıplara uğrayarak 3.000 şehit ve yaralı, 800 esir verip geri çekilmiştir. İngiliz ve Hint kıtalarının kayıpları da 1.000 ölü ve yaralıdır. Süleyman Askerî Bey, geri çekilme sırasında ümitsizliğe düşmüş ve Bercisiyye koruluğunda intihar etmiştir. Süleyman Askerî Bey'in vefatı üzerine Irak ve havalisi kumandanlığına, Kolordu Kumandanı yetkisiyle, Edirne'deki 2. Kolordunun 4. Fırkası kumandanı Albay Nurettin Bey tayin olunmuştur. 31 Mayıs günü General Townshend komutasındaki İngilizler, özel olarak oluşturulmuş bir filolitanın yardımıyla saldırıya geçmişlerdir. Amare işgal olmuştur. Kutü'l-Amare'yi ele geçiren General Townshend, 15 bin kişilik kuvvetiyle Kasım ayı ortasında Bağdat istikametinde ileri yürüyüşe başlamıştır. 22 Kasım'da Selman-ı Pak'ta Nurettin Paşa komutasındaki kuvvetlerle tekrar bir savaşa tutuşmuştur. Savaş çok kanlı olmuş, iki taraf da ağır kayıplar vermişlerdir. Neticede İngilizler yenilerek geri çekilmeye mecbur olmuşlardır. Bu durumda 3 Aralık'ta Kutü'l-Amare'ye sığınmışlardır. Albay Nurettin komutasındaki Türk ordusu ise 7 Aralık'ta İngiliz kuvvetlerini Kutü'l-Amare'de tamamen kuşatmıştır. Kuşatma yaklaşık 5 ay sürmüştür. 5 ayın sonunda General Townshend, elinde bir peksimet bile kalmadığını görmüş ve 29 Nisan 1916'da teslim olmuştur. Fakat bu başarıyı devam ettirememiş ve bölgedeki kuvvetlerini başka tarafa kaydırmıştır. Neticede meydana gelen gelişmeler İngiltere'nin Orta Doğu'ya iyice yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum ise Orta Doğu'nun bugünkü şekillenmesinin başlangıcını oluşturmuştur. (Sakin 2010: 135-150)

İran'ın Irak Politikasında Şattûlarap Suyolu Sorunu

Irak, I. Dünya Savaşı sonunda İngiliz mandası altında 23 Ağustos 1923'te yarı bağımsız bir devlet oldu. İran İngiliz denetiminde de olsa Şattûlarap üzerinde Irak denetimini reddetti ve nehri kullanan gemilerinden nehirden geçiş ücreti vermemelerini istedi. İran, telveg prensibinin (nehrin ortasını sınır alma) iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia etti. Irak bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığında, sadece sınır komisyonunun bitmemiş işini değil, aynı zamanda Osmanlı ve İranlılar arasındaki birçok tarihi İran'ın Irak Politikasında Şattûlarap Suyolu Sorunu ihtilafları da devraldı. (Yıldırım 2007: 327)

Irak'ın 1929 yılında İran tarafından tanınmasından hemen sonra, iki ülke ilişkilerini direk olarak hükümetler vasıtasıyla yürütmeye başladılar. Bağımsızlıktan sonra Irak'ta İngiliz etkisi azalınca İran, Basra limanının bulunduğu Şattûlarap'ta, nehir trafiği ve genelde Basra ve Körfez arasındaki sınırların yeniden gözden geçirilmesi talebinde bulundu. Kral Faysal

22 Nisan 1932 de İran'a bir ziyaret yaparak, ziyarette İran tarafı Şattülarap'ta telveg Sataranç Tahtasında İran "Nükleer Program" prensibinin uygulamasını isteyecek, bu öneri Irak tarafından reddedilecekti. Irak'ın bağımsız devlet olmasından itibaren Irak ve İran, Şattülarap Suyolu üzerindeki anlaşmazlıkları direk görüşmeler yolu ile çözemediler. Birçok pazarlık teşebbüsünden olumlu bir sonuç alınamadı. Çünkü İran, Irak'ın Şattülarap'ın tamamını kontrolünü teklifini kabul etmeyip telveg hattının geçerli olmasını istiyordu. İki taraf da konuyu Milletler Cemiyeti Konseyine getirme konusunda anlaştılar. Milletler Cemiyeti Konseyi sorunun ülkeler arasında direk görüşmelerle çözülmesi tavsiyesinde bulundu ve taraflara yardımcı olmak gayesi ile İtalyan delegesi Baron Alosi'yi, raportör olarak atadı. Baron İran'ın Irak Politikasında Şattülarap Suyolu Sorunu Alosi'nin sorunun çözümü için Şattülarap'ın milletlerarası nehir (bütün ülkelere açık) kabul edilmesi teklifine iki taraf da yanaşmadı. Irak konuyu, tavsiye kararı vermesi için Milletlerarası Adalet Divanı'na götürmeyi teklif etti, fakat İran bu teklifi kabul etmedi.(Yıldırım 2007: 328-330)

İran-İrak Savaşı

Birbirleri ile komşu iki Ortadoğu devleti arasında 1980 yılı sonbaharında başlayan savaşın sebeplerini birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar, Basra Körfezindeki egemenlik mücadelesi, Şattülarap üzerindeki kontrol hakları ve etnik-dini sebepler olarak özetlenebilir.(Erendil 1982: 120) Petrol gibi sular üzerindeki mücadelelerde Ortadoğu'da istikrarsızlık sorunu olarak ortaya çıkmıştır.(Yıldız 2004: 264)

İki ülke arasında en ciddi sorunlardan biri yıllardır devam eden Şattülarap üzerindeki egemenlik sorunu ya da kısaca sınır sorunuydu. Zira iki ülke arasında 1975 Martında imzalanan Cezayir Antlaşması ile başta Kürt sorunu ve su yolunun denetim sorunu olmak üzere pek çok sorun çözüme kavuşturulmuş olsa da Saddam zorunlu şartlar altında imzaladığını iddia ettiği bu antlaşmadan memnun kalmamıştı. Dolayısıyla Irak, 1979 Şubatında gerçekleşen devrimden sonra İran'da ortaya çıkan kargaşa ortamından yararlanarak 18 Eylül 1980'de Cezayir Antlaşması'nı tanımadığını açıkladı.(Arı 2007: 545)

İran'ın iç karışıklıklarından faydalanan Irak'ın bu su yolunun kontrolünü ele geçirmek için 20 Eylül 1980'de İran'a saldırmasıyla savaş başladı.(Atalay 2001: 335) İran, Irak'a karşı sürdürdüğü harekate başlayabilmiş ve Irak'ın ele geçirdiği İran topraklarını parça parça geri almıştır. İran-İrak Savaşı, iki devletin sınır boyuna yaydığı ve zaman zaman belirli kesimlerde toplayabildiği kuvvetlerle büyük stratejik uygulamalardan uzak manevra taktikleriyle kronikleşmeye başladıktan sonra Şehirler Savaşı ve Körfez Savaşı adıyla tarihe geçen yeni bir özellik göstermiştir. İran-İrak arasındaki mücadelenin Basra Körfezinde geçen bölümü askeri ve siyasi literatürde Körfez Savaşı olarak yer almıştır.(Erendil 1982: 129)

1988'de ateşkes görüşmeleri sonucu iki ülkede büyük mal ve can kaybına sebep olan savaş sona erdirildi. İran-İrak savaşı esnasında Saddam Hüseyin, Kuzey Irak'ta yaşayan Kürtler ve Türkmenler için kimyasal silah da kullanarak binlerce direnişçi öldürttü.(Atalay 2001: 35) Diğer taraftan Irak'ın İran petrolünü taşıyan tankerlere saldırması, Kuveyt havayollarına ait bir uçağın İran'a kaçırılması, bir Amerikan muhabirinin mayına çarparak yara almasına misilleme olarak ABD'nin İran'a ait iki petrol platformunu vurması ve bir Amerikan donanmasına ait bir kruvazörün İran'a ait bir yolcu uçağını düşürerek 290 sivilin ölümüne neden olması 1988'in önemli olaylarıydı.(Arı 2007: 551)

Körfez Harbi

Körfez Krizi, 2 Ağustos 1990 günü Irak askeri birliklerinin, Kuveyt sınırını geçerek burayı işgal etmesiyle başlamıştır. Bir anda uluslararası arenada şaşkınlık uyandıran ve şok etkisi yapan kriz çok kısa süre içinde uluslararası krize dönüştü.(Efegil 2002: 47) 3 Ağustos 1990 günü Milli Güvenlik Kurulu Irak'ın Kuveyt'ten hemen ve koşulsuz olarak çıkmasını istemiş, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 6 Ağustos 1990'da kabul ettiği Irak'a ekonomik ambargoya da 7 Ağustos'ta katılmıştır. Türkiye bu kararla birlikte Kerkük-Yumurtalık boru hattını da kapamış ve böylece Irak'ın günde 1,5 milyon varil petrol ihraç imkanını elinden almıştır. Bunun dışında Irak'a yapılan ihracat da sona erdirilmiş, ayrıca Türkiye üzerinden üçüncü ülkelerin Irak'a yaptıkları ihracat da sona erdirilmiştir.(Bölükbaşı 2002: 93) Birleşmiş Milletlerin ambargosu neticesinde Türkiye ile Irak arasında ticaret neredeyse durmuştur.(Aras 2004: 171)

İran ile savaş, Kuveyt'in işgali ve müttefik orduların saldırıları sırasında Arap ülkeleri içinde yalnız Ürdün, Irak'ın yanında yer almış ve bütün gücüyle onu desteklemiştir. 17 Ocak 1991'de başlayan ve yaklaşık bir ay kadar süren Körfez Savaşı sonunda Irak Kuveyt'ten çıkarıldı. Savaş sonunda Irak büyük zarara uğradı.(Atalay 2001: 35-284)

KAYNAKÇA

AKTAŞ, Eşan, "Ulaştırma Politikaları ve Demiryolları", 2. Uluslararası Demiryolu Kongresi, İstanbul, 1997.

ARAS Bülent, Irak Savaşı Sonrası Ortadoğu, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004.

ARI Tayyar, Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2007.

ATALAY İbrahim, Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2001.

BÖLÜKBAŞI Süha, Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu, Dış Politika Enstitüsü, Ankara.

DEMİR, Ali "İran'ın Basra Körfezini Bloke Etme İhtimali ve Hürmüz Boğazından Geçişlerin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi", Savunma Bilimleri Dergisi, 2014.

EFEGİL Ertan, Körfez Krizi ve Türk Dış Politikası Karar Verme Modeli, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2002.

EFEGİL, Ertan "İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar",Ortadoğu Analiz, Sayı:48, 2012.

EKİNCİ İlhan, Fırat ve Dicle'de Osmanlı İngiliz Rekabeti, Asil Yayıncılık, Ankara, 2007.

ERENDİL Muzaffer, Çağdaş Orta Doğu Olayları, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

GÜNER İbrahim-ERTÜRK Mustafa, Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2005.

GÜNEY İbrahim, Komşu Ülkeler Coğrafyası, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2003.

KAYA KILIÇ Selda, " 19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2014.

KIZILKAYA Oktay, “ XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezinde Uluslararası Hakimiyet Mücadelesi”, Turkish Studies-International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Tukic, Ankara, 2013.

KOC AOĞLU Mehmet, Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu (Parçalanmak İstenen Topraklar ve İstismar Edilen İnsanlar), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

KOCATÜRK Önder, “ İngiliz Vapurlarının Osmanlı Devleti Egemenliğindeki Kur-na’ya Girmesi Meselesi”.

KOCATÜRK Önder, “İngilizlerin Irak ve Basra Körfezindeki Faaliyetleri (1913-1914)”, Turkish Studies-International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Tukic, 2011.

MALHUT Mustafa, “Mezopotamya Üzerinde İngiliz-Alman Nüfus Mücadelesi”, Tarih Okulu, Sayı: XVI, 2013.

MEMİŞ Ekrem, Kaynayan Kazan Ortadoğu, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Başbakanlık Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 130, İstanbul, 2015.

ÖZYÜKSEL Murat, “ İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman-İngiliz Nüfus Mücadelesi”, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:38, 2008.

SAKİN Serdar, “ Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar”, Akademik Barış, Sayı:7, 2010.

YILDIRIM Zafer, “ İran’ın Irak Politikasında Şattülarap Suyolu Sorunu”, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Dergisi, 2007.

YILDIZ Yavuz Gökalp, Oyun İçinde Oyun Büyük Ortadoğu, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2004.

**MƏHƏMMƏD NİDAİ VƏ ONUN
“MƏNAFEÜN-NAS” ƏSƏRİNİN BAKI NÜSXƏSİ**

**MEHEMMED NİDAİ VE ONUN “MENAFÜN-NAS”
ESERİNİN BAKÜ NÜSHASI**

**MUHAMMED NİDAİ AND BAKU EDITION OF HIS
“MENAFÜN-NAS” WORK**

**МЕХМЕД НИДАЙ И БАКИНСКОЕ ИЗДАНИЕ ЕГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ «МЕНАФЮН-НАС»**

Sonaxanım Hamidqızı HADİYEVA*

Öz

Muhammed Nidai, 16. yüzyılın Türk doktor ve yazarlarıdır. O teorik ve amprik bilgisini kendisine ait "Manafeun-nas" eserinde kullanmıştır. Bununla birlikte tıp tarihinin en iyi bilinen temsilcileriden olan Galen, İbn Sina, Şarafuddin, Şemseddin ve adı geçen diğer önemli bilginlerin değerli kaynaklardan yararlanmışır. Bu durum bir kez daha tıp tarihini kanıtlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Nidai, “Menefeün-Nas”, Türk doktor, ilaç

Abstract

Mehammed Nidai is turkish doctor and writer of the 16th century. He has used his own theoretical and empiricial knowledge in his “Manafeun-nas” work. Besides, he used valuable sources of the most well known representatives of the history of medicine like Hippocrates, Galen, İbn Sina, Sharafaddin, Agshamsaddin other scientist and mentioned their names. This fact, once more proves in the history of medicine.

Keywords: Muhammed Nidai, “Menefeün-Nas”, Turkish doctor, medicine.

* Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi M. Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsü.
Bakü/AZERBAIJAN.

Şərq tibb tarixinə nəzər saldıqda, Misirdə, Çində, Hindistanda, Orta Asiyada, Türkiyədə, Azərbaycanda və digər Şərq ölkələrində hələ qədim zamanlardan insanların öz fiziki nasazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün çalışıb yollar axtardığının, əsasən təbii vasitələrdən: bitki və heyvan mənşəli maddələrdən dərmanlar hazırladığının şahidi olur. Zaman keçdikcə, bu sahədə inkişaf getdiyini, yeni müalicə üsullarının kəşf olunduğunu, sadə dərmanlardan mürəkkəb dərmanlara keçid aldıklarını görürük. Göründüyü kimi, hər xalqın içindən bu sahədə fərqlənən insanlar təbib kimi yetişmiş, hər kəs öz təcrübələrini risalələr şəklində yazmış və bu əsərlərin üzvü dəfələrlə köçürülmüş, növbəti nəsillərdəki həkimlər də həmin əsərlərdən istifadə etmişlər. Bu əsərlərdən bir çoxu zamanın gərdsinə tab gətirə bilmədiyi üçün itib-batmış, bəziləri əlyazmaları qoruyub saxlayan böyük şəxsiyyətlərin səyi nəticəsində bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda minlərlə ərəb, fars və türkdilli dəyərli əlyazma saxlanılır ki, bunların 400-dən çoxu tibbə aiddir. Bu əlyazmalardan biri də “Mənafeün-nas” (9) əsəridir ki, onun müəllifi olan XVI əsr şair, alim və təbib Məhəmməd Nidainin həyatı haqqında çox az bilgimiz vardır. təkcə tarix üzrə elmlər doktoru, professor Fərid Ələkbərlinin tədqiqatlarında adı çəkilmişdir. Türkiyədə isə Nidainin demək olar ki, bütün əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqata başlarkən Əlyazmalar İnstitutunda əlimizə ilkin keçən M.T.Bursalının İstanbulda çap olunmuş “Osmanlı müəllifləri” (2) kitabı oldu ki, burada Nidai haqqında kiçik qeydə rast gəldik. Müxtəlif türk mənbələrində Nidainin həyatı ilə bağlı dəyərli fikirlər verilmiş, adı müxtəlif cürə hallanmışdır: Mehmed Nidayi, Derviş Nidai və s. “Türk Dünyası Ortak Edebiyatı: Türk dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi”ndə (8) şair təbibin əsl adının Şaban olduğu, doğum və ölüm tarixlərinin bilinməməsi, amma Füzuli ilə eyni illərdə yaşaması qeyd edilir, əsərlərindən alınan bilgiyə istinadən atasının Misirdən Qüdsə, Qüdsdən də Ankaraya köçməsi, Şabanın Nidai Əfəndi və Kaysunzadə kimi tanınması, Kaysunzadələrlə qohumluğu, bir çox mənbələrdə digər təbib Mahmud Kaysunzadə ilə səhv salınması bildirilir və Nidainin Kırım xanlarından Sahib Gəray xanın xocası olması, Qanuni Sultan Süleymana elçi olaraq göndərilməsi, onun əleyhinə yaranan dedi-qodular üzündən Krıma dönrəkən xan tərəfindən zindana atılması, yeddi il zindanda qalması, həbsdən çıxandan sonra yüz yaşını keçmiş mübarək bir pirdən tibb elmini öyrənməsi, daha sonra Konyaya gedib şahzadə Səlimə xidmət etməsi, Mövləvi təriqətinə girməsi, Səlim taxta keçəndə onunla birlikdə İstanbula gəlib həkimbaşılığa təyin edilməsi kimi məsələlər işıqlandırılmışdır (8, s. 612).

Türk tədqiqatçılarından Nurten Çankayanın məqaləsində də bəzi məsələlər açıqlanır. O, Nidainin təxminən 1530-cu ilə yaxın zamanda doğulduğunu, ilk təhsilini Ankarada aldığı, təhsilini artırmaq üçün Krıma gəldiyini, burada Sahib Gəray xana (1532-1551) yaxın olub, Rəmmal xoca kimi tanındığını, onun dostluğunu qazandığını və məlum detalları qeyd edir. (3, s. 835).

Fatma Meliha Şenin məqaləsindən müəllifin dövrü, həyatı və yaradıcılığı haqqında bir çox məlumatlar əldə edirik. Müəllif yazır: “Qanuni Sultan Süleyman (1520-1566) və oğlu II Səlimin (1566-1574) hakimiyyətləri zamanında yaşayan Nidai haqqında şairlər təzkirələri və dövrün qaynaqlarında qeyd yoxdur. Onun həyatı haqqındakı bioqrafik çalışmalara daha sonra yazılmış araşdırma və tədqiqatlarda yer verilir. Bu məlumatların qaynağı da böyük ölçüdə Nidainin öz əsərləridir” (7, s. 149).

Göründüyü kimi, mənbələrdə fikir eyniliyi olduğu qədər fikir müxtəlifliyi də çoxdur. Nidainin doğum tarixinin 1509 ilə 1530 arasında dəyişməsi təbii ki, burada ikinci bir adamın varlığından xəbər verir. Belə ki, bir sıra mənbələrdə Nidainin digər bir Kaysunzadə ilə

qarışdırılması məsələlərə qaranlıq gətirir. Hər ikisinin təbib olması, əsər yazması, həkimbaşı kimi çalışması və s. məsələlər nə qədər araşdırılsa da, hətta Adnan Adıvar (1) bu məsələdə əhatəli açıqlama versə də, yenə də müəlliflər qəti qərara gələ bilməmişlər. Hətta 1990-cı il martın 14-də “Həkimbaşı Kaysunzadə Məhəmməd Əfəndi və Ankaralı şair Həkim Nidai Konqresi” də keçirilmişdir. Görünür, Nidainin həyat və yaradıcılığının hələ də yeni tədqiqatlara ehtiyacı vardır.

Nidai yaradıcılığından danışarkən, əsərlərini üç qrupa ayırmaq lazımdır. Şair Nidaidən söhbət gedirsə, onun təsəvvüfə aid mənzumələrini tədqiqata cəlb etmək lazım gəlir. Bu bizim mövzumuzdan kənar olsa da, hər halda, Nidainin şəxsiyyətini açıqlamaq baxımından diqqətimizi çəkir. Mövləvilik təriqətini seçən və bu yolda yetişən Nidai sağlığında təsəvvüfə aid əsərlərlə şair kimi tanınmışdır. “Mənafeün-nas” əsərindəki qeydinə görə, hələ “zində olarkən 22 mənzumə yazmışdır” və yaqin ki, əvvəllərdə yazdığı əsərləri də vardır. Şairin təsəvvüfi mənzumələri Türkiyədə tədqiqata cəlb olunmuşdur ki, ən məşhurlarından biri “Gənci-əsrari-məna”dır. Özünün yazdığına görə, Allahı düşünərkən, bəsirət gözü ilə onun varlığını hiss edərək, yuxuya getmiş, rəyada onun əlinə bir kitab verilmiş və oyandıqda dualar edərək həmin bu əsəri yazmağa başlamışdır. Kitab on bəbdır və hər bəbdə üç hekayə vardır. Hər hekayədə bir hərfə başlayan kəlmələrdən söhbət açılır. Birinci və otuzuncu hekayələr “Mövludi-nəbi” və “Merac”a aid olduğundan müəllif onları eyni hərfə başladığı üçün bir hesab edib, bu minvalla 29 hərfə aid kəlmələrdən bəhs açmışdır. Əsər “Dər bəyani- hürufi-təhəccı” adlı bir əlifnamə ilə başlayır.

Nidainin ikinci qrupa daxil olan əsərləri tarixi mövzudadır. Həm mənsur, həm mənzum şəkilə qələmə alınmış bu əsərlərdə müəllif yaşadığı dövrün mənzərəsini yaratmışdır. Türk mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə “Mədinədə Arif Hikmət bəy (1786-1859) kitablığında bir kitabda Nidainin eyni dönmədən bəhs edən üç kiçik əsərinin olan bir kitabı da vardır”. Kitabın birinci bölümü 25 vərəqdə yerləşən 527 beytlik “Nüsrəti-qəzayi-Sahib Gəray xan”, ikinci bölümü 20 vərəqdə 416 beytlik Sahib Gərayın İslam Gəray ilə mübarizəsini əks etdirən “İn əhvali-Sahib Gəray xan”, üçüncü bölümü 280 beytlik “Əhvali-Sahib Gəray xan və vəfati-İslam Gəray Sultan”, dördüncü bölümü 10 vərəqdə 220 beytlik “Mübaligəyi-ilahiyyat”, beşinci bölümü 11 vərəqdə yerləşən 215 beytlik “Lətifeyi-bənginameyi-münasibi-hali-ma” adlı əsərlərdir.

Məhəmməd Nidainin üçüncü qrup əsərləri təbabətə aiddir. Tədqiqatımıza uyğun olaraq Məhəmməd Nidainin tibbi əsərləri bizim üçün daha önəm kəsb edir. Nidai, demək olar ki, bütün tibbi əsərlərini II Sultan Səlim xana ithaf etmişdir. Yuxarıda Nidainin həyatını araşdırarkən bu əsərlərə müraciət olunmuşdur. Nədənsə, müəllifin “Dürri-mənzum” əsəri daha çox diqqəti çəkmiş, haqqında xeyli məqalə yazılmışdır. Ölkə P. Və Direkçi B. yazır: “Dürri-mənzum” Nidainin “Mənafeün-nas” əsərinin qısaldılıb nəzmə çəkilmiş şəkli olaraq bilinməkdədir. Bir çox nüsxəsi olan əsərin bəzi qaynaqlarda “Əd-dürrül-mənzum” (Köker və Sakallı, 1990, 25) şəklində isimləndirildiyini də görürük. Ancaq kataloqlarda əsərin “Mənafeün-nas” adıyla yer aldığı da göstərilir (Ay: 2000, 19). Araşdırmaçıların əsərin nüsxələri üzərində müxtəlif çalışmaları görünür. Ahmet Hulusi Köker və Talet Sakallı əsərin Türkiyə kitabxanalarında 56 nüsxəsi olduğunu bildirir...” (5). Qaynaqlarda “Dürrül-məknun”, “El-mi-tibdan Kaysunzadə risaləsi”, “İntihabi-risaleyi-tibb”, “Kitabi-tibb”, “Müxtəsər”, “Röv-zətün-nisa”, “Risaleyi-lətifeyi-mükeyyifət”, “Risaleyi fit-tibb”, “Risaleyi-tibb”, “Tərcümeyi-nəzmi-Loğman həkim”, “Əl-tibbün-nəbəvi” kimi əsərlərin adı çəkilir. “Dürrül-məknun”un ərəb dilində olduğu üçün Nidainin olmaması ehtimalı vardır.

Türkiyə tədqiqatçıları da Nidainin tibbi əsərlərindən “Mənafeün-nas”ı da tədqiqata cəlb etmişlər. Fatma Məlixə Şenin məqaləsindən görünür ki, onun haqqında bəhs açdığı “Mə-

nafeün-nas” 60 babdan ibarətdir. Onun istifadə etdiyi ədəbiyyatlara nəzər saldıqda, S.Özçelik və H.Özcanın Məhəmməd Nidainin “Mənafeün-nas” əsərinin Səlcuq Universitetində, Sosial bilimler İnstitutunda, Konyada 2007-ci ildə nəşrə hazırladıqlarını, lakin bu tezin çap olunmadığını öyrənirik (6, s. 154). Əsərin 53 vərəq olduğunu və Türkiyədəki bəzi nüsxələrin bizdəki “Mənafeün-nas”ın tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alsaq, əsərin Bakı nüsxəsinin daha mükəmməl olduğu qənaətinə gəlmək olar. Ahmet Acıduman da bu əsəri tədqiqata cəlb etmiş, geniş həcmli məqalə yazmışdır (13).

Nidainin “Kitabi-tibbi-mənzum” (Bakı nüsxəsi) adından göründüyü kimi mənzum şəklindədir və şeirlər toplusunu xatırladır. Sanki əvvəlki əsərin nəzmə çəkilməmiş variantıdır. Əlyazmalar İnstitutunda B-6359/31348 şifrəsi altında saxlanılan əlyazma 22x17 sm ölçüdə və 22 vərəq həcmindədir, qara mürəkkəblə yazılmışdır. Əvvəlinci şeirin altında “Səbəbi-təlifidəvayi Sultan Səlim” sözləri yazılmışdır. Bu mənzum tibbi əlyazmada 50-dən artıq şeir vardır ki, müxtəlif dəvalara, məcunlara həsr edilmişdir (10).

Tibbi əsərdən biri də vəba xəstəliyindən bəhs edən “Rəbiüs-səlam”dır. “Mənafeün-nas” kimi onun da girişi mənzumdur. İki nüsxəsi vardır (4, s. 174).

Qaynaqlarda Nidaiyə aid edilən bir sıra tibbi əsərlər vardır ki, onların hamısını tutuşdurub müəllifin ümumilikdə neçə əsəri olduğunu bilmək olar. Çünki, tibbi kitab elədir ki, kimə hansı hissə daha çox lazım olubsa, onu köçürüb və ya əsərin həmin hissəsini götürmüşdür. Digər tərəfdən Nidainin tibbi əsərlərində şeirlər də yer alır və ola bilsin ki, kimsə həmin hissəni özü üçün köçürmüşdür. Beləliklə, müxtəlif adlar altında yarıməsərlər meydana gəlmişdir: “Dürrül-məknun”, “Elmi-tibdən Kaysunzadə risaləsi”, “İntihabi-risaleyi-tibb”, “Kitabi-tibb”, “Müxtəsər”, “Nəsihətnamə”, “Rövzatin-nisa”, “Risaleyi-lətifeyi-mükəyyifat”, “Risale fit-tib”, “Risaleyi-tibb”, “Tərcümeyi-nəzmi-Loğman Həkim”, “Əl tibbün-nəbəvi” və s. (7, s. 155-156). “Kitabi-tibb”, “Risale fit-tib”, “Risaleyi-tibb” adlı əsərlərin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan mənzum tibbi risalə olduğunu güman etmək olar. “Tərcümeyi-nəzmi-Loğman” və “Nəsihətnamə” institutda saxlanılan “Mənafeünnas”ın Bakı nüsxəsinin hissələridir.

Ümumilikdə tibb tarixində araşdırma apardıqda üç “Mənafeünnas”a rast gəlinir: I əlyazma Məhəmməd Nidainin məlum əlyazma əsəridir ki, institutda B-6293/30052 şifrəsi altında saxlanılır. II əlyazma institutda D-711 şifrəsi altında saxlanılır ki, göy-boz cildə tutulmuşdur. Qara mürəkkəblə yazılmış, 32x21 sm ölçüdə və 143 vərəq həcmindədir. Sonda 1299-cu il tarixi qeyd edilmişdir. Əlyazmadakı qeyddən məlum olur ki, əsər Salih Nidainin əsəridir və türk dilində, erməni əlifbasında olan bir əlyazmadan köçürülmüşdür. (12, vər. 143a). III “Mənafeünnas” isə fars dilindədir. İranda çap olunmuş əlyazma kataloqunda verilən məlumata görə Tehrandə Məclis kitabxanasında saxlanılır, IX əsrdə Təbib Yəhya ibn Səd tərəfindən yazılmışdır.

Məhəmməd Nidainin tədqiqata cəlb etdiyimiz “Mənafeünnas”ın Bakı nüsxəsi 111 vərəq həcmində, 22x16 sm ölçüdədir, qara mürəkkəblə, aydın nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Qurani-kərimdən götürülmüş ayələr, dualar, babların nömrəsi, bəzi məcunların, şərabların adı və s. qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Ara-sıra bəzək qoyulan qırmızı nöqtə-vergüllər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, kitabda heç bir xüsusi bəzək və ornament yoxdur. Səhifələrin kənarlarında xırda xətlə ara-sıra bəzi qeydlər edilib ki, bu da katibin xətti deyildir. Əsərin girişi şeir şəklində Əlyazmalar İnstitutunda B-1493 şifrəsi altında saxlanılır, 17x11 sm ölçüdə və 8 vərəq həcmindədir. Belə başlayır: Ey həkimü əlimi-ləmyəzəli, Elmi-hikmətdə kamilü əzəli. Hikmətin bəhri dolu gövhərxas, Neçə loğmanı eylədin gəvvəs (9, vər. 1b). Əsər belə bitir: “Bu mübarək nüsxənin köçürülməsi Gəfur və Qadir Allahın həqir və möhtac qulu Seyid Məhəmməd ibn Bəxtiyar tərəfindən tamamlandı. Allah onun günahlarını

bağışlasın (yenə orada, vər. 111a).

Nidainin “Mənafeünnas” əsərinin ikinci bir nüsxəsi də Əlyazmalar İnstitutunda B-274/11511 şifrəsi altında saxlanılır. Bu nüsxə Əttar Səlyani tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazma qara cildə tutulmuşdur, 21x17 sm ölçüsündə, 128 vərəq həcmindədir. Əsas nüsxədən fərqli olaraq, burada ancaq qara mürəkkəbdən istifadə edilmişdir. Bu əlyazmalar arasında cüzi fərq nəzərə çarpır ki, bu da fonetik dəyişikliklərdən, Əttar Səlyani tərəfindən bəzən bir sözün və ya sadəcə köməkçi nitq hissəsinin əlavə edilməsindən ibarətdir (11).

Türkiyə kitabxanalarının bir çoxunda nüsxələri saxlanılır ki, bu da onun çox istifadə olunan əsər olduğunu göstərir. “Mənafeün-nas” üzərinə tez çalışmaları yapılmışdır”. Bəzi qaynaqlar “Mənafeünnas”ın 55 bölmədən ibarət olduğunu yazır (8, s. 612).

Məhəmməd Nidainin tədqiqata cəlb olunan “Mənafeün-nas” əsəri özündən əvvəlki həkimlərin tibbi bilik və təcrübələrinə münasibətdə də maraq doğurur. Əsərin girişində müəllif tez-tez Quran ayələrinə, dualara, Məhəmməd (s) peyğəmbərin hədislərinə müraciət edir. Bu sitatlar həm də tibbə aid qeydlərlə növbələşir. Nidai “Əraf” surəsinin 31-ci ayəsinə müraciət edir: “Yeyin, için, əmma israf etməyin, çünki Allah israf edənləri sevməz”. Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə müraciət edən müəllif “Əl-elm ilmani: elmül-əbdan sümmə elmül-ədyan” hədisini misal göstərir və tərcüməsini də verir: “Yəni, elm iki dürlüdür: biri bədən elmi və diri din elmidir. Əmma bədən elmini əvvək zikr elədi. Anınçün ki, bir kişi xəstə olsa, əqli və könü şikəst olub, bədəni zəif olub süst olur, din elmi təhsil etməz” (9, vər. 4a). Təbabətin gərəqli elm olduğunu, müalicənin, dərman vasitələrinin insanlara faydası olduğunu qeyd edən Nidai qəzavü qədəri də unutmur, şəfanın Allah-təala tərəfindən iznli olduğunu diqqətə çatdırır və bəzi misallarla onu sübut etməyə çalışır. Daha sonra yenə də Məhəmməd peyğəmbərdən sitat gətirir.

“Mənafeün-nas” əsərinin əvvəlində bir çox xəstəliklərin müalicəsində lazım olan dəvaları göstərən Nidai, eyni zamanda əsərin sonunda ayrı-ayrı bablarda müxtəlif növ dərman vasitələrini təqdim edir. Məcun babında “Məcunən-Nəbiyyi-əliyəssəlam”ı təqdim edir. Müəllif xəlv olunmuşların Allah-təalanın qəzavü qədərinə tabe olması faktları ilə Qurani-kərimdə faili-muxtar kimi təqdim etdiyi insanın əqlinin, təfəkkürünün qüdrətini, idrakının aliliyini də ön plana çəkir. Hiss olunur ki, Nidai insanlara təkcə öz fikrini deyil, təbabətlə dinin vəhdətindən yaranan qüdrəti göstərmək istəyir. Əsərdə “Həq-təala bu elmin əsrarını həkəməyə bildirmişdir”, “Bunlar xeyrənnasdır”, “Onlar insan bədəninə nə xəstəlik üz versə, onu aradan qaldırarlar” və s. fikirlərlə yanaşı, həm də müəllifin təəssüfə ehsidilir: “Əmma zəmanumuzda təbib-i-haziq az qalmışdır. Olanlar dəxi padşaha mənsub olub astana səadətindən bir an iraq olmazlar və kənar yerlərdə təbibə ehtiyacların nəhayəti yoqdur. Və vilayət vardır ki, təbib bulunmadığından geyri-tibbə mütəəlliq bir risalə bulunmaz və kitabı-tibb bulunursa, kimi ərəbidir və kimi farsidir. Xəlv iştixracdan acizlərdir. Ol səbəbdən safi türki-də bu müxtəsəri qələmə götürdük və anı ”Mənafeün-nas” dedik, ümiddir ki, mənafeün-nas olub xeyir-duayla yad edələr. Və bu kitabı altmış bab elədik ta ki, bir dərd için dəva lazım olursa, ol bablardan məlum edüb, qanda ola deyü, zəhmət çəkməyələr” (yenə orada, vər. 4b-5a). Yəqin ki, Nidai burada tibbi əsərlərin ərəb və fars dilində olduğunu, türkcə tibbi risalənin olmadığını təəssüflə qeyd edərkən və təmiz türk dilində müxtəsər bir əsər yazdığını bildirərkən ancaq müəyyən bir ərazini nəzərdə tutmuşdur. Çünki biz tibb tarixinə nəzər saldıqda, Nidaidən əvvəl türkcə yazan müəlliflərə rast gəlirik və elə “Mənafeünnas” əsərini yazarkən ən çox öz həkimlik fəaliyyəti zamanında təcrübədən keçirdiyi üsullardan və hazır-ladığı dərmanlardan istifadə edən müəllif in, yeri gəldikcə özündən əvvəlki məşhur həkimlərin yazdıqlarına da istinad etdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, Nidai bəzi qədim üsulları və dəvaları göstərərək, onların əvvəllər kimlər tərəfindən istifadə edildiyini də diqqətə çat-

dırmışdır. Nidai əsərdə Hippokrat, Calinus, Əflatun, İbn Sina, Yəqub həkim, Şərafəddin, Ak Şəmsəddin və s. kimi böyük həkimlərin təcrübəsinə də müraciət etmiş, eyni zamanda onlardan bəhrələndiyini diqqətə çatdırmışdır. Bütün bu deyilənlərdən görünür ki, Nidainin “Mənafeün-nas” əsəri, doğrudan da, tibb tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir.

Əsəri oxuduqca, doğrudan da müəllifin insan orqanizmi haqqında, onda baş verən xəstəliklər və bu xəstəliklərin müalicəsi haqqında yüksək biliyə malik olduğunu şahidi oluruq. Nidai burada öz dövründə məlum olan bütün bilikləri ümumiləşdirməyə çalışmış və nəhayətdə doğrudan da sanballı bir əsər yazmışdır ki, özünün qeyd etdiyi kimi həkim olmayan ərazilərdə bu kitabdan istifadə etməklə bir çox xəstəlikləri aradan qaldırmaq, hətta bir sıra xəstəliklərin baş verməməsi üçün əvvəlcədən profilaktik tədbirlər görmək mümkündür. “Mənafeün-nas”ı tibbi-bioloji biliklər, xüsusən, xəstəliklər baxımından da digər tibbi əsərlərlə müqayisə etdikdə oxşar və fərqli cəhətlərlə rastlaşırıq.

Nidai “Mənafeün-nas”da daxili xəstəliklərdən (zeyqən-nəfs və s.), infeksiya xəstəliklərdən (yərqan-sarılıq), böyrəkdə, sidik kisəsində və sidik yollarında olan potoloji hallardan və onların aradan qaldırılması yollarından əhatəli bəhs etmişdir. Gövdədə olan yellərdən söz açarkən, Nidai bu xəstəliyin qarışıqların bir-birinə müxalifətindən əmələ gəldiyini bildirərək yazır ki, bu rənc bədəndə daim gəzər gah maddə kimi yumalanır, gah qulunc kimi, gah bəvasir kimi, gah da qasıq yeli kimi təzahür edir.

Nidainin “Mənafeün-nas” əsərində ən çox cərrahi üsullarla müalicəyə rast gəlirik. Baş xəstəliklərindən bəhs edən müəllif göstərir ki, başa zərbə dəyərsə, sümük sınırsa, gözlər qan çəkib şişərsə, çeynəmə pozularsa, xəstəyə şərbət, alma şərabı içirmək, zərbə yerini xaç şəklində yarmaq, damar kəsilib atılarsa həmin yerin qanını pambıqla silmək, sının sümüyü çıxarmaq, beynə ziyan vurmamaq şərtilə qanı təmizləyib yerinə şəkər əkmək və tezəcə sümüyü yerinə qoyub başın dərilərini bizlə sürtüb ora dərman otları əkmək, tikərək yanda dəlik qoymaq lazımdır ki, içində maye yığılıb qalmasın, axıb tökülsün. Göründüyü kimi, bu gün hər həkimin edə bilmədiyi cərrahi əməliyyatı XVI əsrdə Nidai bacarırmış. Nidai əsərdə uşaqların sünnət edilməsindən də bəhs edir ki, bu məlum cərrahi əməliyyatdır, bu gün də bütün cərrahlar tərəfindən həyata keçirilir. İnsan bədənində üz verən cərahəti üç fəsildə təqdim edən Nidai yazır ki, bu, bədəndəki qarışıqların (qan, öd, bəlgəm, sövdə) hərəkətə gəlib hər hansı bir üzvə maddə tökülməyə bəzi terapevtik xəstəliklər ağırlaşma verdikdə, cərrahi xəstəlik kimi müalicə olunur.

Uşaq xəstəliklərindən geniş bəhs açan Nidai bir sıra dövələri də göstərmişdir. Qadın xəstəliklərindən bəhs edən Nidai xanımlara lazım olan müalicəni və ətiləri də göstərir. İnsan bədənində zühur edən bəzi sirli-sehirli varlıqları üç fəsildə izah edən müəllif qeyri-ənənəvi müalicə üsullarından da istifadə etmişdir.

Mənafeün-nas” əsərində istifadə olunan dərmanların tərkibində daha çox işlənən bitkilər diqqəti cəlb edir ki, bunlara demək olar ki, orta əsrlərdə fəaliyyət göstərən əksər həkimlərin tibbi əsərlərində rast gəlinir. “Mənafeün-nas”da qiymətli maddələrdən, minerallardan da istifadə olunmuşdur. Kitabın 60-cı babında kitabın yazılma səbəbindən bəhs edilir. Kitabın 60-cı babında kitabın yazılma səbəbindən bəhs edilir.

“Mənafeün-nas” əsərinin dilinə gəlincə, müəllif onu “safı türk dilində” qələmə aldığını qeyd etmişdir. Maraqlı faktlardan biri odur ki, burada müəllif türk dili daxilində müxtəlif variantlılıq nümayiş etdirmişdir. Məsələn, bir çox yerlərdə “buçuq” sözünü işlətməsinə baxmayaraq, bəzən onu “yarım” sözü ilə əvəz etmişdir. Buna bir sıra misallar göstərmək olar: “qab-çölmək”, “kök-dib”, “qabıq-qab”, “şorba-çorba”, “asan-qolay”, “içün-yana”, “susuzluq-susalıq”, “vurmaq-dürtmək”, “ol, bu, şol, şu” və s. Əslində burada bizə tanış olmayan sözlər yoxdur. “Çölmək, çömçə, dib, dürtmək” kimi sözlər bizdə də vardır. Amma məsələ

burasındadır ki, bu əsərdə bu sözlər müxtəlif yerlərdə eyni mənada işlənib. Ola bilsin ki, müəllif əsəri xalis türk dilində yazmağı qarşısına məqsəd qoyduğu üçün türkdilli xalqların lüğət tərkibindən istifadə edib. Bu gün osmanlı türkü “çorba” deyir, azəri türkü isə “şorba”. Biz “kök” deyəndə, bitkinin kökü başa düşürük. Amma burada müəllif “bitkinin kökü” sözünü bəzən “bitkinin dibi” kimi verir ki, bu bizdə eyni mənə ifadə eləmir. Biz bitkinin kökündən dərman kimi istifadə edirik. Amma “bitkinin dibi” dedikdə tamam başqa şey başa düşülür. Eləcə də bizdə “qab” sözü ilə əvəzlənməyən “qabıq” sözü var. Burada fonetik dəyişikliklər daha qabarıq nəzərə çarpır. Amma bu dəyişikliklər bizə orta əsrlər ədəbiyyatından tanışdır: “uyqu-uyxu”, “qoydu-qodu”, “tutmaq-dutmaq”, “titrəmək-ditrəmək”, “onun-anun”. “Mənafeünnas” əsərinin dili ayrıca bir tədqiqat işidir.

Beləliklə, XVI əsr türk həkim yazarı Məhəmməd Nidainin Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Bakı nüsxəsinin təsvirini, həm tərtib prinsipinə, həm müxtəlif görkəmli həkimlərdən bəhrələnmə cəhətinə, həm də haqqında bəhs açılan xəstəliklərə görə digər tibbi əsərlərlə müqayisəsini verdik və bu zaman “Mənafeün-nas”ın bəzi cəhətlərə görə bir çox əsərlərdən üstün olduğu, tibb tarixinin öyrənilməsi üçün doğrudan da dəyərli bir mənbə olduğu aydınlaşdı. Eyni zamanda Nidainin özündən əvvəlki həkimlərin təcrübələrindən yararlandığının, əsərdə onların düzəltdiyi dərmanlardan istifadə etdiyinin, adlarını da hörmətlə çəkdiyinin şahidi olduq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adivar A. Osmanlı Türklerinde İlm. İstanbul, 1982, 243 s.
2. Bursalı M.T. Osmanlı Müellifleri, III c, İstanbul, 1238, .
3. Çankaya N. Hekim Derviş Nidainin ed-Dürri-Manzum Adlı Eserinin Türk Tıp Tarihi Açısından Önemi. Uluslararası Tıp Tarihi Konqresi Bildiri Kitabı: 1-6 Eylül 2002, c.II, Ankara 2005, s. 835-42.
4. Ekmeleddin İ. (ve öte.), Osmanlı Tibbi Bilimler Literaturü Tarihi, c.I, İstanbul 2008, s. 155.
5. Ölker P. ve Direkçi B. “Hekim Mehmed Nidainin Dürri-Manzum Eseri. Sölcük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22/2009, s. 366-78.
6. Özçelik S. Nidai Menafein-Nas, Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizimi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, (Yayımlanmamış doktora tezi), Malatya 1990.
7. Şen Meliha F. Nidai ve Kırım tarihi hakkında yeni bir eseri: Nusret-i Gaza-yi Sahib Geray Han, Hikayet-i Boğdan. Türkiyyat mecmuası. 23 güz, 2013. s. 145-169.
8. Türk Dünyası Ortak Edebiyatı: Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, c.VI. Ankara 2005, s. 612.
9. ƏYİ. B-6293 محمد ندائی. منافع الناس
10. ƏYİ. B-6359 رسالة الطب المنظوم محمد ندائی.
11. ƏYİ. B-274 منافع الناس (كوشورانی محمد أطار صالباى)
12. ƏYİ. D-711 صالح ندائی. منافع الناس
13. www.cshd.org.tr

ABŞERON TARİH-KÜLTÜR KORUMA ALANLARI

HISTORIC-CULTURAL RESERVES OF ABSHERON

ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ЗАПОВЕДНИКИ АБШЕРОНСКОМ

Yrd. Doç. Dr. Rahibe ALİYEVA*

Öz

Tarihi-kültür korukları tarih ve kültür için büyük önemi olan, devlet tarafından muhafaza edilen topraklar, tek tek anıtlar veya mimari komplekslerinden oluşur.

Cuma ve mahalle camileri, hamamlar, kapalı avlular, evler, kaleler ve ateşgah kompleksi Abşeron mimarlık okulunun etkisi altında oluşan mimari anıtlardır. Abşeron koruklarının özgün mimari mirasının oluşmasında bu anıtlar büyük önem taşımaktadır.

Özel önem taşıyan arkeolojik, etnografik, mimarlık, şehircilik anıtları ve dikkate yerler, ilgili kurumlar tarafından SİT ilan edilir.

Makalede, Abşeron mimarlık anıt ve tesislerinde oluşturulan Devlet önemli koruklardan bahs edilecektir.

Anahtar kelmeler: Kültür, Mimari kompleks, Tarihi alan, Sit, Tarihi kaynak.

Abstract

Historic-cultural reserves consist of the areas, monuments or architecture complexes one by one preserving by government and having a great significance for history and culture.

Religious and civil buildings, living houses and closed yards, castles, temple of fire complex are the architecture monuments occupying under the influence of Absheron architecture school. These monuments attain a main significance in forming the characteristic architecture heritage of Absheron reserves. The archeological, ethnographical, town built

* Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Mimarlık ve Sanat Enstitüsü. Bakü/AZERBAYCAN
(rahibe_eliyeva@mail.ru.)

ding monuments and remarkable places attaining a main significance are announced as reserves by relevant administrative body.

The paper will be dealt with the state significance reserves formed in Absheron architecture monuments and complexes.

Keywords: Culture, Architecture complex, Historical area, Sit, Historical Source.

Tarix-kültür korukları-tarih ve kültür için büyük önemi olan, devlet tarafından muhafaza edilen araziler, evler, tek tek anıtlar veya mimari komplekslerinden oluşur. Özel önem taşıyan arkeolojik, etnografik, mimarlık, şehircilik anıtları ve dikkate yerler ilgili kurumlar tarafından SİT ilan edilir.

Azerbaycan'da kültürel irsimizin korunması konusunda yapılan reformların devamı gibi tarihi alanların, tarih ve kültür koruklarının korunması modern düzeyde düzenlenmesi, eski tarihi ve kültürel kaynaklarımızın çalışma ve geniş kitlelere ulaştırılması ile ilgili taşınmaz tarih ve kültür anıtlarının restorasyonu ve korunması, tarih ve kültür koruklarının aktivliyinin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için Devlet Programı hazırlanmıştır. Bu uygulama 2014-2020 yılları kapsamak- tadır.

Azerbaycan'da tarih-kültür koruklarını tuttukları alan ve yapıların sayı açısından 3 gruba ayrılabilir:

1.Yaşayış meskeninin yerleşdiyi toprakların bir bütünün koruk ilan edilmesi. Bunlardan:-“İçərişəhər Devlet Tarix-mimarlık korusu”, İsmayilli rayonu “Lahıc” ve “Basqal” tarix-kültür korukları, Kax region “İlisu” Devlet tarih-kültür korusu, Guba regionu “Xınalık” Devlet tarih-mimarlık ve etnografya korusu, “Şuşa tarix- mimarlık korusu”, Şeki region “Yukarı Baş” tarih-mimarlık korusu, “Gence Devlet tarih-mimarlık korusu”, “Gebele Devlet tarih-sanat korusu”, Deveci bölgesi “Şabran şəhri” tarihi korusu, Şerur region “Arpaçay” tarih-kültür korusu, Ordubad Devlet tarih-mimarlık korusu, Kazak region “Avey” Devlet tarih-kültür korusu, “Gobustan” Devlet tarih-sanat korusu.

2.Hər bir komplekse koru statüsünün verilməsi:-Zaqatala tarih-kültür korusu, Hacıqabul rayonu “Pir Hüseyn” xanəgahı tarihi-mimari korusu, Ordubad rayonu “Gəmkəyə” tarih-kültür korusu.

3. Her türlü abidəyə koru statüsünün verilməsi:- Şeki regionu “Kiş” tarix- mimarlık korusu, Şabran bölgesi “Çirakkala” tarih-mimarlık korusu, Nizami Gencevi Türbesi, Culfa regionu “Gülistan” tarih-kültür korusu, Suraxanı “Ateşgah” Devlet tarih-mimarlık korusu, Azərbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde tarih-kültür qoruqları yapıların tipleri açısından mimarlık-“Kiş” tapınağı, “Lahıc”, arkeolojik “Şabran”, “Qebele”, “Gobustan”, “Gəmkəyə” ve etnoqrafiya “Kale”, “Xınalık” koruklarına bölünürler.

Abşeron'un zengin coğrafi konumda yerleşmesi, kıtanın kuzey-güney, Doğu-batı ticaret su ilişkilerindeki geçiş pozisyonu, onun bir yerleşim yeri gibi sürekli izleyen olması ile sonuçlanmıştır. Yarımada'nın ünlü doğal kaynakları ve tarihi mirası hala uzun yıllardan beri Avrupa ve Asya səyyahlarını çəkməkdir. Abşeron yarımadasında bu günə kimi oluşan 40'a yakın yerleşim meskenlerinin her birinin, bulunduğu coğrafi ortamdan bağlı olarak birbirinden farklı kendine özgü tarihi, mimari mirası ve ev-çiftlik hayatı mövcuddur. Yarımada'nın eski yerleşim meskenlerinin tarihi, milattan önceki dönemleri kapsayır. Burada yapılan arkeolojik kazılarda keşfedilen höyük, ocak izleri ve kabirler bunu da kanıtlamak tadır. Abşeron'un mimari mirasını özellikle belirtmek gerekir. Bu günümüze ulaşmış

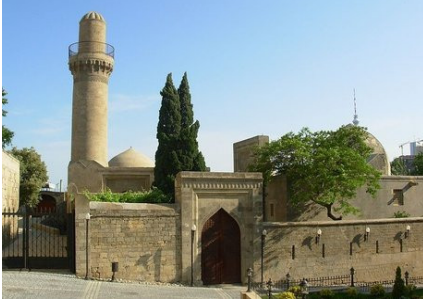
anıtlar esasen İslam dönemi mimarisini kapsamaktadır. Yerel əhəngdaşının yarattığı mucizevi güzelliğe sahip Abşeron mimarisinde savunma kuleleri, dini ve sivil yapılar özel bir yer tutar. Azərbaycan Cumhurbaşkanının kararı ve Bakanlar Kurulu kararıyla Abşeron yarımadasında 6 tarih-kültür korusu kayıta alınmıştır: 1.“Gobustan” Devlet Tarih-sanat korusu (1966), 2.“İçərişəhər” Devlet Tarih-mimarlık korusu (1985), 3.“Kale” Devlet Tarih-etnografya korusu (1988), 4.“Nardaran” Devlet Tarih-kültür korusu (1992), 5.“Ateşgah” Devlet Tarix-Mimari korusu (2007) ve 6.“Yanardağ” Devlet Tarih-Kültür ve Doğa korusu (2007). 1966 yılında tarihi Gobustan region koru ilan edilmiştir. 2007 yılında Azərbaycan Cumhur başkanının “Gobustan” Devlet tarih-sanat korusu bölgesinde bulunan tarihi ve kültürel kaynakların korunması hakkında “11.06.2007- tarihli 2213 numaralı kararı imzalanmış ve hemen il Gobustan Tarih-Sanat korusu UNESCO Dünya Kültürel Miras Listesi'ne dahil edilmiştir. O yılda da, Azərbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu 6 Kasım 2007 tarihli Kararı ile Gobustan qoruğuna “Milli koruk” statüsü verilmiştir. Burada taş devrinden başlamış orta yüzyıladek çok ilkel insan kampı, eski yerleşim yeri, höyük ve s.arxeoloji anıtlar vardır. 20 eski kamp ve yerleşim yeri, 30-dan artık kurgan, 6000-dek kaya üstü resimler (Prehistorik) bulunmuştur. Bunlardan beşine Mezolitik (“Ana Zaga”, “kenize”, “Firuz”, “Boğalar” ve IV daşaltı barınak), dördünde Neolitik (“Ana Zaga”, “kenize”, “Avcılar”, “ceylanlar”), yedisinde Tunç (“Ana Zaga”, “kenize”, “Boğalar”, “Firuz”, “Böyükdaş”, “Daire”, VII daşaltı barınak), birinde antik (“Ana Zaga”) ve beşinde ortaçağ (“kenize”,VII daşaltı sığınak, “Firuz”, “ceylanlar”, “Yazılıtpə”) döneminde yerleşim olduğunu gösteren kültürel tabaka ve maddi kalıntılar, “Firuz” kampından Mezolit dönemine, “kenize” kampından Neolitik dönemine ait mezarlar aşkar edilmiştir. “Gobustan” qorununun değeri bir de şu ki, burada yaşam XVIII yüzyıla kadar devam etmiştir.

“Gobustan” Devlet Tarih-Sanat korusu

1977 yılında ulu önder H. Aliyev'in girişimi ile İçeri Şehir qoruğa dönüşmüştür. 1985 yılında kalenin arazisi Devlet Tarih-Mimarlık Korusu statüsü almıştır. 2000 yılında “İçeri-

şehir” Devlet Tarix-Mimari korusu şəhircilik yapısı, “Şirvanşahlar Sarayı” kompleksi və “Kız Kulesi” ilə birlikdə UNESCO'nun Dünya Kültürel Miras Listesi'ne daxil edilmişdir. Kale duvarları ilə çevrili kale şəhərin iç mekanı inşaat işləri üçün bağlanmış, bölgədə düzənli olaraq restore və konservasiyon çalışmaları yapılmaktadır. İçərişəhərin 22 ha ərazisində 500 tarixi mimarlıq abidəsi qeydə alındı. Bu yapıların inşa tarixi ortaçağın IV yüzilliyindən başlayaraq XX yüzilliyin başlarına qədər olan bir dönməni əhatə etməkdədir.

Şirvan Şahlar sarayı

İçəri şəhər

Kız kalesi

“İçərişəhər” Devlet Tarix-Mimarlık Korusu

Kale köyünün tarixi, milli və kültürel dəyərlərinin mühafizə edilməsi, yenilənməsi, ayrıca onların təbliği məqsədilə Bəkanlar Kurulu 1988 yılı 18 Nisan tarixində, 457 sayılı qərarla, “Kale” Devlet Tarix-Etnografya korusu yaradılmışdır. Aynı qərarla bətilir:-“Bakü Kale kasabası, Devlet tarix-etnografya korusu topraklarında olan bilimsel, tarixi sanatsal önəm taşıyan tüm tarix ve kültürel yapılar devlet tarafından korunur ... Korumun tarix ve Kültür Varlıklarının sökölmesi, yerinin dəğıştirilməsi, tahrif edilməsi yasaktır. Azərbaycan Cumhuriyeti Kültür Bəkanlığı'nın özel izni olmadan koru ərazisində toprak işləri, inşaat, yol, tarım və başqa çalışmaları yapılması yasak edilir”. Kale Devlet Tarix-etnografya korugunun ərazisi 200-ha-dan fazladır. Burada yaradılmış Koruk idaresi tərəfindən 243 tarixi-mimari anıtı inventarlaşdırılarak bəgelenmiş və mühafizə edilməkdədir. Koruk topraklarında askeri (1), dini (5), sivil (4 avdan, 3 hamam, 33 tarım ürünlerinin depolama için depo ve 22 adet diğər yapılar, XVIII-XIX yüzillər arasında 5 durak yapıları, 199 adet XVIII-XIX yüzillər başlarına ait heyətli evlər hatıra (XVII-XVIII yüzillərə ait 2 türbe) yapıları korunun siluetini oluşturuur.

“Kale” Devlet-Tarih Etnografya korusu

Azərbaycan Cumhuriyyəti Bəkanlar Kurulunun 17 Ocak 1992 tarixli 26 sayılı qərarıyla, Bakı, Sabuncu ilçesi Nardaran kəsbəsi tarix- kəltür korusu ilan edilmişdir. Koruk eski Nardaran yerleşim meskenini, onun tarihsel oluşmuş toprakları korumak ve kurtarmak amacıyla özel güvenlik ve kullanım bölgesi olarak kurulmuştur. Koruğa Nardaran kasabasının tarihsel teşekkül etmiş toprakları içerir. Nardaran Tarih-Kültür Koruğunun bölgesinde bulunan bilimsel, tarihi ve sanatsal önemi olan tarihi ve kültürel yapılar devlet tarafından korunur. Koruğun korunmasını sağlamak için tasarlanmış Esasnamede böyle bir madde esas götürülmüştür: “Koruğun tarih ve kültür anıtlarının sökülmesi, başka yere aktarılması, değiştirilmesi yasaktır, ... SİT bölgesinde Azərbaycan Cumhuriyyəti Kəltür və Turizm Bəkanlığı'nın yapıların korunması ve kullanımının Genel idaresinin izni olmadan toprak, inşaat, yol çekimi, köy üretim, iyileştirilmesi çalışmaları ve başka çalışmalar yapmak, ayrıca ekonomik faaliyetleri ile yapmak yasaktır”. Statüsün 11-ci maddesine göre Qoruğun tarih ve kültür abidelerinden turist-gezi, pozlama-sergi ve diğer kültürel, öğretim amaçları için ancak anıtların, onların topraklarının ve çevre şehircilik ve doğal çevrenin korunup korumayı sağlayabilecek miktarda kullanılabilir. Qoruq bölgesinde 1 askeri, 9 dini, 11 sivil (1 kervansaray, 5 banyo, 4 avdan, 1 saray) yapı anıtlar listesine dahil edilmiştir. Ne yazık ki, Nardaranın Ortaçağ ve XIX-XX yüzyılların başlarına ait olan, ilginç mimari kompozisiyasına sahip dublali konut yapıları anıt gibi kayda alınmamıştır.

Nardaran camisi, Nardaran kalesi, ovdan
“Nardaran” Devlet Tarih-Kültür korusu

Azərbaycan Cəmhurbaşkanı 2007 sərəncamı ilə Bakı, Suraxanı kəsbəsində “Ateşgah məbədi” Dövlət Tarih-Mimərlik Korusu yaradılmışdır. 2013 yılına kadar korunun sınırlarını “Ateşgah” məbədinin məhsur duvarlar arasındakı toprakları müəyyənləşdirsə də, sonraları bu komplekse ölkə Cəmhurbaşkanı'nın talimatı və Haydar Aliyev Vəqfi yardımını ilə inşa edilmiş və surlar dışında yerləşdirilmiş müzə, sergi salonları emalatxanalar da daxil edilmişdir. 2012 yılında başlanmış təmir-inşaat işləri 6 ay içinde tamamlanmışdır.

“Ateşgah mebedi” Devlet Tarih-Mimarlık korusu

Azərbaycan Cumhuriyyəti Bəkanlar Kurulunun 02 Ağustos 2011 tarixli 132 numaralı Kararı ilə onaylanan dövlət tərəfindən qorunmuş taşınmaz tarix və Kùltür Varlıklarının listesinde “Gobustan” koruğunda 1067 sayıda uluslararası önəmli kùltürel yapılar, “İçərişəher” tarix-mimarlık koruğunda 3 uluslararası, 93 ÷lke, 2568 yerel önəmli mimarlık yapıtı, “Kale” tarix-etnografya koruğunda 7 ÷lke, 234 yerel, “Nardaran” tarix-kùltür koruğunda 1 uluslararası, 5 ÷lke, 7 yerel önəmli anıt, “Ateşgah” tarix-mimarlık koruğunda 1 uluslararası önəmli mimarlık yapıtı qaydedildi. Zengin tarixi mirası, ortaçağın və kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimini özünde yansıtmakla oluşturduğu mimarlık ortamı, korur Şirvan-Abşeron mimarlık okulunun tezahürünə dönüşmüştür. Korukların mimarlık okuluna özgü genel mimari-şehircilik ilkelerine rağmen, coğrafi makam, askeri-savunma, dini, sivil tikililerinin özünemexsusluğu onları bir-birlerinden ayırır. İçərişəher gibi Nardaran və Kale köylerinin hərbi-savunma kuleleri, “Ateşgah”ın zərdüşçilik dinine hizmet eden oda ibadet kompleksi, islam rituallarının yerine getirilmesine hizmet eden Cuma və mahalle camileri, sivil hamamlar, Abşeronə özgü olan dublalı evlər, kapalı avlular, duvarlı fasadlar və yerel ağ kireçtaşı Abşeron qoruqlarının kendine özgü memrlık simasının oluşmasına neden olmuştur. Abşeron'un Tarihi-Kùltür korukları açık gökyüzü altında müze numuneleri gibi kùltürel turizmin ÷lkemizde inkafında oldukça önemlidir.

KAYNAKLAR

1. Əliyeva R. Benzersiz Kale köyü. Bakü, 2007
2. Əzimov İ. Nardaranın eski tarixi. Bakü, 1925.
3. İbrahimov K. Bakının arkeolojik incelenmesi tarixi//. “Bilim və Hayat” dergisi, 2010, N1.
4. Yasin Türksöy. “Gobustan” kaya üstü resimleri hakkında düşünceler. Bakü, 2012.
5. Фатуллаев-Фигаров III. Архитектурная энциклопедия Баку. Баку-Анкара, 1998.

NAHÇIVAN TİYATROSU'NDA TİYATRO RESSAMLIĞININ GELİŞME AŞAMALARI

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE NAKHCHIVAN TEATRO TEATER PAINTER

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ТЕАТРАЛЬНОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НАХИЧЕВАНСКОМ ТЕАТРЕ

Habibe ALLAHVERDİYEVA*

Öz

Nahçıvan tiyatrosu'nda tiyatro ressamlığı eski dönemden oluşan, şimdiki döneme kadar büyük bir yol kat etmiş, gelişmiş formalaşmıştır. Tiyatro oyunlarının ilk aşaması sayılan meydan gösterilerinde, halk oyunlarında, bayramlarda, dini törenlerde sahne tertibatının örneklerine rastlıyoruz. Nahçıvan tiyatro ressamlığının kurucusu Behruz Kengerli olmuştur. Behruzdan sonra Adil Gaziye, Şemil Gaziye, Nağı Nağıyev, Enver Gaziye, Eyüp Hüseyinov çok sayıda oyunlara tertibat vermiştir. Geçen yüzyılın 60-80 yıllarında Yuran Memmedov, Mustafa Memedov, Memmedeli İsmailov, Neriman Aliyev, Eyüp Aliyev, Mircəlil Seyidov, Ali Safarov Nahçıvan tiyatro sahnesinde yarattıkları mükemmel sahne tertibatı ile akılda kalmışlar. Ülkemiz bağımsızlık kazandıktan sonra kültürün her alanı gibi Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Tiyatrosu'nda tiyatro sanatında da yeni bir dönem başladı. Tiyatro ressamlarından Aliyev'in, S.Bayramovun, Ə.Axundovun yaratıcılığı dikkat çeken-dir. Onlar tiyatromuzda mükemmel ve orjinal sahne tertibatı yapmışlar.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan Tiyatrosu, meydan gösterisi, halk oyunları, sahne tertibatı, tiyatro ressamı.

Abstract

Nakhchivan theater, emerged from the ancient period up to the present time, has developed has formed a great way of scenography. We find examples of stage design in which the initial stage of the theater performances, the performances field, in celebration folk games, in religious ceremonies. Bahruz Kengerli Nakhchivan was the founder of theater arts. After Bahruz, Shamil Haziye, Naghi Naghiyev, Adil Haziye, Ayyub Huseynov, Enver Haziye, paint many performances design. The 60-80 yeares of the twentieth century, Mustafa Mammadov, Mammadali Ismayilov, Nariman Aliyev, Eyub Aliyev, Mirdzhahil Seyidov, Mammad Gasimov, Juran Mammadov, Shamil Mustafayev, Ali Safarov at theaters were remembered by stage design perfection. Our country after gaining indepen-

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü/AZERBAIJAN
(habibe.allahverdiyeva@mail.ru)

dence as in every aspect of culture, began a new stage in Nakhchivan State Musical Drama Theatre development of the theater performances. Attracts the attention of the art theater artists H.Aliyev, S.Bayramov, A.Akhundov during this period. The unique stage design that they have created, distinguished by originality. Differed with its uniqueness and originality created by them to design the perfect scene.

Keywords : Nahchivan teatro, show challenge, hood stage, stage design, theater artist.

Tiyatronun köklerinin uzak geçmişe uzandığı gibi onun esas hisselerinden olan tiyatro ressamlığı da oluşmuş, giderek geliştiği dönemin tarihi eskidir. Tüm ülkelerde tiyatronun kurulması tören önlemleri ile ilgilidir. Sonraları ise her ülkede tiyatronun gelişmesi farklı olmuştur. Doğuda arkaik tiyatrosunun birçok formları şimdiye kadar kalmaktadır. Bunlar - dramatik, kukla, müzikal tiyatro form. Bunlardan Hindistan'da halk ve asil tiyatrosu, Japonya'da No, Kobiki ve Dzyarri kukla tiyatrosu, Çin'de geleneksel müzikli, vakal ve dans, Endonezya'da dini Vyanq tetri, Vayonq - oranq (Gölge tiyatrosu) Vyanq qoleq (Büyük kukla tiyatrosu), Vyanq topeng, Vyanq orang (canlı oyuncu tiyatrosu) ves. tiyatroları sıralamak mümkündür. Tüm tiyatro biçimlerinde eskiden şimdiki günümüze kadar milli kültür geleneklerini korumuş, soyları aktarılmış ve geliştirilmiştir. Doğuda tiyatronun kurulması daha çok dini törenlerin ve çeşitli gelenek-göreneklerle, bayram şenliklerinde yapılan oyun ve sahnelerin gösterilmesi ile oluşmuştur. Azerbaycan'da ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvanda tiyatronun kökleri çok eski dönemlerden halkımızın çeşitli dini inançlarından, onların temel meşguliyetinden, emeğe olan sevgisinden ves. oluşan bayramlar, törenler sırasında gösterilen oyunlar, hazırlanmış oyunlar sayılıyor. Araştırma işinin başında Nahçıvan ve Ordubad şehirlerinde halk tiyatrosu ve Nahçıvan profesyonel tiyatronun kaynakları hakkında bilgi verilmiş, profesyonel tiyatronun yaratıcılık yolu tarihsel açıdan aydınlatılmış, gelişim aşamaları şerh edilmiş, dönemi oyunlar ve görkemli sahne görevleri hakkında kısa da olsa bilgi verilmiştir. Asıl tiyatro meydana gelmeden çok önce Nahçıvan ve Ordubad şehirlerinde nüfus arasında kitlesel eğlenceler, sahneye uyarlanmış oyunlar gösteriliyordu. Böyle oyunlarda milli, manevi törenlerle birlikte günün en önemli konuları, sosyopolitik olaylar yansıyor. Bununla birlikte tiyatro kadar eski köklere sahip olan tiyatro ressamlığı Nahçıvan tiyatrosunda da sahneye konmuş eserlerin sanatsal tertibatında oyunun başarısı açısından kendi vazgeçilmez yerini, önemini göz önünde tutmuş, Nahçıvan tiyatro ressamları tarafından sürekli geliştirilmiş, şimdiki döneme kadar büyük bir yol kat etmiştir.

Şimdiye kadar büyük bir gelişim göstermiş tiyatro ressamlığı zaman içerisinde gelişip şekillenmiştir. Tiyatro oyunlarının ilk aşaması sayılan meydan gösterilerinde, halk oyunlarında, bayramlarda, dini törenlerde, düzenlenen gösterilerde yaratılmış karakterin onun rolüne ve karakterine uygun giyinmesi, ilkel şekilde olmuş olsa da, amatörün oynadığı role uygun donatılması, çeşitli eşyalardan kullanarak olayların cereyan ettiği ortamı tasvir etmek öyle tiyatro ressamlığının, sahne tertibatının ilk aşaması olarak düşünülebilir. Nahçıvan'da "Müslüman sanatı ve drama derneği" adlı edebi toplumun oluşturulması ve bu toplumun etrafında dönemin açık fikirli aydınlarından olan M.T.Sidqi, C.Memmedkuluzade, E.Sultanov hakkında da kısa bilgi verilmiştir. Nahçıvan tiyatrosu'nun şekillenmesinde kadınlardan oluşmuş drama derneğinin, "El aynısı", "İmdat" ve "Umut" drama derneği'nin rolü, konulan oyunların adı çekilmiştir.

XIX yüzyılın ikinci yarısından başlayarak dünyadaki bilimsel teknolojik gelişme, kültürel kalkınma etkisini eski ve zengin bir tarihe ve kültürel mirasa sahip Azerbaycan'da da gösteriyordu. İlerici Avrupa ve Rus tiyatrosu zemininde şekillenen milli sahnegrafiyamız

kurulduğu ilk dönemlerden itibaren dolgun, yaşamsal etki yaratmıştı. XIX yüzyılın sonu-XX yüzyılın başlarında dünya tiyatro süreçleri, sahneqrafiyanın profesyonel olanaklarının derinleştirilmesi, yeni sanatsal üslup ve yapıların oluşması milli sahneqrafiyamıza da etkileri var. Bu dönemde Avrupa ve Rus tiyatrosunda sanatsal simgenin tecessümü, psikolojik ifade tarzına ilgi sahneqrafiyanın temel sanatsal ve estetik özelliklerinden birine dönüşmüştü. Bu dövde Rusya'nın sınırları içinde bulunan Kuzey Azerbaycan, tüm baskılara engellere rağmen, kültür ve marif alanında gelişme yoluna girdi. Edebiyatımızda Mirza Fatali Ahundov'un yazarlığının esasının koyması ile tiyatronun gelişmesine katkıda bulunmuş oldu. Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da da tiyatro sanatı 1884 yılında kurulmuştur. Fakat Nahçıvan'da tiyatronun oluşuktan sonraki dönemde de vasıflı ressamın olmadığından sahne tertibatı tiyatronun kurucu heyeti tarafından oyun süjetine uygun çeşitli nesnelerden, halı, kap-kacak ves. istifade edilerek hazırlanmıştır.

Milli tiyatro-dekor sanatının kurucusu olan Alibey Hüseyinzade 1908'li yılında ilk operamız olan Üzeyir Hacıbeyov'un "Leyla ve Mecnun" eseri sahneye konulurken onun sanatsal tertibatını hazırlayarak bu sanatın temel taşı koymuş ve sonraki gelişimine zemin yaratmıştır. Hem karikatür, hem de verdiği tertibata göre akılda kalmış ressamlarımızdan biri Azim Azimzadedir. Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da ise tiyatro sanatının temelini Behruz Kengerli koymuştur. Kengerli'nin Nahçıvan tiyatrosu'nda faaliyete başladığı zamanda professional sahne tertibatı artık tiyatro izleyicilerinin tanıtımında kendi yaratıcılık düzeyine göre esaslı biçimde farklıydı.

Oyun düşüncesinin sanatsal çözümüne, un hattına uygun hazırlanmış sanatsal tertibatta gerek renk, yapı, kompazisiya, biçim, perspektiva ves. artık çözüm bulmuştur. B.Kengerli'nin Nahçıvan tiyatrosu'nda gelecek tiyatro ressamları için büyük sanatsal miras bırakmıştır ki, bu da ondan sonra gelen ressamların yapıtlarında da yüksek öneme sahip olmuştur. Nahçıvan'da profesyonel tiyatro sanatının kurulduğu dönemlerde ilk adımlarını atan sahneqrafiya giderek geliyordu. Öyle ki, kendisinden sonra büyük yaratıcılık mirası bırakmış B.Kengerliden sonraki dönemlerde Nahçıvan tiyatrosu'nda bu mirastan kaynaklanan büyük ressamlar kuşağı yetişmiştir. Ressamlar sahne sanatının toplumsal konunun önemini iyi anlıyor ve oyunların tertibatına göre ulusal özelliklerini yansıtmaya çalışıyorlardı. 1930-4'li yılların ortalarına kadar Nahçıvan tiyatro sanatında çok sayıda oyun tertibatı vermiş ressamlar Behruz sonra Adil Qaziyev, Şemil Gaziyev, Nağı Nağıyev, Q.Ağababov, Enver Gaziyev, Eyüp Hüseyinov çok sayıda oyunlara tertibat vermişler. Bu yıllarda Nahçıvan tiyatrosu geliyor, yaratıcılık başarıları artırdı. Azerbaycan tiyatro sanatı ile yakından tanışma, ünlü tiyatro adamlarının yaratıcılık başarıları, Nahçıvan tiyatrosu'nun kurucu kadronun daha iyi faaliyet göstermesine, kendi meslek becerilerini arttırmaya heyecanlandırıyordu. Sırf bu yüzden tiyatro grubunun girişimiyle Azerbaycan Bedaye Tiyatrosu 1930 yılında Nahçıvan'a geliyor. O zaman Nahçıvan tiyatrosunda birkaç oyununu başarıyla sahneye koyarlar. 1930-1940'li yıllarda sahneye konan başarılı oyunlarda ister repertuarda, gerek sahne düzenlemesinde, ressam ve yönetmen işinde, gerekse oyuncuların ifası için şu söylenebilir ki, bu yıllarda Nahçıvan Devlet Dram Tiyatrosu büyük gelişim göstermiştir. Azerbaycan tiyatrosunun kuvvetli kollarından sayılan Nahçıvan Devlet Dram Tiyatrosu bu dönemden 1945'li yılına kadar repertuar konularındaki değişiklik dikkat çekiyor. 1940-1945'li yıllarda tiyatronun yaratıcı ekibi kendi işlerini savaşın talepleri temelinde kurarak daha büyük özveriyle çalışıyorlardı. Tiyatro ressamları insanlarda zafere güven duygusunu aşılama, kahramanlık, vatanseverlik duygularını güçlendirmek gibi oyun bedi etki gücünü daha etkili kılmak açısından daha yoğun çalışıyorlardı. Cumhuriyet tiyatroları savaş yıllarında faşizme karşı zafere ithaf etmişler. Bu süre tiyatro tarihimize hümanizm, vatanseverlik moral psikolojisi ile zengin olan, fakat yoğun yaratıcılık dönemi gibi damga

olmuştur. Tiyatronun maddi imkanları azalmış, büyük sıkıntılar oluşmuştur. Savaşın ilk aylarında dönemin olaylarını yansıtan eserler yazarlıkta kendini tam göstere bilmemiştir. Savaş konusunda yazılmış eserlerde sanatsal düzey düşük düzeyde ve yaşam gerçekleri çok yüzeysel tasvir edilmiştir.

Aceleyle yazılmış eserlerde konu güncelliği esas alıyordu. Savaş döneminin talepleri tiyatronun sanat faaliyetini değiştirdi. Nahçıvan Vilayet Komitesi'nin 17 aralık 1941 yıl kararı ile Nahçıvan Devlet Dram Tiyatrosu işini daha da iyileştirmek amacıyla yetenekli aktör tiyatronun drektoru atandı. O, faaliyete başlayan dönemden işini dönemin gereklerine uygun kurmağa çalışıyor, tiyatroya daha çok genç ve yetenekli, genç yaratıcı güçleri teşvik ediyordu. Genel olarak savaş dönemi oyunlara verilen sanatsal tertibat halkın milli gelenekleri, onların hayatı, çıkarları zengin boyalarla yansımış, oyunların insanları ruhen silahlandırılması, milli gururunu terbiye etmesi, düşmana karşı nefret duygusunun pekiştirilmesinde, geleceğe güvenin oluşturulmasında yaptığı etki gücünün tiyatro ressamının fırçasının gücüyle daha da artmasına sağlanmıştır.

Savaştan sonraki ilk yıllarda, 1946 yılında ÜİK (b) P MK "Dram tiyatroların repertuarları ve onun iyileştirilmesi tedbirleri hakkında" kararı tiyatronun işindeki kusurları ortadan kaldırmakla birlikte tiyatro aracılığıyla sovyet ideolojisini geniş yaymak işinde büyük rol oynadı. Sonraki dönemlerde de dönemin sosyal-politik ilkelerini derinden bilen, ortamıyla halk arasında olan mövcud durumu hissedip anlayan her ressam, sanatı ile insanların haklarını savunuyor, adaletin sesini yükseltiyor, zamanla insanlar arasında uyumsuzluğun içeriğini açıp ortamın rezaletleri deşifre ediyor. Her alanda olduğu gibi tiyatro sanatında da çağdaşlık sorunları duygu olunurdu. Teatr ressamları zamanla uydurmak, yarattığı sanatsal tertiplerle döneminin izleyicilerine manevi gıda vermek, onların arzu ve isteklerin, düşüncelerini sahnede yansıtmaya çalışmışlar. ÜİK (b) P MK kararından geçen bu beş yıl genel olarak Azerbaycan, ayrıca Nahçıvan tiyatro sanatının her alanında gelişmenin yükseliş dönemi olmuştur. Tiyatro repertuarları, dolgun, modern hayatı yansıtan eserler sayesinde zenginleşmiş, bölgelere turne ziyaretleri artmış, tiyatro ressamlığı sayesinde de sanatsal tertiplerin gerçekçi şekilde işlenmesi sayesinde de büyük emek, yaratıcılık gücü sarf ettiği hissediyordu. Bütün bunlar bu dönemde de Nahçıvan tiyatrosu'nda faaliyet gösteren ressamlarından Şemil Mustafayev, Mehmet Kasımov tiyatro sanatında ön planda olmuştur. Tiyatro ressamlığı alanında büyük yaratıcılığı olan ressam Mehmet Kasımov'un tiyatro çalışmalarına bu dönemde başlasa da temel sanat faaliyeti ellili altmışlı yıllara tesadüf etse de, sonraki yıllarda da büyük sanat faaliyeti olmuş, genellikle, yüzden fazla oyunlara tertibat vermiştir. Onun sanatsal tertibat verdiği son oyun ise 1985 yılın 13 aralık'ta sahneye konulmuştur. Bu da şunu gösteriyor ki, Nahçıvan tiyatrosu tarihinde en işçi tiyatro ressamı, hayatını, yaratıcılığını tamamen tiyatroya adanmış ressam Memmet Kasımov olmuştur. Sonraki yılların oyunlarının tertibatına bakıldığında görmek oluyor ki, eski tarihe, zengin deneyime sahip olan bu tiyatrodaki faaliyet gösteren ressamlar yine de gerçekçi geleneklere sadık kalmakla beraber çeşitli tarif yöntemleri, sanatsal yaratıcılık tekniği aracılığıyla çağdaşlık eğilimleri hissediyor. 1964 yılında M.F.Ahundov adına Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Tiyatronun yeni binaya taşınması, böylece tiyatronun teknik araçları da iyileşmeyi ressamların çalışmalarının kolaylaştırmakla beraber kendi yaratıcılıklarını daha mükemmel, dönemin gereklerine uygun hazırlanması, sahne yapısını gereğince yerine getirmeye yardım etmiştir. Bu dönemden sonra Celil Memmedkuluzadenin 100 yıllık doğumu vesilesiyle tiyatroya büyük yazarın adı verilir. 60-80 yıllarda Yuran Memmedov, Mustafa Memmedov, Memmedeli İsmailov, Neriman Aliyev, Eyüp Aliyev, Mircəlil Seyidov, Ali Safarov yaratıkları ilginç maketleri, giyim eskizleri, oyun tertibatları ile akılda qalib. Bu dönemde Nahçıvan tiyatronun gelişimini Azerbaycan halkının sosyal-iqtisadi, manevi hayatında yaşanan

büyük gelişim ile alakadardı. Tamaşaya konulan eserler insanların manevi, estetik açıdan şekillenmesinde önemli rol oynarken tiyatro ressamlığı kendi çizgileriyle, boyalarla yarattıkları kompazisiyalarda bu etkiyi arttırarak maksadile mücadele dışında kalmamış teatr oyunlarında genellikle manevi terbiye, ahlak ve manaviyyat, çağdaş düşünce konularını aydınlatmış, halkın çıkarları ile yaşamak, yaşam gerçeklerini, hümanist düşünceleri tebliğ etmek tiyatronun yaratıcı birliyin başlıca görevlerinde olmuştur.

XIX yüzyılların 70'li yıllarında Azerbaycan'ı yöneten halkımızın büyük oğlu, milli lider Haydar Alirza oğlu Aliyev tiyatrodaki faaliyet gösteren sanat adamları hakkında demiştir:- “ Bədii yaratıcılık alanındaki başarıları gereğince değerlendirmeye birlikte düşünüyörüz, kültür merkezlerinin ve kuruluşların yaratıcılık birliklerinin işinde ciddi eksiklikler olmasaydı, bu başarılar daha büyük olardı. Bədii seviyesi düşük olan zayıf kitapların yayın. Edilmesi, böyle oyunların, filmlerin, sahneye, yayına yol bulması, gerekli professional teledkarklığın olmaması, repertuarın şekillenmesi çalışmalarındaki eskilikler, yönetmen çalışmalarının zayıflığı, tiyatromuza gelenlerin sayıca az olmasına neden olmuştur”. O yıllarda ulu önderimizin böyle sözleri Nahçıvan tiyatronun yaratıcı çalışanları için bir devize dönüştü ve bu eksiklikleri gidermeye, önümüzde duran sorunları tutarlı olarak hayata geçirmeye çalışdılar. Sovet imperyası dağıldıktan sonra yaşanan sosyal, siyasal olaylar sonucunda kültür, aynı zamanda tiyatro sanatı alanında da çok büyük zorluklar ortaya çıxmıştır. Teatrodaki oluşmuş sorunlar, durgunluk sanatın diğer alanlarında olduğu gibi, tiyatro sanatında da hissetilmiştir. 80'ci yılların sonlarından Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Tiyatrosu'nda faaliyet gösteren Ebulfaz Ahundov'un oyunlara verdiği sanatsal tertibat farklılığı ile seçildi. Ressamın kendine has özgü renk koloriti, yaratıcılık tekniği ile hazırladığı sanatsal tertibatlar seyirciler tarafından daima ilgiyle karşılanmıştır.

Şu bir gerçektir ki, eski gelenekler, ifade ve resim araçları sürekli ölümsüzleştirdiği, sonuç itibarı ile zamanla etkisini kaybeder, zamanın talebi ile uzlaşmadığı için çıkar çevresi sınırlanmış oluyor. Her sanatsal tertibat yeni bir sese, yeni boyalar sahip ifade tarzı ile bütünlük görüş önlüne dönüşmelidir. Nahçıvan tiyatrosu'nun ressamları bütün dönemlerde hümanizme, uluslararası- cılık düşüncelerine, yeniliğe dayanarak başlıca görevlerinden biri olan mübarizliyi, iradesi, çalışkanlığı, hakiketsverliyle birlikle toplum arasındaki karşılıklı ilişki kuran tiyatronun gelişmesinde gayretle çalışmışlar.

Bilindiği gibi ülkemizde yaşanan sosyopolitik, kültürel süreçler bütün sanat dallarında bağımsızlık elde edildikten sonra yeni gelişme aşamasına girdi. Gerçi bağımsızlığın ilk yıllarında Nahçıvan tiyatrosu hem vasıflı eleman açısından hem de donanım açısından acınacak günler yaşıyordu. Gerek repertuarın doğru seçilmemesi, sahne teknolojisinin, ışık sisteminin ilkel durumda olması, elbiselerin yetersizliği ves. bütün bunlar ressam işini zorlaştırıyor, sahne tertibatının ressamın düşündüğü gibi alınmasına olumsuz etkiliyor, bu da oyun başarı kazanmasına engel oluyordu.

Ulu önderimizin iç ve dış politikası sonucunda Azerbaycan geliştikçe devlet yönetimi tarafından tiyatro hakkında verilen kararlar, kaygılar, talimatlar sayesinde ve tiyatronun yaratıcı ekibinin kendi işine olan tutkusu, yeteneği, gösterdikleri çabaları sonucunda Nahçıvan dram tiyatrosu kendi gelişim yoluyla hızla ilerlemeye başlar.

Tiyatronun temel istikametlerindirici faktörlerinden biricisi, doğru seçilmiş repertuardır. Bağımsızlık yıllarında giderek gelişen Nahçıvan dram tiyatrosu seçtiği repertuarda izleyicilerde daha çok milli kuruyor, milli benlik, özgürlük-bağımsızlık duygusunun aşılınması, bununla birlikte onların modernleşmeyle beraber, sosyal-politik yaşama tutumu, etik ve ahlak görüşlerinin oluşmasını etkileyen eserlerin sahneye koyulduğunu görüyoruz.

Şunu da belirtmek gerekir ki, genel olarak 90'li yıllardan bu yana ulusal tiyatro-dekor sanatında geleneksel ifade araçları ile novatorçu temauillerin kavşağında alan sanatsal formlar temel özelliklere dönüştürülmüştür. Bu özellikler (neokonstruktivizm, simge, post-modern, fonksiyonalizm, plastik avangard) çağdaş sahneqrqfiyanın genç, orta ve yaşlı kuşağını temsil eden temsilcilerinin yaratıcılığında sonraki sanatsal gelişim aşamasını oluşturuyor. Teatro-dekor sanatının bu gibi yeni sanatsal biçim özelliklerine Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Teatrosunun bağımsızlık dönemlerinden bugüne dek geçtiği yaratıcılık yolunda kendi yaratıcılıkları ile tiyatronun gelişmesinde büyük rol oynayan ressamların yaratıkları sanatsal tertiplerinde sıkıca rastlanıyoruz.

Bağımsızlık döneminde ise Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Tiyatrosu'nda verilen oyunların tertibatı Azərbaycan Cumhuriyyətinin Halk ressamı Hüseynkulu Aliyev'in, Nahçıvan Özerk Cumhuriyyətinin Emektar ressamı Seyyad Bayramov, Nahçıvan Özerk Cumhuriyyətinin Emektar ressamı Ebulfez Ahundov'un adı ile ilgilidir.

Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Tiyatrosunun şu üç vazgeçilmez, yetenekli ressamı günümüzde hala büyük yaratıcılık heves ve enerjisi ile özgün rengi, yaratıcılık tekniği, yöntemi ile yarattıkları bedi tertibat Nahçıvan tiyatro ressamlığının bundan sonraki gelişmesi için de büyük yaratıcılık mirası koymuştur. Böylece onu neredeyse bağımsızlığın ilk dönemlerinde Nahçıvan tiyatrosu Milli lider Haydar Aliyev'in kaygısı ile önceki dönemlere oranla daha da gelişme etmiştir. 2008 yılında Azərbaycan Cumhuriyyəti Ali Meclis Başkanı V.Talibovun C.Mammedkuluzade adına Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Tiyatrosu'nun 125 kuruluş yıldönümünün düzenlenmesi hakkında verdiği karar, Turne seferlerinin düzenlenmesi, tiyatro binasının esaslı onarımı, bununla ilgili olarak tiyatro sanatçıları tertibat işinin daha da yüksek düzeyde olması, bütün bunlar tiyatronun gelecekteki gelişimi için zemin oluşturmıştır.

KAYNAKLAR

- 1.Ali Qehremanov. Nahçıvan tiyatrosu intibah yollarında (1883-1920) Bakı, 2008.
2. Ali Qehremanov. Nahçıvan tiyatrosu bağımsızlık illərində. Bakı, 2008.
3. Naxçıvan tiyatrosunun salnamesi (1883-2008). Nahçıvan, 2010.
- 4.Ali Qehremanov. C.Mammedkuluzade adına Nahçıvan Devlet Müzikal Dram Tiyatrosu. Nahçıvan, 2012.
- 5.Ali Halilov. Naxçıvan tiyatrosunun tarihi. Bakı,1964.
6. İlham Rehimli, Celil Vezirov. Naxçıvan tiyatrosu. Bakı, 2008.

ZONGULDAK İLİ EREĞLİ İLÇESİ'NDE ELPEK BEZİ DOKUMACILIĞI

ELPEK FABRIC MANUFACTURING IN EREĞLİ ZONGULDAK

ТКАЧЕСТВО ЭЛЬПЕКСКОЙ БЯЗИ В ЭРЕГЛИЙСКОМ РАЙОНЕ ЗОНГУЛДАКА

Nuran BAYGÜL * -Emine TONUS**

Öz

Anadolu'da ata sanatı olarak görülen dokumacılık faaliyeti, eski önemini ve yaygınlığını kaybetmesine rağmen, günümüzde bazı yörelerde devam ettiği bilinmektedir. Dokumacılığın geçmişten günümüze yapıldığı bu merkezlerden biri de Zonguldak iline bağlı Ereğli ilçesidir. Bölgede “*Elpek bezi*” adıyla anılan dokuma, başlangıçta tamamen keten iplikle yapılırken, günümüzde keten, kenevir ve pamuk lifi kullanılarak devam ettirilmektedir. Elde edilen kumaşlar ise günlük kullanım için gerekli her tip mamul maddeye dönüştürülebilmektedir.

Elpek sözcüğü yapı olarak incelendiğinde “*el*” ve “*pek*” olarak iki heceden oluşmakta ve her bir hece kendi içerisinde bir anlam ifade etmektedir. El, gerçek anlamında olup, pek hecesi ise “*sert, mukavemetli, dayanıklı*” anlamındadır. Her iki hecenin birleşmesinden oluşan “*elpek*” sözcüğü ise el ile dokunmuş sert ve dayanıklı kumaş anlamını karşılamaktadır. Bu kumaş, 2000’ li yıllara kadar Türkiye’nin önde gelen markaları tarafından sipariş edilmiş, ancak günümüzde birkaç kişinin özverisi ve bazı kurumların desteği ile açılan atölyede yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elpek bezi, dokumacılık, sert ve dayanıklı kumaş, tezgâh.

Abstract

The importance and common manufacturing of textiles in Anatolian has been vanishing by time, despite it is known that in some areas it is still continuing. One of these places where manufacturing is continuing is Ereğli in Zonguldak. In this area the textil called as “*Elpek Fabric*” is originally produced only with flax. Today it is continued with flax, bot hemp and cotton fibre. The fabric that is produced is used today everywhere.

*Üniversitesi Türk Dili Bölümü Okutmanı. SİVAS/TÜRKİYE (nbaygul@cumhuriyet.edu.tr)

**Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas MYO. El Sanatları Bölümü, Öğretim Görevlisi
SİVAS/TÜRKİYE (eminetonus@cumhuriyet.edu.tr)

When analyzing the Word “*Elpek*” we see that it is combined of two words “*El*” meaning hand and “*Pek*” meaning hard, enduring and strong. Elpek means the before, a strong hand made fabric. This textile is ordered by many known brands in Turkey until the beginning of the this century. Today the production of this textile is continuing with the help of some self-denying people and supporting institutions.

Keywords: Elpek, weaving, spinning, bench.

GİRİŞ

Anadolu’da ata sanatı olarak görülen dokumacılık faaliyeti, eski önemini ve yaygınlığını kaybetmesine rağmen, günümüzde bazı yörelerde devam ettiği bilinmektedir. Dokumacılığın geçmişten günümüze yapıldığı bu merkezlerden biri de Zonguldak iline bağlı Ereğli ilçesidir. Bölgede “*Elpek bezi*” adıyla anılan dokuma, başlangıçta tamamen keten iplikle yapılırken, günümüzde keten, kenevir ve pamuk lifi kullanılarak devam ettirilmektedir. Elde edilen kumaşlar ise günlük kullanım için gerekli her tip mamul maddeye dönüştürülebilmektedir.

Elpek sözcüğü yapı olarak incelendiğinde “*el*” ve “*pek*” olarak iki heceden oluşmakta ve her bir hece kendi içerisinde bir anlam ifade etmektedir. El, gerçek anlamında olup, pek hecesi ise “*sert, mukavemetli, dayanıklı*” anlamındadır. Her iki hecenin birleşmesinden oluşan “*elpek*” sözcüğü ise el ile dokunmuş sert ve dayanıklı kumaş anlamını karşılamaktadır. Bu kumaş, 2000’ li yıllara kadar Türkiye’nin önde gelen markaları tarafından sipariş edilmiş, ancak günümüzde birkaç kişinin özverisi ve bazı kurumların desteği ile açılan atölyede yaşatılmaya çalışılmaktadır.¹

MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmanın materyalini Zonguldak ili Ereğli ilçesinde devam etmekte olan dokumacılık faaliyeti, dokuma tezgâhları, kullanılan araç ve gereçler ile dokunmuş ürünler oluşturmaktadır.

Elpek dokumacılığı ile ilgili tüm faaliyetler yerinde incelenmiş, fotoğrafları çekilerek belgelenmiş ve ayrıca dokuma ustaları ile karşılıklı görüşülerek bilgiler toplanmıştır.

1. ARAŞTIRMA SONUÇLARI

1.1. ELPEK DOKUMACILIĞI

Elpek, 1960’lı yıllara kadar Ereğli’nin dağ köylerinde yoğun olarak dokunan bir bez iken, sonraki yıllarda ilçeye sanayiinin yerleşmesiyle, eski önemini yitirmiştir. Yerel yönetimin desteği ile Nilgün Efes ve Ünal Çiftçi adlı kişiler, 1996 yılından itibaren elpek dokumacılığını yeniden başlatmış ve yöresel el sanatları içerisinde yer almasını sağlamışlardır. Bölgede dokuma için gerekli tezgâh mevcut olmadığından, işi bilen dokumacı kadınların katkıları ile aslına uygun tezgâhlar yapılarak çalışmalara başlanmıştır. Dokuma sanatı, öncelikle Nilgün Efes tarafından öğrenilmiş, diğer dokumacılara da aynı kişi tarafından

¹ Ünal Çiftçi, Elpek Dokuma Evi, Elpek Dokuma Atölyeleri Ortağı ve Eğitim Yöneticisi.

öğretilerek, Ereğli'ye 20 km. uzaklıkta olan Kandilli'de “Elpek Bezi ve El Dokumaları Atölyesi” kurulmuştur. 10 tezgâh ile başlayan dokuma faaliyeti, günümüzde sadece 4–5 tezgâhta devam etmektedir.

Keten, bu yörenin iklim koşullarına oldukça uygun bir bitki olup geçmiş yıllarda üretimi çok yaygındır. 1999 yılında Kandilli Belediyesi tarafından 19–20 dönümlük araziye keten tohumu ekilerek, çok verimli ürünler alınmış ve işlenmek üzere Bulgaristan'a gönderilmiştir. Ancak, işlenmesi zor ve zahmetli olması nedeniyle halk tarafından terk edilmiş bir tarım olarak karşımıza çıkan keten bitkisinin, günümüzde Bulgaristan'dan satın alındığı ifade edilmektedir.

Fotoğraf: 1 Elpek Atölyesi

Fotoğraf: 2 Elpek Dokuma Evi

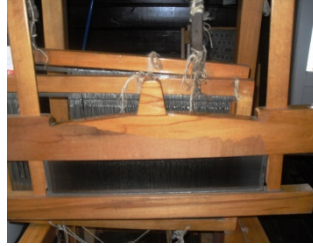
Fotoğraf: 3 Elpek dokuma tezgâhı

1.2. ELPEK DOKUMASINDA KULLANILAN ARAÇLAR

Elpek bezi “Düzen” adı verilen tezgâhlarda dokunmaktadır. Tezgâh iskeleti 2 adet ayak, 1 adet tefe, 1 adet tarak, 2 adet gücü, kayışlar, 1 adet kol demiri, merdaneler, ahşap çubuk ve sopalar, 1 adet çözgü silindiri, dişli kalas ve hareketli oturma tablasından oluşmaktadır. Ayrıca, masura, çıkırık ve mekik kullanılmaktadır.

Fotoğraf: 4. Ahşap Sopalar

Fotoğraf: 5 Tefe

Fotoğraf: 6 Tarak

Fotoğraf: 7 Gücüler

Fotoğraf: 8 Kayışlar

Fotoğraf: 9 Ayaklar

Fotoğraf: 10 Dişli kalas

Fotoğraf: 11 Çıkırık silindiri

Fotoğraf: 12 Çözüğü

Mukavemetli olması açısından tezgâh yapımında çam veya gürgen ağacı tercih edilmektedir. Dikdörtgen formda hazırlanan iskelet, yatay kirişler ve dikmelerden oluşmakta, ön dikmeler arka dikmelere göre daha kısa olup iplik akışının seri olması sağlanmaktadır. Paralel olarak monte edilen bu dikmeler ise birbirleri ile kalaslar sayesinde bağlanmıştır. Tefe, üzerindeki boşluğa tarak yerleştirildikten sonra, tezgâh çatısındaki, ön yuvada duran ahşap sopaya sabitlenmektedir. Arka yuvada duran diğer sopaya da gücüler kayışlarla bağlanmakta ve alt taraftan da ayaklara sabitlenmektedir. Bu şekilde kurulumu tamamlanan tezgâh dokuma yapmaya hazır durumdadır.

1.3. ELPEK DOKUMASINDA KULLANILAN GEREÇLER

Elpek bezi, atkı ve çözgü olmak üzere iki ana iplikten oluşmaktadır. Geçmiş yıllarda dokumanın tamamını keten lifi ihtiva ederken, günümüzde çözgüde pamuk, atkıda ise yurt dışından satın alınan keten ya da kenevir kullanılmaktadır. Yüzey süslemesi olarak da çeşitli renklerdeki floş iplikler ve sim tercih edilmektedir.

Fotoğraf: 13 Keten bitkisi ve ipliğe dönüşümü

Fotoğraf: 14 Keten ve kenevir ipi

1.4. ÇÖZGÜNÜN ÇÖZÜLMESİ

Çözgü ayrı bir aparatla çözülerek tezgâha aktarılmaktadır. Bu aparat ahşap veya metal aksamı olup, seyrek dişli tarak görünümündedir. Karşılıklı olarak duvara dik monte edilen aparatların arası yaklaşık 4 metredir ve bu mesafe “Kol” olarak tanımlanmaktadır. (Çözgü kol hesabıyla çözülme)

Fotoğraf:15 Aparat

Fotoğraf:16 Düzenek

Fotoğraf:17 Çözüye Başlama

Üzerine belirli aralıklarla delikler açılmış olan kontrplak yüksekçe bir yere asılmakta, bu düzenekteki her bir delikten birer çözgü teli geçirilerek, iplerin birbirine karışması engellenmektedir. Daha sonra grup halindeki bütün çözgü telleri avuç içinde toplanarak aparatın ilk dişine bağlanmaktadır. Bu çözgüler, karşı aparatın paralelindeki dişten dolanıp, bir üst dişe geçmekte ve yine üst dişin paralelindeki dişe dolanarak basamaklar şeklinde sonuna kadar sabit gerginlikte sarılmaktadır. Bu işlem 11 defa tekrarlanarak çözgü tamamlanmakta ve bu çözgülerden yaklaşık 38 metre kumaş dokunmaktadır. Aparattan dikkatli bir şekilde indirilen çözgülerin dağılmasını önlemek amacıyla da zincir örülmektedir.

Fotoğraf:18 Çözgü Çözme

Fotoğraf: 19 Zincir Örne

Tezgâh önüne getirilen çözgü, karşılıklı oturan iki kişi tarafından gücülenmektedir. Bunun için arka taraftaki kişinin teker teker uzattığı çözgü tellerinden biri gücü deliğinden, diğeri de boşluktan geçirilerek yan yana 30 veya 45 cm. olacak şekilde sıralanmaktadır. Ajurlu bir dokuma için ise 14 çözgü yan yana dizilirken 9 gücü boş bırakılmakta, böylece seyrek bir doku oluşturulmaktadır. Çözgü telleri tarak dişleri arasından da geçirildikten sonra, gruplar halinde bağlanarak ahşap bir sopaya geçirilmekte ve kumaş merdanesindeki yerine takılmaktadır.

Fotoğraf:20 Çözüünün gücü ve taraklardan geçirilmesi

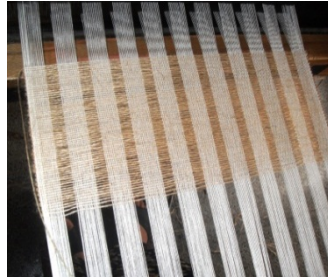
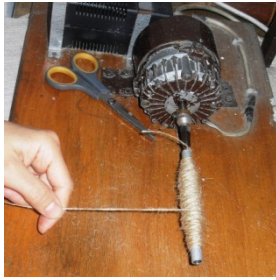

Fotoğraf: 21 Tezgaha çözgü yerleştirme

Gücünün arka tarafında kalan çözgü grubu ise ilk merdanenin üzerinden diğer merdanenin altından geçip tezgâh çatısından dolanarak dokuyucunun sol arka çaprazındaki silindire sarılmaktadır.

Atkı olarak kullanılan keten ve kenevir ipler, masuralara dolanmaktadır. Tezgâh üzerindeki yerine oturan dokuyucu, mezura ile ölçerek saçak payı bırakıp dokumaya başlamaktadır. Küçük ebatlı bir dokuma için 15cm. büyük ebatlı bir dokuma için de yaklaşık 20–25 cm. saçak payı bırakılmaktadır.

Dokuyucu ayaklarını pedala yerleştirip, bir ayağını yavaşça aşağıya doğru iteklerken ona bağlı olan çözgü grupları da aşağıya doğru çekilmekte, diğer çözgü grubu yerinde sabit kaldığından arada bir boşluk oluşmaktadır. Ağızlık denilen bu boşluktan karşıdan karşıya mekik fırlatılırken aynı anda tefe ile kuvvetli bir vuruş yaparak atkı bir önceki sıranın üzerine oturtulmaktadır. Her sırada ayak değiştirmek suretiyle dokuma istenilen boyutta yapılabilmektedir.

Fotoğraf:22 Masura sarma Fotoğraf:23 Dokumaya başlama Fotoğraf:24 Ajura Başlama

Dokumada ajur yapmak için: Dokumanın kenarlarında yaklaşık 5-10 cm. arasında çerçeve şeklinde bırakılan çözgüler birkaç sıra dokunmaktadır.20 çözgü teli 10'arlı gruplar halinde ayrılarak çapraz yapılmakta ve çuvaldıza takılan keten veya kenevir ip, bu çaprazın arasından geçirilmektedir.

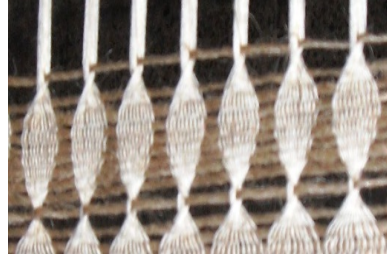

Fotoğraf: 25 Ajur yapım aşamaları

Yaklaşık 10 sıra normal şekilde dokuma yapıldıktan sonra aynı işlemler tekrarlanarak dokuma tamamlanmaktadır.

Fotoğraf: 26 Örnek Dokuma

Fotoğraf:27 Ajur Detayı

1.5. ÜRÜN KULLANIMINDA KARŞILAŞILAN AKSAKLİK

Dokumada kullanılan iplerin boyanması sırasında, boyanın life tutunması ve akmaması için mordan maddesi kullanılması zorunludur. Aksi takdirde kullanım sürecinde boya akması kaçınılmazdır. Ancak elpek bezi dokumacılığında kullanılan renkli ipliklerde, boyama esnasında mordan maddesi kullanılmamaktadır. Bu nedenle ürün kullanımı esnasında renk akması kaçınılmazdır.

1.6. BAKIM VE KORUNMASI

Keten kumaş ile yapılan ürünlerin temizlenmesinde kesinlikle sabun ve ılık su kullanılmalı, sıkma işlemi asla yapılmamalıdır. Yüzey temizliğinin sağlanabilmesi için yumuşak bir lif ile kumaş dairesel olarak ovuşturulmalı, durulanan ürün kurumaya bırakılmalıdır. Ancak, simli kumaşlarda ürünlerin bazen simlerinin karardığı görülmektedir. Giysi gibi hassas ürünlerde ise kuru temizleme önerilmektedir.

Kumaş kullanılmadığı zamanlarda, seyrek dokulu bir bez içerisinde havalandırılarak saklanmalı, asla naftalin kullanılmamalıdır. Çünkü naftalin, kumaş üzerinde sarı lekeler oluşturmakta, bundan dolayı da kumaşın korunması için sabun parçaları tercih edilmektedir.

1.7. DOKUMA ÖRNEKLERİ

Fotoğraf:28 Ajurlu sehpa örtüsü

Fotoğraf:29 Ajurlu masa örtüsü

Fotoğraf:30 Ajurlu masa örtüsü

Fotoğraf:31 Renkli elpek

Fotoğraf:32 Elpek perde

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dokumalar, insanoğlunun hayatı boyunca ihtiyaç duyduğu önemli nesneler arasında yer almıştır. Bu nesneler zaman içerisinde insanların, sadece giyinmesi için değil, yaşam alanının hemen hemen her bölümünde kullanılan ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Elpek dokumacılığı eski önemine kavuşturulduğu takdirde sağlığımız için elverişli ürünler hayatımıza gireceği gibi ilçenin sadece sanayi ile değil tarım üretimi ile de kalkınacağı, böylece burada yaşayan insanların gelir düzeylerinin yükseleceği ve daha rahat bir yaşam düzeyine ulaşabilecekleri inancındayız.

KAYNAKÇA

- 1- Çiftçi, Ünal., Elpek Dokuma Evi, Elpek Dokuma Atölyeleri Ortağı ve Eğitim Yöneticisi
- 2- Erdoğan, Fatma., Elpek Dokuma Evi Satış Temsilcisi
- 3- Gül Hanım, Elpek Bezi ve El Dokumaları Atölyesi Dokuma ve Kontrol Şefi

COMBINATION OF WOMEN'S RIGHTS AS THE ELEMENT OF DEMOCRACY

DEMOKRASİ UNSURU OLARAK KADIN HAKLARI KOMBİNASYONU

ПРАВА ЖЕНЩИН КАК ЭЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТИИ

Gaukhar Bisultanovna AMANGALIYEVA*
(Амангалиева Гаухар Бисултановна)

Abstract

The article reveals the question of women's rights. The author describes rights of women as the element of democracy in the rapidly-developing sub-field of international human rights protection.

Keywords: rights, protection, Universal Declaration, values, moral standards.

Öz

Bu makalede, kadın hakları konusunu acar. Yazar, insan haklarının korunması hızla gelişen alanında demokrasinin bir unsuru olarak, kadın haklarını açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: hukuk, koruma, Evrensel Bildirgesi, değerler, ahlakistandartlar

Аннотация

В данной статье раскрывается вопрос прав женщин. Автор описывает права женщин, как элемент демократии в быстроразвивающемся поле защиты прав человека.

Ключевые слова: права, защита, Всеобщая декларация, ценности, стандарты морали.

Women's rights are revealed as a complex and multidimensional phenomenon. No one can argue that both men and women are born with human rights, but women's rights are violated almost daily around the world. Moreover, in comparison with men, women have been unable to participate and have often been discriminated against in many situations and

* LLM, School of Law, docent, Almaty Management University. Almaty/KAZAKISTAN
LLM, HukukFakültesi, Doçent, AlmatıYönetimÜniversitesi. Almatı/KAZAKİSTAN
LLM, Школа права, доцент, Алматы менеджмент университет, Алматы/КАЗАХСТАН

circumstances for many years. The example of this violation is situated in different fields of women's life: voting, equal payment for work, property owning, educational or career opportunities. Women's rights, in international law, emerges today as an exciting, rapidly-developing sub-field of international human rights protection.

Combination of Women's Rights as the Element of Democracy is seen in the Universal Declaration of Human Rights. Moreover, French "Declaration of the rights of Man and of the Citizen" was the first document and the first international instrument which introduced the term "human rights" in the XX century (*droits de l'Homme*) (*Déclaration des droits de l'Homme et du Citoyen*. 1789.) The Declaration proclaimed that individuals are born free and equal in their rights. The Declaration also proclaims presumption of innocence, freedom of conscience, freedom of opinion expression, press, warranties of personal and other rights of citizens. It is necessary to mention that there had been other similar documents adopted before the "Universal Declaration of Human Rights" as the "American Declaration of Independence" (1776), "French Declaration of the Rights of a Man and a Citizen" (1789). These documents have similar provisions, but none of these documents had the universal character.

The basic philosophy of the Universal Declaration says: "All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood" (Art 1:1789). On this basis, the drafters of the Declaration adopted two sets of human rights. The first group depicted: "Everyone has the right to life, liberty and security of person" (Art 3:1789,) and the basis for civil and political rights enumerated in the Articles 4-21. The second group of rights discloses the fact that everyone has the opportunity to exercise the rights "necessary to maintain dignity and free development of personality" (Art 22:1789). This assertion is supported by Articles 23-27, which set out the economic, social and cultural rights.

In addition to the Declaration there are two Universal International-Legal treaties (1966), International Covenant on Civil and Political Rights and the Optional Protocol to it. Also, they adjoin some 50 other human rights treaties adopted by the UN, more than 20 conventions and recommendations of the International Labor Organization, as well as more than 50 international documents relating to various aspects of social and cultural rights adopted by UNESCO (Out of Confrontation. International Law in the Post-Cold War Period: coll. of art. M.1996). Furthermore, the Universal Declaration of Human Rights had influence on the regional lawmaking process, and the following documents were accepted at the regional level: the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms 1950, as well as a number of protocols to it concerning States members of the Council of Europe; the American Convention on Human Rights 1969; African Charter on Human Rights and Peoples 1981; Arab Charter on Human Rights 1994, the CIS Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms 1995, etc. Many states refer to the Declaration as a guide and use it as a standard for human rights respect. The Declaration says that everyone who works has the right to just and favorable remuneration ensuring for himself and his family (Art 23). Also, the declaration states that everyone has right to a standard of living, including food, clothing, housing and medical care needed to maintain health and well-being of himself and his family (Art 25). But, according to data of the sociological survey conducted by the Lawyers Committee for Human Rights, every fourth man in the world earns one dollar a day, and can not afford to have a qualified medical service. Private medical care is available, but it is too expensive. On the other side not every state can provide its population with the proper medical care (Tiunov O.I., 2001).

Today, we can endlessly enumerate violations of human rights. Despite huge efforts of organizations dealing with human rights and work of activists advocating for improving the lives of men, women and children every opportunity to enjoy all human rights in many countries still remains a dream. Together with the positive aspects connected with the adoption of the Universal Declaration of Human Rights, there are some unresolved moments, e.g. art. 1 of the Declaration states that all men are born free and equal in dignity and rights. However, in practice many countries do not follow it. Primarily, it refers to the legal status of women. According to statistics, women suffer from domestic violence and sexual abuse, which is one of the most widespread human rights violations in the world. Sometimes girls are victims of violence even before their birth. Especially in Asian countries, when woman knows that she is pregnant with a girl she has to have an abortion as her husband prefers to have sons.

Today the world became the camp of human rights protection processes with signing of various treaties between countries. At first it is necessary to mention that in France women got rights 150 years after the Great French Revolution. The USA women got their rights on the issues of pregnancy and giving a birth to a child in the 90s of the XX century. Universal Declaration of Human rights (art 2) reveals the rights belonging to any person on the sex origin.

In 1967 UNO adopted another important Declaration concerning the liquidation of discrimination of women, as women need a special protection. Republic of Kazakhstan joined the UN Convention on the "Elimination of All Forms of Discrimination of Women" in 1998, and in 2000 Kazakhstan ratified the Optional Protocol. In 2000 and 2007 Kazakhstan submitted reports on the implementation of the Convention Committee to the UNO.

In 1999, Kazakhstan established the National Commission on Family Affairs and Equality, and in 2006 Gender equality strategy was adopted. The status of women in Kazakhstan requires support and gender correction. Women constitute 52% of Kazakhstan's population. There is the problem of abortion and annually women pass away from it. Thus in 1999 and 2007 UNO committee on women's and children's rights recommended Kazakhstan to develop and adopt laws that protect women and children from domestic violence.

Violence against women is a critical public health problem that has devastating physical and emotional consequences for women, children and families. Due to the facts women are frequent targets of both physical and sexual assault by partners, acquaintances, as well as strangers. As it is a critical public health problem, health organizations, law enforcement bodies are responsible in the matters of violence termination as well (Tjaden, Patricia & Thoennes, 2006).

According to the studies, women globally have been beaten, coerced into sex or experienced abuse in their lifetime; 4 million women and girls are trafficked annually; approximately 90 million African women and girls are victims of female genital mutilation, 50% of battered women are killed by their partners. Moreover, women become the victims of their partners in more cases than in all the cases of car accidents, rapes and robberies together, and women are the victims who suffer from long-term and daily violence (Hassan Mohamad Hafiz, 2009). Furthermore, domestic violence is any threatening behavior, violence or abuse between adults who are or have been in a relationship, or between family members. It can affect anybody, regardless of their gender or sexuality. The violence can be psychological, physical, sexual or emotional (Scarff Liz Women and Domestic violence (05 June 2008)).

Violence against women is a social health problem that has physical devastating and emotional consequences for women, children and families. Not all violence committed in

the world is considered criminal in the sense that victims of violence are adequately protected by the legislative system or tradition. Domestic violence is often considered as a private matter (Evans Karen). Therefore, violence against women committed at home is not always reported or considered a right issue.

Legislation of Kazakhstan has done changes in accordance to the accession of RK to the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, and on the Political Rights of Women. Moreover, there was the adoption of gender equality strategy for 2006-20016 by the RK.

However there are perspectives in the question of women's rights protection. In order to form a steady, democratic society it is necessary to study and introduce attentively gender aspects of freedom of economic activities and the private property right. It is important to study features of women's participation in realization of their right to run economic activities not forbidden by law; legal forms of participation of women in management of economy, enterprise activity, property, profit; and ways of the decision of gender-legal questions, at privatization and bankruptcy.

A great progress is reached despite of the fact, that nowadays the gender aspects are not usually considered. There is no doubt that Kazakhstan will be able to reach a progress in this sphere. Positive results for the protection of women's right can be reached with the help of NGOs. Women in NGOs are getting stronger, for example: Almaty Women Information Center, Feminist League, Association of Kazakhstan Business women, Democratic Party of Kazakhstan Women, NGOs coalition, Women's Election Initiatives, Union of Kazakh National University's Women, Almaty Women's Network "Naiad" (Ten years of independence "Kazakhstan in focus", p.89-91). The principal summary is that state and community are interested in the role of women, and it is a main precondition for further progress of our republic in the field of gender improvement.

In February 1999 the RK system of Ministry of Interior Affairs and the structure of administrative assistance created a special department for the protection of women against violence on the basis of principles of legality, constitutional rights and freedoms based on the "National Plan of Action for the Advancement of Position of Women in Kazakhstan"

At the second Republican Forum of Women, RK President Nursultan Nazarbayev, announced the fight against violence as a priority of national policy on women's issues. In February, 1999 the special units to fight against violence were established in the structure of administrative police. In autumn, 1999 the first crisis center was set up in Almaty. In addition, in 2001, it was scheduled to pass the Law "On Domestic Violence". Unfortunately, more and more women are illegally taken to other countries for illegal labor or sexual exploitation. This law is a really significant event in the development of women's movement.

Throughout history, women who were victims of domestic violence had no effective legal recourse because the law took the view that preserving family relationships was more important than protecting women from abuse. Speaking about domestic violence it is necessary to mention the securing measures from different bodies as public, medical and legal ones. The most prevalent remedies for domestic violence-including access to battered women's shelters, arrest and prosecution of offenders, and civil protection orders-usually require that the victim must be separated from the batterer, has medical and psychological support, but at the same time many women in abusive relationships do not want to separate, they want the relationship to continue, but the violence to stop (Ten years of independence "Kazakhstan in focus", p.89-9). Different medical, legal and psychological research works show that violent relationships can become non-violent and that legal intervention can as-

sist in bringing about that change. In resolving this tension, the law should respect both women's desire to remain in relationships and women's right to safety within those relationships. Women, suffered from sexual violence must be provided with medical care and support. Over than £600,000 has been input into the support centers across England and Wales (Home Office. Press Office, More Support Centers for Victims of Sexual Violence. (24 November 2006). Overall, it is necessary to point out that developing and poor states with low economy are not able to provide women with rehabilitation support at all.

Criminal prosecution might result in imprisonment of the batterer, or perhaps enforced batterers group counseling. Orders of protection work well if the batterer respects authority and is fearful of being arrested. Civil suits may be an option for collecting damages and recovering costs relating to moving, therapy, and so on, if the batterer has any financial resources at all. One doesn't have to sue for money; however, it's possible to sue to force the abuser to get therapy, to return certain items. The Government proves medical support plan on sexual violence the aims of which are measures to prevent sexual violence and abuse, health and support services for victims, as well as responsibility of criminal justice. Moreover, Sexual Assault Referral Centers (SARCs) across England and Wales are special places where abused can be provided with psychological support and health care. Here they can have, and a forensic examination to a police investigation (Home Office. Press Office, More Support Centers for Victims of Sexual Violence. (24 November 2006). But at the same time the situation of women in extremely patriarchal societies is low on all levels of social existence, women are underrepresented in Parliaments, they are almost non-existent in the decision-making bodies, they make for the majority of the unemployed, they are paid less for the same amount of work and do not have equal opportunities to advance in their work. The mechanisms for developing the concept of equality, even if they exist, are not functional. Government works out different offers for special agencies which can give advice and search needs of victims, but this sphere needs professional and skilled specialists as psychologists, social workers, doctors, teachers who can help in the moment of crisis.

In conclusion, violence against women, as one of the key problems should be confronted by every society in a more serious and efficient way. The results confirm the belief that domestic violence is a major public health. It takes a great deal of courage for a woman to go to court. Court sentencing for domestic violence is often inconsistent and sentences do not always reflect the severity of the crime and domestic violence is still not being considered as a serious crime. Until domestic violence law recognizes and accommodates the desire of many battered women to remain in their relationships, it cannot be considered truly successful. The solution of domestic violence problem is to dissolve the relationship and the wishes of many battered women to maintain the relationship in a non-abusive form. Therefore, in resolving this tension, the law should respect both women's desire to remain in relationships and women's right to safety within those relationships, as well as the law the government departments are responsible for reducing and preventing domestic violence crimes. It should be noted already that the protest march of Women in Tehran showed that "Iranian women are very powerful and they want their freedom" (Rebecca Santana, Associated Press, Women at the Forefront of Iran's Protests, June 25).

All these matters observe the gender barriers in career of women. But there is still much to be observed. The example is - education of women, who are unable to get any type of education, because of the religion and family stereotypes. The main aim of their lives is to get married (even if a husband will abuse her), to give a birth to a son, to do a household. So, these women do not have time and possibility to get education. Any discussion, which

seeks to uncover the personal and systemic barriers that a woman living with domestic violence will face, must address the “experience of fear...[that] is demarcated along class, race, ethnicity and citizenship status lines” (Martin, Dianne L.; Mosher, Janet E., 1995:65).

Overall, women’s rights, in the International law, emerges today as an exciting, rapidly-developing sub-field of international human rights protection. Throughout history, women have been dominated by men, and were not given their human rights, simply because they were women. Nevertheless, starting from the eighteenth century, some women tried to show their dissatisfaction with their unfair conditions. They realized that they must have as equal rights as men have. It is not uncommon to find nearly every day an article in the newspaper about sexual harassment or any other violation in the work place. Very often, they find themselves having to work twice as hard as the average male in that same work place. When in all actuality, women deserve some positions more than men; it is also the sad truth that they may never be able to have those same positions, like female players in the NFL, or professional sports (Truth, Sojourner “Ain’t I a Woman?” The Presence of Others 3rd ed.). Women should not be considered as second-class citizens. Today, the role of female varies from single mother, college student, professor, officer, wife to the top officials of the society. Women are the key to this society, and in all actuality, everything would just stop without women, as it is known that a man is unable alone to reproduce a child at all (Andrea A., 2002: 348-349).

There is an obligation in the International and Domestic law that dictates a role of state, as a nation to be wholly responsible for the protection of women regardless of race, culture, and class or immigration status. The needs to adhere to standards that provide for the protection of basic fundamental human rights such as ‘life, liberty and security of person’ are paramount.

A woman does a lot within her day-to-day life. When you turn on TV or radio in the morning, you hear the voice of a woman. In editorials on TV and radio the majority of collaborators are women. (They attract more attention, their voice is more exciting, and it catches more reliance (GEWIS statistical resource – Gesellschaft für Erfahrungswissenschaftliche Sozialforschung). Moreover, there are profound women who use their rights in different spheres: English Queen Elizabeth II, German Chancellor Angela Merkel, and 67th United States Secretary of state Hillary Clinton. According to Alice Schwarzer in 10 years we will live in the world governed by Alfa-women, who have got better education, better health, than man does (Alice Schwarzer, 2007).

However, women have not been able to do anything about their rights for several reasons. For example, the role of women is to take care about the house. In addition to this, very few women could read and write, and therefore, they did not have the means to express themselves, or to start organized actions. With the rise of equality of all people and democracy by the end of the eighteenth century, the understanding of women’s rights started, particularly in the year of 1792 when the first feminist publication was written by Mary Wollstonecraft, a British woman who devoted herself to the liberating women from their chains. The famous publication was known as the vindication of the rights of women. Today women should get the equal rights which they rightly deserve.

REFERENCES

1. Alice Schwarzer, “Answer”. May, 2007

2. Andrea A. Lunsford and John J. Ruszkiewicz. New York: St. Martin's, 2002. 348-349
3. Art 1, United Nations. Universal Declaration of Human Rights
4. Art 3, United Nations. Universal Declaration of Human Rights
5. Art 22, United Nations. Universal Declaration of Human Rights
6. Art 23, United Nations. Universal Declaration of Human Rights
7. Art 25, United Nations. Universal Declaration of Human Rights
8. Déclaration des droits de l'Homme et du Citoyen. 1789
9. GEWIS statistical resource – Gesellschaft für Erfahrungswissenschaftliche Sozialforschung
10. Evans Karen. The N.E. Hants Domestic Violence Forum “Domestic Violence
11. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (LAW No. 167 as of 16 JULY 1997)
12. Martin, Dianne L.; Mosher, Janet E. *Unkept Promises: Experiences of Immigrant Women with the Neo-Criminalization of Wife Abuse*. 8 Canadian Journal of Women and Law 4 (1995) at p. 35
13. Hassan Mohamad Hafiz –Is domestic violence a crime? (17 June 2009)
14. Home Office. Press Office, More Support Centers for Victims of Sexual Violence. (24 November 2006)
15. Home Office. Press Office, More Support Centers for Victims of Sexual Violence. (24 November 2006)
16. Rebecca Santana, Associated Press, Women at the Forefront of Iran's Protests, June 25, 2009, <http://www.cnsnews.com/news/article/50085>
17. Out of Confrontation. International Law in the Post-Cold War Period: coll. of art. M.1996 (in Russian)
18. Scarff Liz Women and Domestic violence (05 June 2008)
19. Ten years of independence “Kazakhstan in focus”, p.89-91
20. Tjaden, Patricia & Thoennes, Nancy. National Institute of Justice and the Centers of Disease Control and Prevention, "Extent, Nature and Consequences of Intimate Partner Violence: Findings from the National Violence against Women Survey." (2000). U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, "Intimate Partner Violence in the United States," December 2006.
21. Tiunov O.I. International-Legal Standards of Human Rights: development and characteristic features // Russian Law Journal 2001 № 45 p.45 (in Russian)
22. Truth, Sojourner “Ain't I a Woman?” The Presence of Others 3rded.

İLERLEMECİ EĞİTİMDE YARATICILIK

CREATIVITY IN THE PROGRESSIVE EDUCATION

Ayşe PARMAKSIZ*

Öz

Bu çalışmada yaratıcı düşünme ve felsefi akımlardan Pragmatizme dayanan ilerlemecilik (progressivizm) anlayışı içerisinde yaratıcı eğitimin varlığı ve ünlü pedagog John Dewey'in yaratıcı sorun çözme modelinin eğitimdeki yansımaları üzerinde durulacaktır. Dewey pragmatist felsefeyi eğitime uygulamıştır. Eğitimin çocuk merkezli olması gerektiğini düşünen ilerlemecilere göre; bir faaliyet problemlerin çözümüne götürecek şekilde yönlendirilmeli, öğrenim öğrenenin gelişmesini sağlayacak zihinsel ve sosyal olanaklar içermelidir.

Anahtar Kelimeler: yaratıcı eğitim, pedagog John Dewey, pragmatistik felsefe, ilerlemecilik.

Abstract

In this study, it will be mentioned creative thinking in progressiveness (progressivism). Also John Dewey 's who was a famous educator, creative problem-solving model and its reflections will be discussed. Dewey has applied pragmatist philosophy in to education. According to educators who think education should be child-centered progressives an education activity should be directed to the solution of problems and learning should include mental and social benefits for development of the learners.

Keywords: Creative education, educator John Dewey, the pragmatist philosophy of progressivism.

1. Giriş

Toplumların gerçek ilerlemeler kat edebilmelerinin zorunlu yolu eğitimden geçer. Eğitim sorunlarını çözümleyemeyen ülkelerin hayatın diğer alanlarında başarıyı yakalayabileceklerini düşünmek pek mümkün değildir (Bender, 2005). Öğretimin iki görevler grubunu yerine getirmesi gerekir. Bir yandan bilgi vermek ve kültür geleneklerini ulaştırmak, öte yandan, yeni hakikatlerin bulunmasını uyarmak. (Vexliard). Geçmiş özümsemiş, bugüne uyarlanmış ve gelecekle ilgili kurgular yapabilen, öngörü sahibi bireylerin varlığı toplumsal ilerleme için gereklidir. Peki yaratıcı eğitimin bireysel ve toplumsal ilerlemedeki faydası ne olabilir? Bu amaçla ilk önce yaratıcılık kavramının ne olduğunun incelenmesinde fayda vardır.

* Gölbaşı İnönü Ortaokulu Türkoloji ve Tasarım Öğretmeni. Ankara/TÜRKİYE

2. Yaratıcılık nedir?

Yaratıcılık, eleştirel bakmak, yeni önermelerde bulunmaktır. Daha önce aralarında ilişki kurulmamış nesneler yada düşünceler arasında ilişki kurulmasıdır. Alışılmışın, bilinenin dışında, farklı, yeni, özgün olmak, problemi görmek, farklı çözüm yollarından giderek yeni sonuçlar çıkartmaktır. Yaratıcılık dünyayı, kendimizi değiştirme eylemliliğidir. Sanatsal yaratma, değiştirme sürecinde öznel iç yaşantının farklı dışa vurumudur. İnsanın deneyimleri, duyarlılığı, algılama tavrı ile yeniden üretimi gerçekleştirmesidir. Öznelin nesnelle diyalektik buluşmasında yeni ilişkilerin bulunması, keşfedilmesidir. Rüyalar, hayal gücü, espri ve düşünsellik, dikkat, yargılama, usamlama sonucu oluşturulan eylemde sonuca farklı yollardan ulaşmadır yaratıcılık. Yaratıcı insan, yaratıcı süreç içinde geçmişinden, entelektüel birikiminden, deneyimlerinden, algılarından, hayal gücünden yararlanarak, çevresini bu bağlamda değerlendirip aktarma yetisi çerçevesinde sezgi ve araştırma ile özgürce yaratıcı ürünler, yapıtlar oluşturur, farklı önermelerde bulunur. Bu nedenle mevcut olaylar, kuramlar yeniden ele alınır, ancak bakış açısı farklıdır. Gidilen yol orijinaldir. Varılan sonuç özgündür. Bu duyarlılık sürecinin sonucunda yenilik vardır.

Yaratıcılık sanat yapıtında olduğu kadar, bilimde ve güncel yaşamda da geçerlidir. Corbusier, “yaratıcılık sabırlı bir araştırmadır” demiştir. Bilgi ve deneyim birikiminden yararlanarak sentezleme sonucu yeni ürünler ortaya koymak gerekir yaratıcılık söz konusu olduğunda. Birbiriyle farklı olan, ilişkisi olmadığını sandığımız şeylerin ilişkisini kurmak ve yeniyi yaratmak gerekir. Matisse, “görmek yaratmanın başlangıcıdır” demiştir. Yaratma bir serüvendir, bir heyecandır, bir duyarlılıktır, kuvvetli bir hayal gücüdür. Bunun için de görmeyi bilmek gerekir.

3. Eğitimde Yaratıcılık Neden Önemlidir?

1. Bilgi çağında en önemli üretim etkeni bilgidir. Toplumun her kesiminde ve toplumsal yaşamın her alanında –sivil-askerî, resmî-özel, ekonomik-kültürel vb.- gelişim için yenilik zorunludur. Kavram, kuram, patent, lisans üretemeyenler üretenlere bağımlı hatta tutsak duruma düşmektedirler.

2. Bilgi toplumlarında eğitimin görevi toplumu yeniden üretmek değil “yeni toplum” üretmektir. “Yaratıcı” insanlar yerleşik değerlere, kalıplara, dogmalara, tabulara, yasaklara, ayıplara ve günahlara karşı çıkan insanlardır. Bu nedenle aykırı, uzlaşmaz ve çatışmacı olarak algılanırlar. Oysa, sanıldığının aksine yaratıcı kişilerin “zıt” nitelikleri kendi benliklerinde bağdaştıran kimseler olduğu anlaşılmaktadır.

Bireysel açıdan da “yaratıcılık” bir insanlık hakkıdır. Toplumsallaşma çabası sırasında insan kendi yarattığı ürün, kurum ve değerlere tutsak hale gelir. Yaşamak için para kazanmak yerine para kazanmak için yaşamak, ulaşım için araba kullanmak yerine trafikte sürüye katılmak, var olduğumuzu kanıtlayacak işler yapmak yerine işimize tutsak olmak, severek yapacağımız mesleğimizden varlık edinmek yerine varlıklı olacağımız mesleklere yönelmek v.b. Yaratıcılık bireyi yabancılaşmaya karşı koruyan vazgeçilmez bir niteliktir (Baykal)

4.Çocukta yaratıcılığı geliştiren etmenler nelerdir?

- Algıların zenginleştirilmesi için çocukların gözlem ve hafıza eğitimine gerekli önemi vermek,
- Üretici düşünme yöntemi kazandırmak,
- Yeni biçimler aramaya, bulmaya ve bunları anlatıp yorumlamaya yöneltme
- Sanat eserlerini inceleme,
- Duygu ve düşünceleri kullanma alışkanlığı kazandırmak, pratik, çabuk, kararlı, cesaretli olmalarına olanak tanımak,
- İmgelerinin geliştirilmesi,

- Öğrencinin çevresinin (sınıf, atölye, koridor) yapılan iş ve resimlerle donatılarak bir sanat çevresi yaratılması,
- Öğrencinin kendi kendine çalışıp, teknik yönden birikim ve doyum sağlayacağı ortam hazırlamak (kitaplık, atölye vb. yerlerden yararlanması gibi),
- Sanatsal etkinlikleri izleyebilme olanaklarının yaratılması (müze, sergi vs. gezilmesi),
- Konuların öğrencilerin çevresinden ve yaşamlarından seçilmesi (Çellek, 2002)

5. İlerlemeci (Progressivizm) Eğitimde Yaratıcılık

İlerlemecilik 19. yy da Amerika'da sosyal reformların gerçekleştirilmesi ve bir ortak demokratik düşüncenin benimsenmesi amacıyla ortaya çıkmış, John Dewey'in önderlik ettiği, pragmatist felsefenin eğitime uygulanış biçimidir. Bu çerçevede, ilerlemecilik ontolojik manada pragmatist gerçeklik anlayışından yola çıkarak, gerçeğin ancak insanın eylemleri vasıtasıyla çevresiyle etkileşiminde deneyimlerinin sonucu bir anlam verdiği şey olduğunu ileri sürer ve gerçeği gelişme ve ilerlemenin bir aracı olarak görür (Bakır, 2007). Dewey, William James' in işlevselciliğini okul psikolojisine uyarlayarak, eğitim sistemi içerisinde öğrenci gereksinimlerinin nasıl karşılanacağı konusunda bir kuram geliştirmiştir (Aydoğdu, 2011).

Progressivizm (ilerlemecilik/İlericilik) geleneksel eğitimin biçimciliğine, sözelciliğine ve baskıcılığına bir tepki olarak Amerikan eğitiminde ortaya çıkmıştır. Progressivist Eğitim Birliği resmi olarak 1919 yılında kurulmakla birlikte bu doktrinin kökleri 18.yıl Aydınlanma dönemine uzanır. Aydınlanma (Akıl) çağı kuramcıları gibi modern ilericiler de; toplumsal, siyasal ve ekonomik problemlere bilimsel yöntem ve insan zekasıyla çözümler getirerek çevrelerini; şartlarını mükemmelleştirme yeteneğine sahip bireyleri merkeze alan "ilerleme" düşüncesine önem vermişlerdir. 1918-1919 kışında bir grup ilerici eğitimci Washington'da bir araya gelmişler ve Chevy' Chase Country Day okulunun yöneticisi olan Stanwood Cobb'un başkanlığında bir ilerici Eğitim Birliği kurmuşlardır. Progressivist eğitimi savunan bu birlik şu ilkeleri temel almıştır;

1-Progressivist eğitim, çocuğun doğal gelişimini sağlayıp, onun yaratıcılığını, kendini ifadesini, dürtülerini ortaya çıkaracak özgür davranışlara olanak sağlamalıdır;

2-Tüm öğretime çocuğun ilgileri ve onun gerçek dünya ile bağlantı kurma yolları olan dürtüleri rehberlik etmelidir;

3-İlerici bir öğretmen öğrencinin öğretimini tamamen yönlendirmekten ziyade onun araştırma faaliyetlerine yardımcı olmalıdır;

4-Öğrenci başarısı zihinsel, psikolojik, ahlaki ve sosyal gelişimiyle ölçülmelidir;

5-Çocuğun gereksinimlerinin karşılanması, yetilerinin geliştirilmesi için öğretmen, okul, ev ve aile arasında çok büyük bir işbirliği oluşturulmalıdır;

6-Gerçek bir ilerlemeci okul yeni eğitim düşüncelerinin ve uygulamalarının bir laboratuvarı olmalıdır.

Çocuk merkezli bir hareket olan İlerlemeci Eğitim Birliği geleneksel öğretimin konu ağırlıklı müfredatına bir karşı tepki oluşturmuş; öğretmenlerle ebeveynleri özel, küçük deney okullarıyla işbirliğine yönlendirmiştir. 1920'lerle 1930'larda İlerlemeci Eğitim Birliği eğitim kolejlerindeki uzman eğitimcileri etkilemeye başlamıştır. Bu eğitimcilerin çoğu John Dewey'in Deneyci eğitim felsefesinden etkilenmişler ve Dewey'le benzer düşünceleri paylaşmışlardır. Dewey'e göre değer içermeyen bir faaliyet; davranış önemsizdir, bir faaliyet problemlerin çözümüne götürecek şekilde yönlendirilmeli, öğrenim öğrenenin gelişmesini sağlayacak zihinsel ve sosyal olanaklar içermeli ve onun belli bir hedefi olmalıdır (Gutek, 2001).

İlerlemeci eğitim anlayışı, kökü Dewey'in Felsefesi'ne kadar uzanan ve şu an ülkemizde uygulanan oluşturmacı eğitim modelinin yöntemidir. İlerlemeci eğitim modeli klasik

eğitimin eksikleri üzerinden kurulmuştur. Dewey bu iki eğitim anlayışını kısaca şöyle karşılaştırır ve ilerlemeci yöntemin faydalarına değinir.

“Yukarıdan zorlama düşüncesine karşı bireyselliğin ifadesi ve geliştirilmesi düşüncesi; dışarıdan disiplin uygulama düşüncesine karşı, hareket serbestliği; metinlerden ve öğretmenlerden öğrenme düşüncesine karşı, bunların doğrudan başvuru kaynağı olacak amaçlara ulaşılmasında bir araç olarak öğrenilmesi düşüncesi; uzak bir gelecek için hazırlık yapma düşüncesine karşı, günümüz hayatının sunduğu fırsatlardan en iyi şekilde faydalanma düşüncesi; ve durağan amaç ve gereçlere karşı da değişen dünya ile tanışık olma düşüncesi sunulmuştur (Dewey, 1998)

Dewey, çocuğun biyolojik yapısına önem vermiş, onu dışarıdan zorlamadan, kendi kendisini eğitmesine imkan tanıyacak bir eğitim modeli geliştirilmesini önermiş, çocuğun yetişmesinde dış etmenlerden çok, yaradılışına ve özel kişiliğine göre hareket edilmesi gerektiğini işaret etmiştir. Buna benzer bir bakış açısı daha önce Montaigne ve Rousseau’da görülmüştür (Bender, 2005).

Dewey’in öğrenci merkezli eğitim modeli, bu gün bile oldukça revaçta olan bir yaklaşımdır ve bazı farklılıklar olmakla birlikte ortaya konan farklı yaklaşımlarla harmanlanarak uygulanmaktadır. Özellikle Dewey’in bu yaklaşımda ortaya koyduğu aktif öğrenme stratejisi yaşamın bizzat kendisi olması bakımından eğitimi daha verimli ve gerçekçi bir süreç olarak ortaya koyar. Çünkü araştırmalar göstermiştir ki yaparak yaşayarak öğrenme daha kalıcı ve izli değişiklikler ortaya koymaktadır. Birey erken öğrenip geç unutmaktadır, çünkü eylemin seyircisi değil yapıcısıdır. Bu sebeple bütün

duyularını kullanarak katıldığı eylemin zihindeki anısı daha kalıcı olur. Zaten eğitimin temel faaliyeti olan öğrenme de bir davranış değiştirme sürecidir. Ayrıca birey yaşantı yoluyla gündelik yaşamdan seçilmiş problemlere yönelerek, çözüm yolları arar, bu da onun yaratıcılığını geliştiren en büyük etkidir. Bu bağlamda Dewey’in yapılandırmacı yaklaşımda ortaya attığı, aktif öğrenmenin bir yöntemi olarak yaratıcı problem çözme yöntemi de demokratik eğitim teorisi ile şekillenen öğrenci merkezli eğitim uygulamasının işlevsel bir boyutudur. Bu da bireyin gerek okulda gerekse sosyal hayatta karşılaştığı problemlere demokratik çözümler getirmesi ve böylece bireysel ve toplumsal gelişmenin sağlanmasına yönelik yöntemidir (Bakır, 2007).

Eğitim durumları ise bu amaç doğrultusunda düzenlenmeli, bireylere toplumu yeniden şekillendirebilecekleri inancı ve kanaati uyandırılarak, hedefe varma yolunda işe yarayacak her tür materyal ve öğretim metot ve stratejileri kullanılmalı, gerektiğinde yenileri geliştirilmelidir. Amaçların meşru kıldığı, amaç açısından fayda prensibi çerçevesinde, her tür fikir ve düşüncenin özgürce tartışılıp eleştirilebildiği ve hangisinde karar kılınacağına bireylerin kendilerinin karar verdiği, öğretmenin rehberlik ettiği demokratik sınıf ortamları düzenlenmelidir. Gelecekle ilgili sosyal ve doğal problemler ele alınarak çözüme yönelik sınıf tartışmaları yapılmalıdır. Eğitim öğretim faaliyetlerinde teorikten ziyade pratik, uygulamaya dönük; bireylerin kendi yeterliliklerini geliştirecek ve gizil güçlerini açığa çıkaracak olan yaşantılar tercih edilmelidir. İleri sürülen tüm bu düşüncelerin asıl amacı, geleceğe hazırlık ve değişen şartlara bağlı olarak toplumun temel dinamiklerinin yeniden kurulmasını sağlayacak bir araç olarak eğitimin nasıl olması gerektiğini betimler (Bakır,2006).

Yaratıcılık iraksak düşünmeyi ihtiva ettiğinden öğrenenlere çok yönlü bakış açılarının sunumu, öğrenenlerin kendi düşüncelerinin ötesindeki ilişkileri görmesini, yenilikleri keşfetmesini destekleyecektir. Böylece öğrenen bir yandan değişik bakış açılarıyla fikirler arasında ilişkileri kavrarken bir yandan kendini belli bir düşüncenin içinde sınırlandırmaktan alıkoyacaktır. İçeriğin katı bir şekilde yapılandırılmaması öğrenme ortamında görevlere de esneklik sağlar. Esneklik ise yaratıcı düşüncenin geliştirilmesinde önemli bir etmendir. Yapılandırılmamış içerik, öğrenenlerin yeni ve farklı ilişkiler keşfetmesini sağlayacaktır.

Psikolojik açıdan güvenli bir ortamda, öğrenenlerin farklı ilişkiler keşfetmesi önemli olacak ve bu teşvik edilecektir. Oysa geleneksel tasarım, iyi yapılandırılmış içeriğin zihne depolanmasına ve ya yeniden üretimine vurgu yapar. Bu iki durum yaratıcı düşünce açısından oldukça farklı pozisyonlara sahiptir. Bir taraftan var olanı depolama ve hatırlama diğer taraftan yeni ve farklı bakış açılarını keşfetme, bilgiyi oluşturma.

Öğrenenlerin geleneksel yaklaşımın baskıcı, güvenilir olmayan, öğreneni pasif durumda tutan ortamından, öğrenenin aktif olduğu, daha güvenilir ve sınırlandırmacı olmayan çevrelerde eğitimi, yaratıcı düşünme yeteneklerinin gelişmesinde daha etkili olacak görünmektedir. Bu tasarım modeli, her konu alanı uygun, geleneksel yaklaşımlarda olduğu gibi belli adımlar sunmaması daha esnek bir tasarım oluşturulmasına imkan sağlamaktadır. Kuşkusuz bu öğretmenler açısından tasarım işini zorlaştırmakta, görevleri biraz daha ağırlaştırmakta olmasına rağmen eğitim sürecinin merkezinde yer alan öğrenenlerin yeteneklerinin gelişimi açısından daha geniş fırsatlar sunmaktadır. Bu, okullara yöneltilen yaratıcı yetenekleri körelttiği yönündeki eleştirileri de ortadan kaldıracak nitelik arz etmektedir. Ancak geleneksel tasarım modellerinden önemli farklılık arz eden bu yaklaşımın etkili olarak uygulanmasında süreçteki bütün öğelerin birbirinden bağımsız değil bir bütün olarak düşünülmesi önemlidir. Bu sürecin önemli bir ögesi olan öğretmenin bu yönde eğitimleri gereklidir (Tezci, Gürol, 2003).

Dewey *“Geleneksel anlayışta sorunlar dışarıdan belirlenmektedir. Bununla beraber büyüme zihin egzersizi yapılarak aşılabacak zorlukların mevcudiyetine bağlıdır. Sorunun şimdide tecrübe edilen deneyimin koşulları içerisinde çıkması ve sorunun öğrencide bilgiye ulaşma ve yeni fikirler üretme çabası doğurmasını sağlamak eğitimcinin sorumluluğudur.”* (Dewey, 1998) derken bilgiyi sorun çözücü bir araç olarak görür. Bilgi de bilimsel araştırma mantığı ile oluşturulan bir yapılandırma. Bu bağlamda bilgi sorunun üzerine yoğunlaşmayla başlayan ve bireyin yaratıcı fonksiyonlarını ön plana çıkartarak deneyimsel eylemlerinin sonucu oluşan ve onu ortadan kaldıran onu ortadan kaldıran bir araçtır. Dewey yaratıcılığı kılışal bir biçimde ele alarak, arayış içerisinde olan bireyin odaklaştığı problem hakkında düşündüklerini, içten gelen psikolojik ikna ile tepki biçiminde yansıması olarak değerlendirir ve ‘yaratıcılık’ (creative) yerine daha temkinli bir ifade olan ‘yansıtma’ (reflective) kullanmayı tercih eder. O’na göre problem çözme ve güçlüklerin üstesinden gelmeyi sağlayacak yansıtıcı düşünce; insanın şaşkınlık ve şüpheye düşmesi ile başlayan ve arama, araştırma, bulma ve sorgulama ile devam eden bir süreçtir. Bu süreç zorlu olabilir fakat insanın problemlerinin çözümünü yoluyla yaşamı daha iyi bir şekilde idame ettirmesi için gereklidir. Çünkü yansıtıcı düşünce problemlerin kontrolünü ve onların hissedilmesini sağlar. Bu bağlamda eğitimin işlevi de yansıtıcı düşünceyi kültürel öğelerle harmanlayarak yaşamın içinde yer bulmasını sağlamak ve geleneksel düşünce biçimleri arasında ona daha sağlam ve belirgin bir yer edindirmektir. Dewey’in öncülüğünü yaptığı ‘ilerlemecilik’ akımında kuram ve uygulamanın iç içe kullanılması da önemli görülmektedir (Bakır, 2011).

Dewey’e göre yaratıcılığın temeli, mantık, risk, sezgisel yöntem ve içgörü ile tümevarımın bir karışımıdır. Dewey karar vermenin acı veren yanı kadar birçok zevkli yönleri olduğunu vurgulayarak, sorun çözmenin bize yaşamın en yüce duygularını sağladığını savunmaktadır (Sungur, 1992). Geleneksel eğitim sistemi dayatmalar üzerine kurulu bir sistemdir. Geleceğe hazırlık adına dayatılanlar erişkin standartları, konuları ve yöntemleridir. Fakat geleceğin koşulları değiştiği takdirde yaratıcı düşünme yetisini kaybetmiş bir birey, hiç eğitilmemiş bir bireyden bile daha zor duruma düşecektir (Öztürk, 2008).

Pragmatistlere göre eğitimin amacı “zekayı”, “kritik soruşturmayı”, “aklı” kültürlenmedir (Alkan,1983). Pragmatizm öğretisi bir problem yaratmak değil bilakis, pratik yaşantımızda yüz yüze geldiğimiz sorunsalı, başarılı bir eylem süreci olarak çözme amacını gütmektedir (Öztemel, 2009).

Dewey'in Yaratıcı Sorun Çözme Modeli (Sungur, 1992)

ALGILANMIŞ BİR SORUN

SORUN ÜZERİNDE YARATICI DÜŞÜNME SÜRECİ

- A. Ön gözlem aşaması
- B. Soruna ilişkin farklı tanımlar önerme
- C. Güçlülüğü çözebilir bir sorun olarak biçimlendirme
- D. Çözümler önerme (Denenceler ortaya koyma)
- E. En iyi çözümü bulabilme
- F. Çözüm yolunu iki biçimde sınaama
1. Çözümün kendi içindeki elemanlarla içsel tutarlılığı
2. Eylem ya da kontrol (gerçek ya da imgesel olabilir)
- G. Geri dönme. Başarısızlık durumunda C, D, E, F aşamalarına geri dönme
- H. Tutumları ve istekleri gözden geçirme
- İ. Sorunun öyküsünü ve çözümü gözden geçirme
- J. Çözümün başarısını ortaya koyma

YENİ DENGELERİN KURULMASI YA DA YARATMA SONRASI

1. Dewey, sorun çözmenin bu aşamalarının değişmez olmadığını ve herhangi bir diziyi de izlemediğini de vurgulayarak sürecin aşağı yukarı her aşamadan başlayabileceğini belirtir.
2. Bu aşamalar genişletilebilir, alt aşamaları bile yeni aşamalarla geliştirilebilir.
3. Bazı aşamalar, çıkarılıp atılabilir; iki ya da üç aşaması kısaltılabilir.
4. Sürecin her aşamasında “bilinenden bilinmeyene” bir sıçrama vardır. Sahip olunan, kurulu düzenin ötesinde bir boşluktur. Bu durum, sorunu çözen bireyin kültürü, tercihleri, arzuları ve ilgilerine ve hatta o andaki duygusal durumuna bağlıdır.

SONUÇ

Sonuç olarak ilerlemecilik, geleneksel eğitim anlayışına karşı çıkarak, ezberleme ve kataba bağlı eğitim yöntemlerini reddetmiş, okulun bir suni öğrenme ortamı olmaktan çıkarılıp bireylerin gelişim özelliklerini ve bireysel farklılıklarını göz önünde bulundurarak onların üretkenliğini geliştirecek ve fikirlerini önemseyen, problem çözme metoduna dayalı yaparak yaşayarak öğrenme modelini benimsemiş, bilimsel, demokratik bir kurum olması gerektiğini savunmuştur (Bakır,2006). Barış, kardeşlik, dünya vatandaşlığı gibi hedeflere sahip bu akımda, eğitim ortamı problem çözme, sinama-yanılma yoluyla öğrenmeye dayanır (Kaygısız, 1997). Hal böyleyken, sadece geleneksel eğitim modeli ile pasif öğrenci ve sistemin bütününe karşı bir tez oluşturan ilerlemeciler, biraz da mevcut disiplini hiçe saymışlardır. Yapılması gereken en makul iş, geleneksel sistemin içindeki kötü ve zayıf yönleri ayıklayıp bunların yerine açığı kapatacak teklifler getirmektir. Genel hatlarıyla öğretilmek istenenlerde ve hedeflerde sınır olmaması, hedef cümlelerin esnek yazılması ve özellikle zihinsel etkinliklerin önemli olması, üzerinde tekrardan düşünülmesi gereken konular arasındadır (Kop, 2004).

Özetlersek, İlerlemecilere göre eğitim-öğretim faaliyetlerinde teorikten ziyade pratik, uygulamaya dönük; bireylerin kendi yeterliliklerini geliştirecek ve gizil güçlerini açığa çıkaracak olan yaşantılar tercih edilmelidir. Geleceğe hazırlık ve değişen şartlara bağlı olarak toplumun temel dinamiklerinin yeniden kurulmasını sağlayacak bir araç olarak eğitiminde yaratıcı düşünce ve yaratıcı problem çözme yollarının önemi özellikle vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

- Alkan, C. (1983). *Eğitim felsefesi*. Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Aydoğdu, H. (2011, Haziran). Demokratik Eğitim: John Dewey'in Eğitim Felsefesi Üzerine, *Ayraç (Aylık Kitap Tahlili ve Eleştiri Dergisi)*, syf:33-37.
- Bakır, K. (2011). *Demokratik Eğitim: John Dewey'in Eğitim Felsefesi Üzerine*. Syf:68-78 Pegem Akademi. Ankara.
- Bakır, K.(2006). Pragmatizm ve Eğitime Yansımaları. *KKEFD/JOKKEFSAYI:14*.
<http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/kkefd/article/viewFile/4121/3945>
- Bakır, K. (2007). John Dewey ve Demokratik Eğitim. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. Erzurum.
- Baykal, A. Yaratıcılık Eğitimi , *Yaratıcılık Eğitimi ve Yaratıcı Eğitim –SCED – Boğaziçi*. sced.boun.edu.tr/baykal_yaratıcılık.doc
- Bender ,M, T. John Dewey'nin Eğitime Bakışı Üzerine Yeni Bir Yorum, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, Cilt 6, sayı 1,(2005), syf:13-19*.
- Çellek, T. (2002 Mart). Yaratıcılık ve Eğitim Sistemimizdeki Boyutu *Üniversite ve Toplum Cilt 2, Sayı 1, Sayfa(lar) 02-04 Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.*
- Dewey, J. (1998). Deneyim ve Eğitim (çev. Sinan Akıllı) *Kappa Delta Pi Ders Notları Serisi. Syf: Syf:22-23., 96-97. Odtü Yayıncılık*.
- GÜTEK, Gerald L. (2001). *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar, Cev: Nesrin Kale, syf: 313-322. Ütopya Yay, Ankara.*
- Kaygısız, İ. (1997). Eğitim Felsefesi ve Türk Eğitim Sisteminin Felsefi temelleri.
http://felsefe.kku.edu.tr/belgeler/ders/egitim_felsefesi/egitim_felsefesi_akimlari.pdf
- Kop, Y. (2004). Progressivizm ve Progressivizme Eleştirel bir Yaklaşım. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı:10*
<http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/kkefd/article/viewFile/3964/3787>
- Sungur, N. (1992). *Yaratıcı Düşünce. Syf: 63-65. Evrim Yayınevi. İstanbul.*
- Öztemel, M, S. (2009). Pragmatizmde Doğruluk Sorunsalı. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi*. Mersin.
- Öztürk, M. (2008). John Dewey'in Eğitim Felsefesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Tezci, E., Gürol, A. (2003 January) Oluşturmacı Öğretim Tasarımı ve Yaratıcılık. *Constructivist Instructional Design and Creativity The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET J ISSN: 1303-6521 volume 2 Issue 1 Article 8*
- Vexinard, A. *Yaratıcılık teorileri ve eğitim. Nusret HIZIR (Çev).*
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/34/964/11878.pdf>

BİLİMSEL EKSEN DERGİSİ

ISSN: 1309-5811

Yayın İlkeleri

- 1) Bilimsel Eksen Dergisi yılda dört kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- 2) Bilimsel Eksen Dergisinde *[iletişim, arkeoloji, sosyoloji, felsefe, tarih, antropoloji, etnoloji, psikoloji, onomastik (ad bilimi), sanat tarihi, hukuk]* alanında makalelerin yanı sıra bu konularda; söyleşi (sohbet, röportaj), eleştiri, tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.
- 3) Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayın organında, sosyal medyada (internette) yayımlanmamış olacaktır.
- 4) Bilimsel Eksen Dergisinin dili; Türkiye Türkçesi, Türk dilinin diğer lehçeleri (Azeri Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kırım Türkçesi vb.), İngilizce ve Rusça'dır.
- 5) Bilimsel Eksen Dergisinde, 4. maddede belirtilen dil ve lehçelerde yayımlanacak yazı ve makaleler; Lâtin, Kril ve Arap elifbası ile kaleme alınabilir. Ancak, makalede (yazıda); Türkçe öz ve anahtar kelimeler, İngilizce öz (abstract) ve anahtar kelimeler (Keywords) ile genel kaynakça Lâtin harfleri ile yer alır.
- 6) Türkiye Türkçesiyle kaleme alınan yazılara, Türkçe öz ve Türkçe anahtar kelimeler ile İngilizce öz ve İngilizce anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 7) Türkiye Türkçesi dışında; Türk dilinin diğer lehçelerinde kaleme alınmış yazılara, Türkçe öz ve Türkçe anahtar kelimeler, İngilizce öz ve İngilizce anahtar kelimeler ile o lehçeyle öz ve o lehçeyle anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 8) İngilizce kaleme alınmış yazılara, İngilizce öz ve İngilizce anahtar kelimeler ile Türkçe öz ve Türkçe anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 9) Rusça kaleme alınmış yazılara, Rusça öz ve Rusça anahtar kelimeler, İngilizce öz ve İngilizce anahtar kelimeler ile Türkçe öz ve Türkçe anahtar kelimeler mutlaka eklenecektir.
- 10) Özler, hangi dilde ve hangi lehçede olursa olsun; 100-250 kelime arası ve tek paragraf olmalıdır. Tek cümlelik özler kesinlikle kabul edilmeyecektir. 100 kelimenin altında veya 250 kelimenin üstündeki özler de kabul edilmeyecektir.
- 11) Özler; hangi dil ve hangi lehçede olursa olsun, makaledeki bilginin kısaca bir tanımıdır. Makalenin ana kısımlarının (giriş, bulgular ve yöntem, sonuçlar, tartışma ve öneriler) her birinin kısa bir özünü içermelidir. Okuyucunun makalenin içeriğini; kısa zamanda ve hassasiyetle belirlemesine, kendi ilgi alanlarıyla ilişkisini saptamasına ve böylece makaleyi bütünüyle okumaya ihtiyaç duyup duymayacağına karar vermesine imkân vermelidir.
- 12) Özlerde; araştırmayı yapılmaya değer kılan neden ve çözülmeye çalışılan problem belirtilir. Araştırma sürecinde kullanılan yöntem, kapsam, zaman, yer ve verilen özellikler belirtilir. Kapsama alınan ve kapsam dışı bırakılan değişkenler açıklanır. Elde edilen en önemli sonuçlar sunulur. Bulgular rakamsal olarak ortaya konulur. "Çok, az, büyük, biraz" vb. gibi belirsiz ifadeler kullanılmaz. Elde edilen sonuçların önemi ve araştırma alanına kattığı bilginin önemi belirtilir. Sonuçların potansiyel olarak genellenebilir olup olmadığı ya da belirli bir duruma bağlı olarak ortaya konulup konulmayacağı belirtilir. Bilgiler genellikle birer cümle olarak verilir, bulgu ve sonuç kısmı birkaç cümleden oluşabilir. Uygun bağlaçlar kullanılarak bütünlük sağlayacak şekilde düzenlenir. Cümleler açık ve anlaşılır olmalıdır. Cümlelerde geçmiş zaman kipi kullanılır. Özte; tablo, şekil, atıf ve referans kullanılmaz.
- 13) Anahtar kelimeler (Keywords), yayının elektronik ortamda taranmasına, dizinlenmesine yardımcı olduğu gibi yayına hazırlama süreçlerinde hakem ve editörlere katkı sağlamaktadır. Anahtar

kelimeler, ilişkili terimler dizini (gömü=thesaurus), dizin (index) vb. araçlardan seçilmeli, rastgele verilmemelidir. Bilgiye erişimde anlamlı olabilecek darlık ya da genişlikte seçilmelidir. Terimlerin ve kavramların seçimi mümkün olduğunca erişimi anlamlı kılacak biçimde yapılmalıdır. Anahtar kelime sayısı makalenin erişimine imkân verecek alanları içerecek sayıda (en fazla 5) olmalıdır. Özellikle edebiyat alanında makalede incelenen yazar ve eser adlarının erişim ögesi olduğu unutulmamalıdır.

14) Yazıların (makalelerin) başlıkları 12 kelimeyi aşmamalıdır. Başlık, makaleyi betimleyici olmalı, makalenin temel kavramlarını, tartışmalarını ve savını (tezini, iddiasını) yansıtmalıdır.

15) Bir makale hangi dilde ve lehçede kaleme alınmış olursa olsun; Türkçe başlık, İngilizce başlık, Rusça başlık mutlaka olmalıdır.

16) Makalelerin (yazıların) yazım sırası şöyle olmalıdır:

a)Yazının Başlığı

-Türkçe başlık

-İngilizce başlık

-Rusça başlık

Not: Yazı hangi dil ve lehçede yazılmış ise o başlık önce yazılmalıdır.

b) Özler

–Türkçe öz ve anahtar kelimeler

-İngilizce öz (abstract) ve anahtar kelimeler (keywords)

Not: Yazı hangi dil ve lehçede yazılmış ise o dildeki öz ve anahtar kelimeler önce yazılmalıdır.

a) Makale Metni

b) Kaynakça

c) Ekler (varsa)

d)Geniş öz (summary) (isteniyorsa)

17) Yazılar, (Microsoft Word) programıyla gönderilecektir. Yazı, Türkçe veya İngilizce ise, Times New Roman; Azeri lehçesinde ise, Times Roman Azlat (veya benzeri); Rusça ise Times Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları mutlaka olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb. var ise baskıya uygun yüksek çözünürlükte gönderilmelidir.

18)Yazılar (makaleler), başlıklar, özler, metin, dipnotlar, kaynakça vb. dahil minimum 2000 kelimeden az olmamalıdır. Yani, Bilimsel Eksen dergisinin sayfa standardına göre 5 sayfadan daha az olmamalıdır.

19) Makale metninin içindeki alıntılar ve göndermeler; yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987:9)

20) Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle daha küçük punto ile yazılacaktır.

21) Metin içinde belirtilen alıntılar ve göndermelerin yeri; “KAYNAKÇA” başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre sıralanacaktır. “KAYNAKÇA” yazının (makalenin) en sonunda ve eklerden önce verilecektir.

a) Kitaplar için;

[KÖPRÜLÜ,M.Fuat: (2009). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Akçağ Yay.,s.209-210.]

b) Makale ve bildiriler için;

[ASAN, Veli: (1995).”Tahtacı Türkmenleri-IX: Tahtacılar da Musahiplik”, *Cem*, V(49), s. 44-45]

22) Yazılar dergiye ait olan e-posta (e-mail) ile dergiye ulaştırılacaktır. Yazılar; derginin www.bilimseksen.com sitesinde “makale gönder” tıklanarak mevcut “Makale Gönder Formu” doldurulacak bu formla birlikte iletilecektir. İleti e-posta (e-mail) olarak mutlaka (bilimseksendergisi@gmail.com) aracılığıyla gönderilecektir.

23) Dergi Temsilcileri aracılığıyla gönderilen makaleler, yine mutlaka (bilimseksendergisi@gmail.com) e-postası kanalıyla iletilecektir.

24) Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar; hakem heyeti içinde yer alan konuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya yayımlanmayacaktır. Düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla geri gönderilecektir. İncelenmek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları, uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Çift taraflı körleme ilkesi (double blind referee) bozulmayacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu'nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

25) Türkiye Türkçesiyle kaleme alınan yazılar, TDK imlâ kurallarına uygun yazılacaktır.

26) Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

SICIENTIFIC AXIS JOURNAL

ISSN: 1309-5811

Publication Principles

- 1) *Scientific Axis* published four times a year is an international peer reviewed journal.
- 2) *Scientific Axis* journal includes scientific articles about folklore, linguistics, music, literature, Turcology and mythology. In addition, interview (chatting, conversations), critique, book-review and news are available for publishing in this journal.
- 3) Previously unpublished articles should be submitted to the *Scientific Axis* journal: at the any printed, net and magnetic facilities.
- 4) The languages of the *Scientific Axis* journal are Turkey Turkish, the other dialects of Turkish (dialects of Azerbaijani, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Crimean Tatars etc.), English and Russian.
- 5) Writings and articles which will be published (with 4th article will be mentioned in the specified languages and dialects) is to be written in Latin, Cyrillic and Arabic alphabet. The article (writing) should be include abstract, and Keywords Turkish and English and also general bibliography in Latin letters.
- 6) The article in Turkey Turkish should be include Turkish and English abstract and Keywords.
- 7) The article in other dialects of Turkic language should be include abstract and Keywords in Turkish, English and language of main text abstract and Keywords.
- 8) The article in English should be include English and Turkish abstract and Keywords.
- 9) The article in Russian should be include Russian, English and Turkish abstract and Keywords.
- 10) Abstract should include at least 100 upmost 250 words and in form of one paragraph in any language. Abstracts as only one sentence not be accepted. Abstract, the top of less than 100 words or 250 words will not be accepted.
- 11) Abstract, no matter in which language and dialect; is a brief description of knowledge in the article. Abstracts should also include a brief abstract of each main part in the article (introduction, findings and methods, results, discussion and proposals). Therefore abstracts should be comprehensible enough for the readers to have an idea about the article with precision in a short time and to

determine the relationship between their own interests. So that, the abstract should enable the readers to decide about the necessity to read the entire text.

12) In abstracts; reason that is worth investigating and the problem to be solved are indicated. In the research process; method, scope, time, place and the specified properties are also indicated. Included and excluded variables are explained. The most significant results are presented. Results can be demonstrated numerically. Non-specific statements such as “So, little, big, little” etc. are not used. The importance of the results and their contribution to the research area are indicated. There are also indications about whether these results can be generalizable or potentially generalizable or whether to be put forward due to a particular situation. Information is usually given in one sentence. Some of the findings and conclusions may consist of a few sentences. Sentences are arranged so as to ensure integrity using appropriate connectors. Sentences should be clear and understandable. Past tense is used in sentences. In abstract; tables, figures, cited and references are not used.

13) Keywords also make contributions to the referees and editors in publication process as well as to the publications scanned in electronic media and indexing process. Keywords should be chosen from associated terms index (burial = thesaurus), index and so on but not chosen randomly. For accessing to information they should also be selected having significantly stenosis or sizes. The choice of the term and concept of access as possible should be done in a way that makes sense. The number of keywords that will allow the article to include access to a number of areas (up to 5) should be. Especially in the field of literature, the names of authors and works analyzed in the article should be noted as an item for the access to the work.

14) The titles of articles (writings) should not exceed 12 words. The title should be descriptive for the article and should reflect the article's basic concepts, discussions and arguments (thesis, the claim).

15) Regardless in which language and dialect the article is written; there must be Turkish, English and Russian title located.

16) Title of article must be in order as follow:

a) Writings the title

- Turkish title
- English title
- Russian title

Note: The text should be written in which language and dialect is written before that title.

b) Abstracts

- Turkish abstracts and Keywords
- English abstracts (summary) and Keywords

Note: The text must be written in languages and dialects, which was written in the abstract and Keywords in that language before.

c) Article Text

d) Bibliography

e) Appendices (if applicable)

f) Large abstract (summary) (if required)

17) Articles will be sent to the MS Word program. Text, in Turkish or English should be in Times New Roman; In the Azerbaijani dialect, in Times Roman Azlat (or similar); in Russian in Times Cyr (or similar). Besides the type sent, type of fonts should also be included. In the article if there are pictures, musical notes etc. they should be submitted with high resolution in accordance with printing.

18) Writtings (articles), titles, abstracts, text, footnotes, bibliography etc. including not less than a minimum of 2000 words. So, according to the standards of *Scientific Axis* journal, writtings (articles) should not be less than 5 pages.

19) Citations and references in the article text; author's name, year of publication, page number format will be indicated in parentheses. For example; (Boratav 1987: 9)

20) Footnotes will be used for illustration only and will be written with the same font and smaller font size.

21) Location of quotations is specified in the text under the title of **"Bibliography"**. Those are listed in alphabetical order in that the surname of the author mainly located. **"Bibliography"** will be given at the end of the text (article), before appendices.

a) For the books;

In the bibliography: [KÖPRÜLÜ, M. Fuat: (2009).. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Akçağ Yay.,vs. 209-210.]

b) For the articles and proceedings;

In the bibliography: [ASAN, Veli: (1995). "Tahtacı Türkmenleri-IX: Tahtacılar da Musahiplik", *Cem*, V(49), s. 44-45]

22) Articles will be delivered to the e-mail of journal through the journal's website of www.bilimseleksendergisi.com by clicking "article Send" in which "Submission Form" is available to be filled. So the articles attached with this form will be sent to the journal through e-mail (bilimseleksendergisi@gmail.com) to the absolute way.

23) However articles submitted to the Journal of Representatives, will also be sent to the current e-mail channel. (bilimseleksendergisi@gmail.com.)

24) Articles submitted for publication to the Journal will be delivered by at least two referee experts related to the subject penned in the texts thus according to the reports of these experts articles will be published or not. In case of corrections articles will be returned to the owners in order to make those corrections. The name of experts and the name of authors will not be divulged each other and will be kept confidential. Double-sided blinding principle (double-blind referee) will be kept. Decisions of the arbitrators over the articles shall be assessed on the Editorial Board. The Editorial Board will decide whether these articles will be published or what changes should be made.

25) Writtings (articles) sent to our journal, will not be paid any royalties when published.

ЖУРНАЛ “НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

Научный Меридиан”

ISSN: 1308-5811

Требования по изданию

1) Журнал “Научный Меридиан” является реферированным журналом и выходит в год четыре раза.

В журнале “Научный Меридиан”, наряду со статьями из области [Социальные науки, Археология, Социология, Философия, История, Антропология, Этнология, Этнография, Ономастика, Искусствоведение, Юриспруденция] будут издаваться статьи из сферы (разговорной речи, репортажей), критики, презентации и информирования.

2) Статьи, которые будут печататься в журнале “Научный Меридиан”, не должны быть изданы в других органах печати и социальной сети (интернет).

3) Статьи, в журнале “Научный Меридиан”, будут печататься на современном турецком языке, английском, русском языках и на разных диалектах турецкого языка (Азербайджанский, Казахский, Узбекский, Киргизский, Крымский и т.п).

4) Во всех статьях, издаваемых в журнале “Научный Меридиан” в указанном в 4-ой статье языках, можно использовать латинский, арабский шрифт письменности и кириллицу. Однако, аннотации (abstract) и ключевые слова (keywords) должны быть латинскими буквами.

5) Статьи, издаваемые на современном турецком языке, с аннотацией и ключевыми словами, обязательно должны иметь аннотацию и ключевые слова на английском языке.

6) Кроме статей на современном турецком языке, все статьи издаваемые на диалектах турецкого языка, должны иметь аннотацию и ключевые слова на современном турецком , английском языках и на указанных диалектах.

7) Статьи, издаваемые на английском языке, совместно с аннотациями и ключевыми словами на английском языке, должны иметь аннотаций и ключевые слова и на турецком языке.

8) Статьи, издаваемые на русском языке, совместно с аннотациями и ключевыми словами на русском языке, должны иметь аннотаций и ключевые слова на турецком и английском языках.

9) Все аннотации, на всех языках и диалектах, должны состояться из 100-250 слов без абзаца. Категорически не будут приниматься аннотации с одним предложением и менее 100 или более 250 слов.

10) Все аннотации, на всех языках и диалектах, должны содержать краткий смысл самой статьи. В нём должны быть выделены основные черты введения, новинки, методов исследования, диспута, предложений и результатов. Аннотация должна заинтересовать читателя. По нему читатель должен определить, стоит ли ему дочитывать до конца всю статью и связана ли она с его специальностью.

11) В аннотациях правильно должна быть поставлена проблема и указана путь его решения, чётко должны быть определены методы, сфера, время, место и данные исследования, уточнены разницы между выдвинутой проблемой и похожими ему, указаны самые значительные итоги, открытия должны быть определены в цифрах, неопределённые выражения, подобные как “много, мало, большой, немножко” не должны приниматься, отчётливо должны определены значительные итоги и их вклад в науке. Информация должна быть уложена в одном предложении, а новинка и итог можно сформулировать в нескольких предложениях. Предложения должны быть чёткими и ясными. В них должна приниматься форма прошедшего времени. В аннотациях не принимаются картины, рисунки, ссылки и рекомендации.

12) Ключевые слова помогают членам редколлегии и научному совету в процессе изданий, в поисках по интернету и индексации. Ключевые слова должны определены строго из числа применяемых терминов (thesaurus), (index) и т. п. Принципом их отбора должна быть упрочение доступности главного смысла статьи. Количество ключевых слов должно быть не более пяти. В статьях из сферы литературы следует соблюдать доступность к заглавию и автору произведения.

13) Заглавие статьи не должна превышать 12 слов. Оно должно включать в себя основные понятия, идеи и обсуждение статьи.

14) Все статьи, без исключения, должны иметь заглавия на турецком, английском и русском языках.

15) Правила писания статьи

а) Заглавие статьи

-Заглавие на турецком языке

-Заглавие на английском языке

-Заглавие на русском языке

Примечание: сначала пишется заглавие на том языке, на котором написана статья

b) Аннотации

–Аннотация на турецком языке и ключевые слова

–Аннотация на английском языке и ключевые слова

Примечание: сначала пишется аннотация и ключевые слова на том языке, на котором написана статья

c) Текст статьи

d) Источники

e) Приложения (если имеются)

f) Обширная аннотация (по требованию)

16) Статья должна высылаться по программе (Microsoft Word). Статьи на турецком и английском – по программе Times New Roman, на азербайджанском диалекте - Times Roman Azlat (или т.п.), на русском - Times Cyr (или т.п.). Вместе со статьёй должны высылаться фонты. Рисунки, ноты и т.п. из статьи должны высылаться соответственно с высокой растворимостью.

18)Статья, включая заглавие, аннотация, текст, сноски, источники и т.п. должна состояться не менее из 2000 слов, т.е. по стандартам журнала “Научный Меридиан” не менее 5 страниц.

17) Заимствования в тексте пишутся в скобках следующим образом (фамилия автора, год издания, номер страницы. К примеру (Boratav 1987:9)

18) Сноски должны приниматься только для разъяснений. Они пишутся малым шрифтом, а основной текст крупным шрифтом.

19) Место заимствований и препровождений в тексте; В “источниках” сначала указывается фамилия автора и список определяется по алфавиту. “Источники” пишутся в конце статьи, перед примечаниями.

a) для монографий

[KÖPRÜLÜ, M. Fuat: (2009). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Akçağ Yay.,s.209-210.]

b) Для статей и докладов

[ASAN, Veli: (1995).”Tahtacı Türkmenleri-IX: Tahtacılar da Musahiplik”, *Cem*, V(49), s. 44-45]

20) Статьи должны отправляться по **e-posta (e-mail)**. На электронной странице www.bilimselksen.com кликая над “makale gönder” надписью и заполняя форму “Makale Gönder Formu”. Готовая статья, вместе с заполненной формой исключительно должна отправляться по адресу (bilimselksendergisi@gmail.com)

21) Представителям журнала статьи должны отправляться тоже исключительно по адресу (bilimselksendergisi@gmail.com)

22) Каждая статья, принятая для публикации, будут отправляться двум специалистам, членам совета редколлегии для рассмотрения и она будет печататься на основе заключения указанных специалистов. В случае отрицательного заключения статья не будет опубликована. Для исправления ошибок статьи будут отсылаться к авторам. Члены совета редколлегии не будут осведомлены по именам и фамилиям авторов статей, информация будет конфиденциальным. Принцип двусторонней конфиденциальности (double blind referee) будет сохранён. Заключение специалистов будут переданы членам редколлегии. Окончательное решение о публикации статьи будет приниматься редколлегией.

23) Авторы статей не будут вознаграждаться.